

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

На правах рукопису

Земський Юрій Сергійович

УДК: 94 (1: 329.17 (438:470:477).081 “18”

**ПОЛЬСЬКИЙ, РОСІЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ
ПРОЕКТИ НАЦІОТВОРЕННЯ
ЩОДО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Швидько Ганна Кирилівна,
доктор історичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАЦІОТВОРЕННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Дискусійні проблеми в розгляді процесу націотворення	12
1.2 Історіографія дослідження націотворчих проектів, що реалізувалися в Правобережній Україні середини ХІХ ст.	39
1.3 Джерельна база вивчення польського, російського та	

українського проектів націотворення щодо Правобережної України середини ХІХ ст.	61
--	----

РОЗДІЛ 2

НАЦІОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ ІМПЕРСЬКОГО ТИПУ

2.1 Внутрішні та зовнішні чинники запровадження елементів лібералізму в політиці Російської імперії середини ХІХ ст.	81
2.2 Трансформація політики самодержавства в Українському Правобережжі середини ХІХ ст.	107
2.3 Складові утвердження “імперського” проекту націотворення серед росіян та його реалізація в Правобережній Україні	144

РОЗДІЛ 3**ПОЛЬСЬКИЙ ПРОЕКТ НАЦІОТВОРЕННЯ
ТА УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ
СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

3.1 Структура польської спільноти Українського Правобережжя середини ХІХ ст.	177
3.2 Українське питання в концепціях польських націотворців	206
3.3 Складові польсько-шляхетських амбіцій в домаганнях Українського Правобережжя середини ХІХ ст.	231

РОЗДІЛ 4**УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЕКТ НАЦІОТВОРЕННЯ
СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

4.1 Українське націотворення в Правобережній Україні середини ХІХ ст.	264
4.2 Діяльність українських націотворців в контексті польсько-російського протистояння в Українському Правобережжі	300
4.3 Український проект формування суспільства громадянського типу	326

ВИСНОВКИ	346
-----------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	352
---	-----

ВСТУП

Актуальність теми. В історії народів Західної Європи, як відомо, протягом ХІХ ст. утверджувалися ідеї та досягнення Французької революції, яка, поміж іншого, найбільше прислужилася постанню нової, громадянської масової свідомості й водночас, почала остаточно витіснити середньовічно-станове мислення зі свідомості мас. “Коли прийшла Французька революція і знищила основи феодалізму, – писав Людвіг Гумплович, – тоді раптом з’ясувалося, що народи наповнені силою і бажанням самим бути ковалями свого щастя і господарями в своєму домі. Народи вирости в нації...” [313, с. 35]. ХІХ ст. стало епохою появи у народів Західної Європи сучасних – громадянських стосунків поміж людьми, а також зародження політики “відстоювання національних інтересів” у міжнародних їхніх взаєминах (на зміну політики “інтересів правлячих королівських та імператорських дворів”).

В свідомості спочатку французів, а згодом й інших європейських народів, протягом ХІХ ст. утвердились переконання, що завоювати свободу особистості можна лише об’єднавши весь народ єдиною ідеєю – бажанням бути вільним народом зі спільною внутрішньою згодою, рівністю всіх перед законом, визнанням спільних об’єднуючих цінностей культури тощо. Таким чином, почалися процеси модерного націотворення, тобто процеси перетворення народів Європи у сучасні нації, що означало появу нової якості життя європейських суспільств. В процесі націотворення люди набували усвідомлення своєї свободи, позбувалися решток станових упереджень, усвідомлювали національно-культурну спорідненість зі своїми співвітчизниками, суспільно формували систему національних цінностей, набували досвіду політичної дієвості, тобто виробляли засоби та механізми впливу на владні рішення в країні.

Утвердженню та прискоренню процесу націотворення сприяла також пануюча в першій половині ХІХ ст. романтична німецька філософія (працями Й. Гердера, Й. Фіхте, І. Канта, Ф. Шелінга), що підносила значення кожного народу та його культури як певної самодостатньої та неперехідної цінності. Кожен індивід, особистість, згідно з цією філософією, є виразником національної культури свого народу і одночасно складовим елементом її поступального розвитку. Тож вивчення та збереження автентичної культури кожного із народів почали вважати обов’язковою умовою для забезпечення максимально сприятливих умов розвитку особистості – носія своєї культури.

У суспільно-політичному повсякденні європейських народів ХІХ ст. процеси націотворення реалізувалися в стрімкому зростанні ролі громадської думки та впливовості вільної преси, формуванні політичних партій, поширенні профспілкових рухів тощо, які сукупно почали істотно впливати на політику урядів своїх країн. Зрештою, націотворчі процеси обумовлювали постання національно-визвольних та антиабсолютистських рухів, сприяли утвердженню конституційності та парламентаризму.

Польський, російський та український процеси націотворення XIX ст. природно відрізнялися самобутністю. Особливо зручно цю відмінність простежити у подіях, що відбувалися в Правобережній Україні середини XIX ст. Представники кожної із названих національних сил по-іншому трактували справедливість устрою та політичної належності цього краю. Зрештою, різниця поглядів загострилася та переросла у відкритий конфлікт за умов ослаблення влади російського самодержавства, що сталося внаслідок Кримської війни 1853-56 рр. Вимушена лібералізація політики імперії в перші роки правління Олександра II створила надзвичайно сприятливі умови аби інтелектуали, що усвідомлювали себе носіями трьох вказаних ідентичностей, публічно змогли заявити про свої політичні переконання, а також вдатися до певних дій задля впровадження цих переконань в життя.

Власне розв'язана в середині XIX ст. боротьба поміж польською, російською та українською національними елітами, із протиставленням трьох різних проектів майбутнього Правобережної України реалізувалася засобами залучення на свою підтримку широких верств населення. Інакше кажучи, загальноєвропейські політичні події та зміни у європейському суспільному житті безпосередньо відбилися на теренах Російської імперії, зокрема в Правобережній Україні. Кожна із національних сил прагнула мобілізувати на свою підтримку український люд Правобережжя, а задля того намагалася у своїх інтересах вплинути на процес становлення національної свідомості, тобто надати простолюду усвідомлення його спорідненості із певною нацією.

Тож коли українська національна еліта прагнула відродити, “розбудити” національно-культурне самоусвідомлення українців, поляки та росіяни вдалися до засобів впливу на національну свідомість як до зручної технології задля реалізації своїх національних цілей. Поляки прагнули переконати, що русини-українці (разом із литовцями, білорусами та власне поляками) є складовою “польської політичної нації”, а росіяни утверджували міф так званої “великої російської нації” (що складалася із племен велико-, мало- та білоросів). Таким чином польський, російський та український проекти націотворення гостро перетнулися у своїх інтересах на терені Правобережної України в середині XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми “Історія та культура України в рукописних, друкованих та іконографічних джерелах XVII – XX ст .”, державний реєстраційний номер 0108U004597, яка включена до тематичного плану Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Метою дослідження є з'ясування умов виникнення та співставлення сутності польського, російського та українського проектів націотворення на прикладі їхньої реалізації відповідними національними елітами в Правобережній Україні середини XIX ст. Задля того передбачається вирішити наступні **завдання**:

– проаналізувати ступінь вивчення проблеми польського, російського та українського націотворчих проектів середини XIX ст. в історіографії та

сформувати репрезентативну джерельну базу дослідження;

- розкрити джерела генези трьох різних проектів націотворення та дослідити засадничі причини їхнього протистояння між собою;

- з'ясувати особливості польського проекту націотворення, встановити рівень розбіжностей в поглядах прихильників різних політичних течій в процесі формування його змісту та умови, що спричинилися до провалу реалізації в Правобережній Україні;

- визначити особливості російського проекту націотворення, проаналізувати спільне та відмінне поміж різними ідейно-теоретичними концепціями щодо майбутнього імперії, які обговорювалися представниками російської громадськості в середині ХІХ ст.

- охарактеризувати особливості українського проекту націотворення, умови його виникнення, ідейний зв'язок із національно-культурною традицією, сприятливі та гальмівні фактори в реалізації;

- простежити еволюцію політики російського самодержавства в процесі постання та реалізації в Правобережній Україні різних проектів націотворення та з'ясувати причини примирення переважної частини російської громадськості з політикою царату;

- окреслити чинники, які зумовили в політиці Російської імперії потребу дозованого використання технології націотворення при збереженні станових принципів в організації стосунків із підданими.

Об'єктом дослідження є націотворчі процеси в Правобережній Україні як особливому регіоні Східної Європи, де конкурували інтереси польської, російської та української еліт.

Предметом дослідження є проекти націотворення, реалізацією яких поляки, росіяни та українці прагнули відстояти свої національні інтереси в Правобережній Україні.

Методи дослідження визначилися метою та завданнями дисертації. Застосовано було ряд загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів. Зокрема, порівняльний аналіз дозволив сформувати репрезентативну джерельну базу дослідження та виокремити вірогідну інформацію з автентичних джерел, а також дійти до аргументованої системи узагальнень та висновків. Методи дедукції та індукції сприяли з'ясуванню каузальних зв'язків поміж певними подіями та рішеннями, що приймалися у різний час окремими учасниками подій.

Структурно-системний підхід дозволив відтворити цілісну картину подій середини ХІХ ст. в Правобережній Україні, визначити місце та значення окремих чинників, що виявили себе в ході перебігу певних явищ та процесів. А крім того, усі події та процеси досліджувалися в динаміці, зі з'ясуванням й урахуванням обумовленості та зв'язку поміж ними.

Історико-хронологічний метод сприяв реконструкції послідовної наступності подій. Історико-порівняльний та метод історичного аналізу дозволили виявити зв'язки та аналогії поміж загальноєвропейськими тенденціями соціального поступу та процесами, що відбувалися в Російській імперії й Україні, зокрема.

Окрім того, в розв'язанні локальних проблем в процесі дослідження застосовані були методи моделювання, класифікації, ретроспективності, статистичного аналізу.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом особливих суспільно-політичних умов, що склалися в Російській імперії в перші роки царювання Олександра II. Відповідно, нижньою межею є час вимушеного впровадження певних елементів лібералізму в політиці самодержавства по завершенню Кримської війни у 1856 р.; верхньою межею – вибух польського повстання у 1863 р., яке обумовило національну консолідацію усіх ідейно-політичних течій російської громадськості навколо царату. Зважаючи на специфіку тяглості процесів націотворення, в розгляді окремих проблем доводилося виходити за вказані хронологічні рамки.

Географічними межами дослідження є простір Східної Європи середини XIX ст., де відбувалося становлення польської, російської та української модерних націй і формувалися ідейно-теоретичні засади включення певних територій (зокрема, Правобережної України) до відповідних націотворчих проектів.

Наукова новизна отриманих результатів цього дослідження обумовлюється відсутністю в історіографії напрацювань з проблеми націотворчих проектів (які були продюковані задля реалізації в Україні середини XIX ст.), а крім того, обґрунтуванням висновків дисертації на основі інформації із документальних джерел.

В дисертації досліджено ідейно-теоретичну та тактичну боротьбу, що була розв'язана поміж представниками польської, російської та української національних еліт середини XIX ст. з метою реалізації своїх національних планів щодо перспективи політичного поступу Правобережної України. Встановлено, що представники освіченої громадськості, які усвідомили себе носіями вказаних національних ідентичностей, задля досягнення своєї мети вдалися до застосування нової для теренів Російської імперії, але вже випробуваної у Західній Європі (станом на середину XIX ст.) тактики дій, а саме залучення на свою підтримку прихильності мас простолюду.

З'ясовано, що для мобілізації на свою підтримку населення Правобережжя, представники національних еліт прагнули вплинути на становлення національної свідомості, тобто поширення серед усіх верств краю переконання про певну національно-культурну належність. Виявлено, що вплив на національну свідомість місцевого простолюду представниками української еліти мав природний характер, оскільки відбувався не нав'язуванням якихось національно-політичних упереджень, а в процесі набуття ним писемності та усвідомлення особистих громадянських прав на ґрунті рідного мовно-культурного середовища.

Доведено також, що польський та російський проекти націотворення, в процесі реалізації свідомо спрямовувалися їхніми творцями у річище відкритої міжнаціональної ворожнечі. Це був простий, а тому, як вважалося, ефективний спосіб швидкого провокування бажаних настроїв національної нетерпимості серед простолюду. А отже, вплив на національну свідомість,

що здійснювався поляками та росіянами щодо українського населення мав зміст політичної технології. Водночас, підняття свідомості селян Правобережжя до рівня усвідомлення ними власних громадянських прав та свободи (яка нібито дарувалася реформою 1861 р.) не передбачалося.

Вірогідність висновків та узагальнень дисертації базується на репрезентативній джерельній базі, що сформована із залученням документальних джерел та наративів, у яких відобразилися реальні події та ідейно-концептуальні змагання сучасників середини ХІХ ст., які особисто представляють різні рівні соціальної структури Російської імперії: від найближчого оточення самодержця до низинних верств населення Правобережної України. Чимала кількість документальних джерел була вперше виявлена в ході евристики у центральних українському та російському (м. Києва та м. Санкт-Петербурга), а також в обласних архівах Правобережної України, а відтак введена до наукового обігу.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в дослідженнях з історії польського, російського та українського націотворення, польської, російської та української суспільно-політичної думки середини ХІХ ст., історії міжнаціональних взаємин в Україні та українського національно-визвольного руху. Матеріали дисертації можуть сприяти в написанні узагальнюючих праць з історії Польщі, Росії та України, а також в розробці підручників та в написанні курсів лекцій.

Наукова апробація основних положень та узагальнень дисертації здійснена у формі доповідей, повідомлень, участі в дискусіях у ході роботи низки наукових конференцій, читань, семінарів, конгресів міжнародного, всеукраїнського, регіонального, університетського рівнів. Серед них, найважливіші: участь у Міжнародній науковій конференції “Українська історіографія на рубежі століть” (Кам’янець-Подільський, жовтень 2001 р.), II Міжнародному науковому конгресі українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам’янець-Подільський, вересень 2003 р.), у щорічних міжнародних конференціях “Історія релігій в Україні” (Львів, травень 2003 – 2009 рр.), українсько-польській конференції “Поляки в Україні у ХІХ – ХХ ст.” (Хмельницький, жовтень 2005 р.), наукових читаннях пам’яті професора М.П. Ковальського (Острог, жовтень 2007 р.; Дніпропетровськ, квітень 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Проблеми археографії та джерелознавства історії Правобережної України” (Хмельницький, травень 2008 р.), V Міжнародній науковій конференції “Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє” (Житомир, листопад 2008 р.), у міжнародному науково-методичному школі-семінарі “Історія торгівлі, податків та мита” (Дніпропетровськ, листопад 2008, 2010 рр.), у щорічних всеукраїнських конференціях “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” (Меджибіж, червень 2010 – 2011 рр.), IV Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, листопад 2011 р.)

Публікації. Результати виконаного дослідження оприлюднені в авторській монографії “Польська, російська та українська еліти в змаганнях за

Правобережну Україну середини ХІХ ст.” (21,5 др. арк.), 22 статтях, опублікованих у виданнях, які ВАК України включив до переліку фахових, а також ще в 13 інших публікацій, що відображають зміст дисертації.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАЦІОТВОРЕННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Дискусійні проблеми в розгляді процесу націотворення

Кожному із дослідників подій та процесів, у яких проявляється певна ідентичність, самобутність, національне самоусвідомлення, відомо, що в дискусіях навколо цих проблем дуже часто мають місце, а іноді й переважають, емоційні оцінки. Відтак, представники різних національних шкіл досить часто по-різному трактують одні й ті ж події. Тож природно в науці існує значне число підходів, концепцій та гіпотез (в трактуванні нації та національного), і всі вони претендують на наукову неупередженість та коректність. Таке розмаїття змушує приміряти різні концепції до конкретного історичного середовища, аби з'ясувати умови й обставини народження та буття певної нації, а водночас, дозволяє (оперуючи конкретними історичними подіями та фактами націотворчого процесу) аргументувати продуктивність ідей кожної з теоретичних концепцій.

Зауважимо, що терміном “нація” та похідними від нього нині послуговуються в різних дослідженнях досить широко. Проте часто ці терміни мають не тільки різну етимологію, але й різні культурно-історичні та політичні традиції використання. Ця обставина змушує конкретизувати ряд визначальних термінів, якими оперуватимемо в подальшому.

Слово “нація” походить з латини (*natio*), де використовувалося для позначення походження когось або означало групу людей, об'єднаних спільним походженням: клас, прошарок, певні об'єднання, породу, расу [516, с. 394]. Часто цим словом позначали плем'я або народ. В античному Римі, на відміну від слова “*populus*”, яким послуговувалися, коли йшлося про громадян, слово “*natio*” позначало чужинців, іноземців, “варварів” або ж неповноправних підданих.

У середньовіччі словом “нація” позначали і територіальні спільноти, і земляцтва, які об'єднували вихідців з різноманітних середовищ, але географічно близько розташованих. Особливо активно воно використовувалося в університетах, котрі виступали чимось на зразок інтернаціональних общин (лат.: *universitas* – община). Зокрема в Сорбонні виокремлювали нації – французьку, англійську (під час Столітньої війни її почали називати німецькою), пікардійську та нормандську. У Карловому університеті в Празі були богемська, саксонська, баварська та польська нації, кожна з яких часто об'єднувала представників кількох земель. Богемська, наприклад, включала вихідців із Богемії, Моравії, Словенії та Угорщини, а польська, окрім представників Польщі, – також уродженців Сілезії та Руси. У Віденському університеті, згідно статуту 1383 р., були представники австрійської, угорської, рейнської та саксонської націй [494, с. 173].

Окремими націями називались іноді соціальні стани, без урахування їхньої мовної спільності або відмінності (такою була “шляхетська нація” – “політичний народ” Речі Посполитої), і політичні угруповання, як, наприклад, “гвельфи” та “гібеліни” в Священній Римській імперії. Водночас уже в середньовіччі умовні нації все більше пов’язувались з певними ознаками, що їх сьогодні ми б назвали етнокультурними чи суспільно-політичними. Серед націй Сорбонни, наприклад, до французької належали ті, що прибули з території, де домінували романські мови, до англійської – германомовні. Належність до нормандської та пікардійської націй визначалася політичними реаліями – існування новоприєднаних тоді герцогства Нормандія (мова якого вже була сильно романізованою) та Пікардії (там була поширена валлонська мова, тобто, одна з романських, і частково фламандська – германська мова). Отже, територіальне розуміння нації вже у середньовіччі стало наповнюватися культурним та мовним змістом.

Тоді ж, під час Столітньої війни у Франції, значного поширення набуло поняття “батьківщини”, яке було близьким до розуміння поняття нації, і водночас носило зміст лояльності суверену. Слово “батьківщина” (лат.: patria) відстежується в джерелах вже з середини XII ст., а впродовж середньовіччя воно набуло статусу підмурівкової цінності, в захисті якої і світська, і духовна влада вимагали готовності до безумовної самопожертви. Підданим належало не шкодувати життя в ім’я захисту вітчизни, а богослови порівнювали смерть людини заради суспільної справи (країни, батьківщини, держави – ці поняття стали синонімами) з жертвою Христа, який врятував своєю смертю весь рід людський [441, с. 127].

До почуття патріотизму закликав у 1369 р. французький король Карл V. Він писав у своїх зверненнях до підданих: “Нехай всім буде відомо, що Едуард Англійський і його старший син Едуард принц Уельський почали проти нас і наших підданих відкрити війну, вони грабують і палять наші землі, і чинять усяке інше зло, і тому є нашими ворогами” [273, с. 56]. Але ще важливіше, що патріотичні почуття стихійно зароджувалися серед простолюду, який почасти самотужки змушений був чинити опір завойовникам. Так було неодноразово в ході Столітньої війни, коли французька знать виявлялася нездатною організувати спротив англійським силам, а іноді навіть колабораціонувала, проте міщани та селяни Франції боролися самостійно [273, с. 50-52].

Саме в той період французькі юристи розробили теорію національної монархії. Вони навчали, що природній закон зобов’язує усіх любити свою вітчизну і підкорятися своєму королю. Вже у 1420 р. юрист Жан де Терруж сформулював теорію “містичного тіла королівства”, яке кожен його член має берегти і захищати ціною власного життя. Війна заради захисту цього містичного тіла (власне вітчизни) і його голови (короля) була проголошена безумовно справедливою справою. У такій війні виправдано вбити будь-кого, навіть рідного батька, оскільки любов до містичного тіла вища синівського обов’язку [441, с. 127-128].

Водночас потреба посилення лояльності підданих змушувала суверена певним чином зближуватися з ними через почуття спільного патріотизму та любові до спільної вітчизни – країни. Так, на думку Є.О. Макарової, саме Столітня війна сприяла тому, що Англія стала англійською країною в сучасному розумінні цього поняття. Попри те, що розмаїття етнічних груп, які зібралися на її території (пİKти, бритти, скотти, англї, сакси, нормани), тривалий час перешкоджало появі почуття єдності поміж ними [402, с.14].

Таким чином, в епоху пізнього середньовіччя вірність суверену та вірність батьківщині стали пов'язуватись з поняттям нації. Певні територіальні цілісності із традиційними для них мовно-культурними домінантами та об'єднанні спільним підданством, почали називати націями. Промовистим прикладом такої практики стало найменування Священної Римської імперії (згідно закону про “Вічний Земський мир” 1486 р.) “Священною Римською Імперією Німецької Нації” (лат.: *Sacrum Imperium Romanum Nationis Teutonicae*, або нім.: *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*). Остаточо ця назва стала наслідком імперських реформ і була закріплена у 1512 р., незважаючи на те, що на території імперії розташовувались близькі за мовою і культурою, але різні народи (т. зв. “середньовічні етноси”): шваби, баварці, тюринги, саксонці тощо, всі вони були підданими – народом імператора. Це й робило їх нацією.

Проте дослідники звертають увагу на різні підстави виникнення цього додатку – “німецької нації” і неоднозначно їх тлумачать. Одні пов'язують його виникнення з тим, що Імперія до цього часу втратила всі свої італійські території і стала державою, заселеною німцями (одним метаетносом), таким чином пов'язуючи “націю” з етнокультурною основою. Інші наголошують на політичних обставинах застосування терміну “нація”. Адже використовувався він під час “імперських реформ”, коли створювалася нова система адміністрування в імперії та визначалися права різних прошарків населення – народу імперії. Таким чином, слово “нація” пов'язувалося вже з усім народом (*populus*) і означало певний зв'язок імператора, народу та території. Тож поняття нація тут фігурує не як етнічна спільнота, а як політична, тобто народ, що має певні політичні права і обов'язки в межах імперського підданства.

Значно чіткіше ототожнювали латинські слова “*natio*” і “*populus*” – націю і народ – з підданством державі як певній територіально-політичній цілісності в Англії XVI ст. Тобто, в епоху Тюдорів, коли єдність народу протиставлялася внутрішнім війнам нобілітету (“Білої та Червоної троянд”) та конфліктам із Шотландією.

Отже, у пізньому середньовіччі та в ранньомодерну епоху, коли назагал завершилося формування найбільших західноєвропейських централізованих монархій, поняття нації мало два головних рівні сприйняття: територіально-політичний (державна територія, на яку поширювався суверенітет монархії) та етнокультурний (пов'язаний з мовою, культурою та ідентичністю домінантної етнічної спільноти, що асоціювалася з державою). Важливо, що останнє розуміння утверджувалося попри виразну поліетнічність населення (

у Франції – поруч з французами були нормандці, бретонці, бургундці, провансальці та інші, в Іспанії – баски, каталонці, в Англії – англо-сакси, валійці тощо). Територіально-політичний та етнокультурний рівні самоусвідомлення були тісно пов'язані між собою і виявлялися у почутті патріотизму – любові до спільної батьківщини та лояльності до монарха (який уособлював державу).

Наприкінці XVIII ст. Велика французька революція додала до поняття нації значення “громадянства”, поширивши на весь “populus” ознаку “політичного народу”. Коли “третій стан”, раніше позбавлений політичного права, проголосив себе рівним з “першим” і “другим” станами (дворянством та духівництвом, що мали навіть в умовах абсолютизму певні політичні права), а Генеральні штати проголосили себе Національними зборами, – виникла французька нація, як єдність трьох станів. Символом єдності нової французької нації став “триколор” (синьо-біло-червоний), що протиставлявся королівському прапору Бурбонів (білому зі золотими флор-де-ліс).

Знищення станового поділу та республіканська Конституція поклали початок перетворення народу на джерело суверенітету. “Декларація прав людини і громадянина” у 1789 р. проголосила, що люди народжуються і живуть вільними і рівними перед законом, а отже, громадяни мають право брати участь у формуванні законів. Із появою нового режиму життя в революційній Франції, пише Ерік Хобсбаум, з’явився і спеціальний термін на означення народу – “французька нація”, а “король Людовік був уже не просто Божою милістю королем Франції та Наварри, а королем Божою милістю і волею державного конституційного закону”[490, с. 89]. Таким чином, джерелом верховної влади Декларація проголосила французьку націю, котра не визнає жодної іншої влади на землі, окрім своєї власної, і не визнає інших законів, окрім своїх, жодних правителів та влади інших націй [490, с. 89].

Саме це значення нації в англійській та франкомовній політичних традиціях сьогодні позначають як “модерна нація”. Інакше кажучи, нація – це держава та її громадяни, які є носіями суверенітету. В цьому ж значенні слово “нація” стало міжнародним поняттям і було покладене в основу найменування таких міжнародних структур як “Ліги Націй” та “Організації Об’єднаних Націй”, в яких, насправді, були та є об’єднаними саме держави.

Деяке інше розуміння нації склалося в німецькій традиції. Німці позбавлені єдиної спільної державності, розпорошені у декількох десятках дрібних і невеликих держав, не ототожнювали поняття “держава” і “нація”. З нацією ототожнювалось поняття “народ” (volk) – спільність, що виникає на основі мови, культури, традицій.

Подібно німецькій етнічна, тобто мовно-культурна основа розуміння поняття нації утвердилася також у слов’янських народів. Проте прагнення слов’ян витворити власні держави привнесли в поняття нації виразний політичний компонент. Адже кожен із слов’янських народів усвідомлював, що здобуття своєї держави вимагало від нього протиставлення існуючим державам-імперіям.

Таким чином склалося відмінне розуміння поняття нації, що обумовлювалося різним політичним та етнокультурним досвідом окремих народів. В тих країнах, де існувала єдина державність, модерні нації виникали на ґрунті почуття патріотизму і спільної лояльності, як трансформація підданства в громадянство. Натомість, у народів, що перебували в складі держав-імперій з іноетнічною, чужинською мовно-культурною домінантою, нації формувались на основі мовно-культурного самоототожнення як прагнення політичного самовизначення.

У XIX ст. нації стали діючими акторами європейської історії. Спочатку на історичну арену вийшли їхні провісники (націотворці, ідейні генератори націотворення), потім постали нації та національні держави. XX ст. стало епохою боротьби націй, націоналізмів та національних інтересів. Саме через це феномен нації став об'єктом уваги не тільки політиків та політиканів, але й наукового інтересу. Проте в історичних подіях окремі нації виявили себе дуже по-різному. А отже, ця історична категорія не піддається однозначному, універсальному визначенню. Відтак використання різних вихідних гіпотез, методологій, підходів задля наукового осмислення феномену нації зумовили різноманітність результатів. Єдиної теорії нації, навіть єдиного розуміння її природи не склалося, проте було напрацьовано певний інструментарій, за допомогою якого можна будувати різноманітні моделі нації.

Сучасний український дослідник Олексій Картунов зауважує, що західні вчені надзвичайно багато доклали зусиль задля детального з'ясування, що таке нація, однак показово, що багато з них, зазвичай, уникали спроб дати власне визначення, а натомість вдавалися до формулювання лише її характерних рис [363, с. 57]. Британські вчені, наприклад, для дослідження феномену нації у міжвоєнний період XX ст. створювали навіть спеціальну Комісію при Академії наук, яка визначила, що націю характеризують наступні риси: 1) підпорядкування всіх її членів єдиному уряду; 2) проживання на одній території; 3) спільна мова, література та звичаї; 4) спільне походження та історія; 5) окремий національний характер; 6) спільна релігія; 7) спільні інтереси; 8) спільні почуття або воля, яка повинна бути специфічно “національною” за своїм характером; 9) шанобливі відносини між людьми, котрі належать до однієї нації; 10) відданість єдиному цілому; 11) почуття гордості щодо досягнень та смутку щодо невдач національної політики; 12) зневага або ворожість до інших національностей тощо. Щодо останньої риси у цьому переліку, О. Картунов слушно нагадує про потребу зважити на час опублікування результатів роботи згаданої Комісії напередодні Другої світової війни (1939 р.) [363, с. 57-58].

Проте досвід, набутий протягом XX ст., змусив вдаватись до певної типологізації явища, що позначалось терміном “нація”. Так почали відрізняти “політичну націю” та “етнічну націю”. Різний час виходу на історичну арену окремих етносів та націй зумовив і поширений в різних варіантах поділ націй на “історичні” та “неісторичні”, “нові” та “старі”, “культурні” та “політичні” тощо. Якщо дуже спрощено узагальнити все розмаїття підходів до розуміння та відповідного вживання поняття “нація”, то серед головних будуть:

- 1) розуміння нації як держави (від прямого ототожнення до підкреслення тісного зв'язку);
- 2) розуміння нації як етносу (від прямого ототожнення до підкреслення тісного зв'язку);
- 3) розуміння нації як новітнього феномену прямо не пов'язаного, ні з державою, ні з етносом;
- 4) синтетичний підхід, який намагається розглядати націю як явище, що може тлумачитись з різних позицій.

Суть першого підходу інколи позначають терміном “етатистський” (від фр. *etat* – держава). Найбільш поширеною ця модель нації є в тих країнах, що пережили становлення нації в межах певної, давно існуючої держави. В таких суспільствах процес націогенезу (становлення нації) відбувався через трансформацію підданства в громадянство. Реалізація громадянських прав тісніше пов'язувала народ з державою через представницькі органи та інституції, суверенітет, спільні (національні) інтереси, які представляла, гарантувала і захищала власна держава. Тож цілком закономірно в таких випадках ототожнювати націю та державу, адже саме держава відіграла роль найважливішого чинника, що творив і утверджував націю. Водночас для розрізнення нової нації від старої використовують терміни “модерна нація” та “домодерна нація”, або “нація сучасна” і “нація середньовічна” (“давня”). В цьому випадку середньовічна нація ототожнюється з підданством, а сучасна – з громадянством. Інколи для позначення модерної нації використовують термін “громадянська нація”.

Для зовнішнього спостерігача, не знайомого з внутрішніми політичними трансформаціями, відмінності між домодерною і модерною націями непомітні, якщо докорінно не змінювалася сама держава, її територія та її назва. Тож, наприклад, для усіх сусідів французька нація завжди залишалася нацією, що за правління Бурбонів, що за імперії Наполеона Бонапарта, що за часів III-ї республіки. Таке ототожнення нації і держави використовується в англо- і франкомовних країнах і на політичному, і на побутовому рівнях. Це розуміння закладалось і в міжнародних відносинах, творенні міждержавних союзів та організацій. Терміни “союзні нації” (про Антанту або про антигітлерівську коаліцію під час світових війн), назви міжнародних організацій: Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй тощо.

Похідним терміном від слова “нація” стало поняття “національність” (*nationality*). Прикметно, що в західноєвропейській термінології воно означає громадянство, тобто зв'язок з державою (як колись підданство – правовий зв'язок особи з монархією та її сувереном). Цей термін був запозичений і в російську мову, а також в українську, але позначав уже не громадянство, а етнічність, і в такому сенсі використовується й зараз, зокрема в Україні. Отже, в межах етатистського підходу в побудові моделі нації, її головним критерієм визнають державу. А, як наслідок, провідна теза “етатистів”: ті народи, що не створили власну державу або не готові її створити – не є націями.

Важливість держави в означенні сутності нації, визнають і прихильники другого з вище згаданих підходів, який, зазвичай називають етніцистським (від “етнос”, “етнічність”) або етнологічним, етнічним. Його прихильники пов’язують природу нації в першу чергу з етносом, з етнічністю. Інколи йдеться про звичайне ототожнення нації та етносу, без урахування його стану, ступеня розвитку, історичної епохи існування тощо, в крайніх випадках нація ототожнюється навіть з расою. Таким чином, етнічна модель нації будується на досить широкій платформі, яка може обіймати дуже різні компоненти: від мовно-культурної спільності до біологічно-антропологічних ознак.

Етнічне розуміння поняття нації виникло в тих народів, що історично перебували в складі різних держав і раніше не мали або на тривалий час втрачали власну державу. Це стосується майже усіх народів Центральної, Центрально-Східної та Південно-Східної Європи: німців, італійців, слов’янських народів, фінських та балтських народів. У них було мало підстав ототожнювати народ і державу.

Німці тривалий час не мали спільної, політично єдиної держави, а були розпорошені серед великої кількості дрібних і дрібненьких держав. Італійці також були підданими різних держав, які уособлювали інші панівні народи. Відтак, спільна ідентичність у них могла виникати тільки на основі схожості мови і культури, всупереч носіям влади, що були одночасно носіями іншої культури та іншої мови. Такими чужинцями для сицилійців, тосканців, ломбардців та інших італійців були усі, хто в той чи інший час панував у різних регіонах Італії: нормани, іспанці, французи, німці та австрійці. Італійська держава об’єднала італійців тільки у середині XIX ст., після остаточного звільнення від австрійського панування.

Не мали власних держав від середньовіччя аж до новітнього часу чехи, словаки, словенці, хорвати, македонці, боснійці, білоруси, українці, литовці, латиші, естонці, фіни, норвежці. Ці народи, якщо і мали свої автономні утворення, то не мали суверенітету, а отже, державна влада знаходилась у руках іншого панівного народу, що призводило до асимілювання частини еліти й відриву її від “тіла” свого народу. Так, словенці і чехи перебували під владою австрійців; хорвати і словаки – під владою угорців; боснійці та македонці – під владою турків; норвежці – під владою данців, згодом – шведів; фіни – під шведами, потім – під владою росіян. Русини-українці побували під владою поляків, а згодом були розділені між імперіями австрійців та росіян.

Природно, держави, підданими яких були вказані народи, прагнули в своїй політиці домогтися лояльності останніх до влади. І, що ближче до сучасності, в умовах стрімкого розвитку початкової освіти, поширення писемності, постання масових засобів інформації тощо, то це ставало дедалі важче. Адже влада для згаданих народів була іншомовною, спиралась на іншу культурну (а іноді й іншу релігійну) традицію та апелювала до іншої історичної пам’яті.

Таким чином, основа ідентичності в моделях нації, побудованих згідно з етнологічним підходом, є мовно-культурною, етнічною. Але відмінність ідентичності підкреслювалася (носіями національної свідомості – національною елітою) з метою протиставлення “не своїй”, “не власній” – “етнічно іншій державі”, для того, аби *здобути власну державу*. Тож позиції етатистів та етніцистів збігаються, адже *аби стати нацією, треба мати власну державу або бути готовим до її здобуття*. Такі погляди призвели до розгляду нації як найвищого рівня розвитку народу (етнічної спільноти).

Третій підхід щодо трактування нації та пояснення механізму її виникнення отримав назву “інструменталістського” (інколи його також називають “функціональним” або “волютаристським”). Прихильники цього підходу наголошують на тому, що нації виникли як ідеологічні конструкції, інструменти модернізаційної трансформації суспільства в умовах нової індустріальної фази розвитку цивілізації. Вони підкреслюють, що ідея нації була створена – “сконструйована”, а потім через розвинену систему соціальної комунікації (освіта, преса, мистецтво) імплантована в масову свідомість.

Найповніше соціально-психологічні механізми конструювання нації описав Бенедикт Андерсон у своїй відомій праці “Уявлені спільноти”. Власне, провідною його ідеєю є твердження, що “нація є уявленою політичною спільнотою” [263, с. 22]. Причому, в першу чергу, за Б. Андерсоном, нація – це політична спільнота, але ця спільнота виникла внаслідок сформованих уявлень про саму спільноту: її історію, мову, культуру, традиції, героїв та антигероїв тощо. Схожі ідеї висловлювали ще раніше інші дослідники, наприклад, М. Вебер, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, Е. Сміт. Однак, слід наголосити, Б. Андерсон підкреслює, що коли він говорить про “вигадування” нації, то не має на увазі її “фабрикацію” і “фальшування”. Бо, насправді, виникнення націй – це природний, закономірний процес [263, с. 23].

Щодо розв’язання проблеми часу появи націй, сучасні дослідники поділяються на прихильників *модерністської* та *примордіалістської* парадигм. Сутність модерністського підходу впливає з узагальненої назви. Модерністи розглядають націю як явище сучасної (модерної) історії й стверджують, що нації виникають в період індустріальної трансформації суспільства. Проте причини та умови її виникнення, механізми творення трактують по-різному, хоча відмінності між ними доволі умовні. Прихильники модерністського підходу можуть бути етатистами та етніцистами, або й не відкидати обидва підходи. Вони лише наголошують на певній специфіці нації як явища, характерного для сучасного етапу цивілізаційного розвитку, що зумовлено процесами модернізації: секуляризацією, промисловою революцією, індустріалізацією, потребами до уніфікації різних царин буття тощо.

Дослідники націотворчого процесу, яких відносять до числа примордіалістів (походить від лат. *primordialis*, де *primus* – перший, *ordior* – починати, зачинати) також аргументують свої погляди, спираючись на різні

підходи, які, проте, часто перегукуються між собою. Характерним для примордіалістів є твердження, що етнос і нація – суть природні соціальні явища, іманентні людським спільнотам. Отже, належність до етносу і нації *успадковується* і за певних сприятливих обставин *усвідомлюється*, але зовсім не конструюється кимось з якоюсь метою.

Зв'язок між спорідненими етнічними одиницями дослідники цієї течії описують через різні механізми, роблять наголос на певних аспектах, як найважливіших: одні на мовно-культурних, інші – на соціально-психологічних, або географічних та антропологічних. Примордіалісти не ототожнюють етнічні групи середньовіччя з існуючими націями (в чому їх часто звинувачують модерністи), але вони наголошують на об'єктивно існуючих зв'язках між ними, називаючи їх чи етнічною *тяглістю*, чи *безперервністю*, чи *континуїтивністю* (нерозривністю).

Таким чином, модерністи впевнені, що нації є історичною категорією, властивою індустріальному та постіндустріальному способу життя. Вони підкреслюють, що нації вперше створюються лише тоді, коли руйнується аграрний устрій і великі маси людей звільняються від “прив'язаності” до землі, а отже, отримують свободу. І саме тому, на їхнє переконання, Французька революція відіграла таку знакову роль в процесі появи сучасних європейських націй, адже саме ця революція вперше проголосила суверенітетом народ. Натомість, примордіалісти вважають, що нації (в тому чи іншому вигляді) зароджуються у далекому минулому, оскільки відчуття належності до певної спільноти було споконвічною рисою людського єства. Для розуміння доказової бази кожної із парадигм в розгляді процесу націотворення варто детальніше розглянути аргументи однієї та іншої позиції

Під *націотворенням* (націобудівництвом) або націогенезом розуміють процес становлення нації, тобто набуття певним суспільством таких рис та якостей, що дозволяють називати його нацією [531, с. 121, 538]. Незважаючи на більш поширений на Заході модерністський підхід до трактування походження нації, не бракує й аргументів примордіалістів. На прикладі процесів у середньовічній Європі, західні дослідники доволі аргументовано переконують, що попри будь-яке визначення поняття “нація”, і навіть приймаючи думку модерністів про сучасність цієї історичної категорії, неможливо заперечити наявності націоналізму як почуття самоідентифікації певних соціальних спільнот задовго до епохи модернізму. Так, французький дослідник Г. Ле Маршан писав, що формування головних рис європейських націй відбулося в основному між XV та XIX ст., тобто в умовах феодалізму, який або вже розкладався, або ще не досяг розквіту, або був в апогеї, після якого починався його занепад [392, с. 48].

Ще раніше цю ж думку висловлював Іван Лисяк-Рудницький, який стверджував, що емпірично можна довести факт існування сильних національних почуттів у Франції за кілька століть до Французької революції, зокрема Генріх IV і Луї Святий були виразно “національними королями”, а Жанна Д'арк – “національною святою”. Власне, друга половина XV і початок

XVI ст., на переконання І. Лисяка-Рудницького, були періодом утвердження сильних національних монархій в Іспанії, Франції, Англії та Чехії, яскраво націотворчі зусилля спостерігалися в німців та італійців. Все це, писав історик, заперечує тезу, буцім європейські нації створилися щойно на зламі XVIII-XIX ст. [397, с. 16].

На думку Ярослава Дашкевича, подібні процеси відбувалися і на східноєвропейському просторі. Він наголошував на тому, що певний час після виникнення держави Русь у візантійських та арабських джерелах розрізнялося два етнічно відмінних народи – слов'яни і русь. Але протягом короткого часу, менше аніж за століття, ці два народи настільки переплелися й змішалися, що на місці двох з'явився один єдиний народ русів, русичів. Саме цей народ (власне військово-адміністративна й культурна верхівка, що усвідомлювала себе національною елітою) відігравав роль етнічної та політичної нації, яка забезпечила більш як на століття існування єдиної держави – імперії. Однак, відцентрові сили, зумовлені значною мірою процесом розчленування єдиної нації – русі – на окремі нації, призвели до закономірного розпаду держави на уділи [316, с. 11-15].

Саме таку роль національної еліти визнають деякі українські та західні дослідники за українським козацтвом XVI–XVII ст. В Україні не було свого королівства або якихось інших регіональних утворень державного типу, щоб дозволили руській-українській еліті вибудовувати власну (альтернативну польській) лояльність як національну. Проте поступове виокремлення і утвердження козацькою елітою власної ідентичності спиралося не тільки на спільні соціальні прагнення, але й усвідомлення мовно-культурної та конфесійної спільності зі всім народом руським та протиставлення сусіднім народам.

Відомі заяви Б. Хмельницького, що він воюватиме не лише за свою козацьку справу, але й за цілий руський народ, заяви про повалення польського правління і об'єднання усіх українських земель – є заявами національного характеру, пише Франк Сисин [463, с. 24]. Відомо також, що ставлення до цього конфлікту саме як до війни між руською-українською та польською націями висловлювали сучасники з усіх верств і обох сторін. А відмінність русинів проходила не лише по лінії конфлікту із поляками, але також і з московитами, попри те, що з останніми об'єднувала православна віра [463, с. 25]. Свідчення європейських спостерігачів теж додають підстав вважати, що в їхніх очах це була війна між польською-шляхетською та руською-козацькою націями.

Водночас слід наголосити, що європейське розуміння нації у пізньому середньовіччі та ранньомодерному часі було досить відмінним від того, яке вкладають прихильники модерністських тлумачень сучасності. Звичайно, слід брати до уваги, що почуття, які об'єднували козаків, міщан, духівництво і селян руських земель Корони, були дуже широкого спектру: конфесійні (оборона віри), станові (прагнення прав і гарантій), і навіть ксенофобські (що були виявом наявності етнічного самоусвідомлення русинів – шанування “свого” та цурання “бусурманського”, “латинського” тощо). А отже, постає

проблема: чи можна вважати ці почуття проявом національного самоусвідомлення? Інакше кажучи, чи була на певний час та за певних історичних обставин сформована якась із націй, чи процес формування нації лише перебував на якомусь рівні, дослідники, звісно, мають різні погляди і, природно, дискусії поміж примордіалістами та модерністами з цієї проблеми є нескінченними. Однак ніхто з них (в тому числі й примордіалісти) не говорить про існування націй (в сучасному розумінні цього поняття) в давньому світі або середньовіччі. Водночас і одні, й інші (в тому числі й модерністи) погоджуються з тим, що певні переживання та соціальні настрої, які б можна було в сучасних термінах назвати національними, мали місце в суспільних взаєминах поміж окремими народами задовго до того, як ті народи стали націями. Тож різниця в теоретичних концепціях зводиться до того, як розуміти наступність або спадкоємність сучасних націй із націями чи націоподібними утвореннями минулих (домодерних) епох. А відтак, протистояння примордіалізму із модернізмом є досить штучним.

Попри різне трактування поняття нації та дискусії навколо проблеми часу появи націй, усі дослідники збігаються в тому, що визнають потребу з'ясування особливостей формування націй, тобто для усіх важливим є вивчення процесу націотворення. Адже нації виникають не на порожньому місці, вони є результатом спрямованих зусиль тих людей, кого ми називаємо національною елітою, хто своїми діями підносить суспільство до того рівня суспільної консолідації, що дає підстави іменувати це суспільство нацією.

Ведучи мову про націотворення як діяльність певних людей, що реалізували в житті свої національні переконання, настрої, бажання, слушно згадати застереження американського історика Девіда Белла, який критикує всіх тих дослідників, які, розглядаючи проблему зародження націй та проблему зародження націоналізму, розуміють ці процеси як одне й те ж і датують ці явища початком ХІХ ст. [488, с. 17]. Природно, ці процеси слід розрізняти. Наявність в певному суспільстві людей, діяльність яких можна констатувати націотворчою, ще не гарантує неодмінної реалізації їхньої мети, або, принаймні, ніхто не може передбачити часу та швидкості реалізації їхніх націотворчих зусиль, а саме – “трансформацію” суспільства в націю. Виходячи із вище сказаного, говорити про націоналізм – означає говорити про певну систему дій, систему зусиль, про своєрідну програму, яка має на меті надати суспільству певної якісної форми та змісту – власне, витворити націю. Однак ідея (програма), звісно, передуює меті, на яку вона спрямована, і дуже часто випереджує її в часі десятиліттями, а то й століттями, а іноді кінцева мета навіть може залишатися і не зреалізованою.

Тлумачення поняття *націоналізму* залишається нині надзвичайно дискусійною проблемою, а отже, в літературі можна зустріти значне число різних дефініцій. Не вдаючись до детального аналізу типології націоналізмів, можна навести, певною мірою, найпоширеніші варіанти націоналізму: 1) великодержавний, 2) емансипаційний, 3) визвольний, 4) іредентизм. Великодержавний або шовіністичний націоналізм притаманний імперським або пануючим націям, які в межах своєї держави-нації здійснюють

уніфікаторську політику у відношенні етнічних та національних меншин, змушуючи їх прийняти етнокультурний і мовний стандарти титульної нації за рахунок відмови від власних. Емансипаційний націоналізм, навпаки, проявляється у намаганнях етнічної меншини домогтись рівних прав у задоволенні мовних та етнокультурних потреб та самоствердження себе як рівноправної з титульною спільнотою. Визвольний – ставить перед собою мету політичного самовизначення за рахунок відокремлення від існуючої держави (сепаратизму). Націоналізм-іредентизм прагне возз'єднати етнічні території, роз'єднані політичними кордонами. Однак, попри різноманіття форм націоналізму, їх єднає механізм реалізації усіх цих різних прагнень.

Найближчою до суті змісту феномену націоналізму видається ідея бачити в ньому своєрідний *ідейно-мобілізаційний ресурс* [387, с.18]. Почуттями націоналізму як мобілізаційним ресурсом прагнули “озброїтися” в різний час певні історичні постаті (соціально активні люди, які чітко усвідомлювали свою належність до певного суспільства і своїми діями слугували йому), щоб за допомогою цього ресурсу консолідувати суспільство на вирішення певних ідейно-політичних завдань. Сила націоналізму надзвичайно ефективно гуртує суспільство в міру появи національного самоусвідомлення у суб'єктів відповідного суспільства та з наближенням до головної мети застосування цього ресурсу, а саме – створення нації: коли суспільство із сукупності розрізнених осіб “трансформується” у політичну єдність – тобто політично одноцілий “організм”, що усвідомлює себе спільнотою, яку (попри індивідуальну різницю поміж окремими особами, включно, навіть, можливу різницю етнічного та станового походження) об'єднує єдине для всіх культурно-правове середовище (у якому всі є політично рівними), спільне минуле та усвідомлення спільного поступу у майбутнє.

Послугуючись “мобілізаційним ресурсом” націоналізму, в різний час вирішувалися різні завдання, суспільство могло спрямовуватися громадськими активістами (яких, залежно від контексту своїх праць, історики називають чи то національною елітою, чи патріотами, чи націоналістами, чи революціонерами тощо) до втілення ідеології або лібералізму (в такий спосіб творилися громадянські суспільства), або комунізму (ідея творення спільноти “радянського народу” також в химерний спосіб експлуатувала механізми і засоби, притаманні націотворенню, протиставляючи “нас – прогресивних та сильних своєю єдністю” “ім – приреченим на загибель, що вічно між собою “гризуться” через класові та національні протиріччя”), або нацизму (на жаль, інерція історичного мислення, що веде свою тяглість з рядянської історіографії, зводить в свідомості широкого загалу поняття націоналізму майже виключно до цієї однієї ідеології, що, звісно, є абсолютно необ'єктивним спрощенням суті феномену націоналізму) тощо.

Природно, що націоналізм як вітальна (життєва) енергія, як цілеспрямована воля певних людей, міг існувати та виявляти себе задовго до часу постановня самих націй, і досвід історії повсякчас це підтверджує.

Говорячи про націоналізм давніх, “домодерних” століть, легко наразитися на дискусію щодо підміни понять, адже проблема націоналізму тісно переплітається із проблемою патріотизму (поняття, яке сприймається завжди “з розумінням” та без застережень). Тож слід виокремити зміст цих понять. Патріотизм – це емоційна прихильність (відданість) до певного місця, яке сприймається як рідна земля, як свій дім, а отже, і до людей цієї рідної землі – батьківщини, з якими патріота споріднює спільна культура, віра, історія тощо. На відміну від цього, націоналізм – це емоційне бажання перебудови життя у рідній стороні та серед “рідних” людей, це програма побудови суверенної політичної спільноти, яка була б гомогенною за визнанням спільності історії (перемог, поразок, слави, ганьби рідного народу тощо), мови, звичаїв, традицій, а також через підпорядкування спільній правовій системі (усвідомлення рівності всіх членів суспільства перед законом).

Отже, потрібно наголосити: націоналізм є складним феноменом, до структури якого входять світоглядно-чуттєва компонента, певна ідеологічна концепція та політична практика, метою якої є інтереси нації [381, с. 10]. Націоналізм модерного часу набув змісту боротьби за свободу. Модерний націоналізм в період свого становлення був практично тотожним лібералізму за змістом ідейного спрямування, відстоюючи першочергово ідеї свободи та рівності перед законом (з різницею в тому, що лібералізм говорив про особистість людини, а націоналізм – про суспільство-націю; лібералізм апелював до принципів договірно-правових стосунків, а націоналізм ніколи не обходився без аргументів сакрального змісту) [424, с. 224-227]. На не розривний зв'язок поміж націоналізмом та лібералізмом наприкінці XVIII – XIX ст., з огляду на мету їхньої самореалізації (або соціо-культурного впровадження), вказує Юрген Габермас: “Національна держава та демократія – близнюки, породжені французькою революцією. З погляду культури вони плід націоналізму” [299, с. 344]. Націоналізм (наявність ідей націотворення в суспільстві) переконливо виявляв себе в історії суспільної думки різних народів у різні часи, хоча важко не погодитися, що формування власне суспільств-націй, як стверджує переважна більшість сучасних дослідників цієї проблематики, є явищем модерної історії.

Говорячи про націотворення як процес трансформації суспільства в напрямі набуття певних якісних рис, що дозволяють це суспільство називати нацією, принципово важливо відстежити зміни, які відбуваються в масовій свідомості суспільства. Тому що наявність окремих людей – ідейних активістів (як би ми їх не називали у своїх дослідженнях: національною елітою, патріотами, націоналістами, революціонерами тощо) може існувати в суспільстві з найдавніших часів, однак лише за певних обставин “раптом” їхні ідеї починають реалізовуватися, їхні зусилля набувають втілення – суспільство якісно змінюється. Це є найважливіший та найзагадковіший феномен суспільного життя – процес націоналізації свідомості суспільства; коли ідеї та вольові бажання “небагатьох” (активістів) ніби “розливаються” в маси, охоплюють суспільство, оволодівають суспільною свідомістю, формують національну свідомість в суспільстві і, як наслідок, – вже все

суспільство діє як єдиний, одноцілий, згуртований організм, суспільство діє як нація – політично-державний союз, а якщо власної держави немає, то саме вона – Держава – стає головною метою всього життя та діяльності нації. (Саме ця обставина державоспрямованості життя будь-якої нації розкриває природу ворожого ставлення до самого феномену нації та пояснює заборону його досліджень в системі радянських гуманітарних дисциплін).

Теоретики вивчення феномену націотворення доводять, що процес формування нації не є чимось сталим та постійним. В історії створення кожної із націй були фази (періоди), коли цей процес пришвидшувався й ущільнювався, але потім – в інші періоди, все, чого було досягнуто, могло безслідно зникати [387, с. 23]. Таку ж “плинність”, “гнучкість”, “пластичність” має й сам феномен нації. Це не є щось раз і назавжди “схоплене”, “завойоване”, “здобуте”. Навіть націю, яка “відбулася”, яка вже незаперечно існує, – потрібно постійно “підживлювати”, підтримувати її волю “бути й залишатися” нацією, тобто, необхідно забезпечувати її життєвість. Звісно, що це здійснюється не кимось ззовні, це реалізується “із надр” самої нації як природний процес її життя. Класичними, в сенсі констатації життєвого самозбереження націй, є слова Ернеста Ренана: “Нація – це душа, духовний принцип... спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком... це результат довгих зусиль, жертв і самовідречення. Існування нації – це щоденний плебісцит” [241, с. 261-262]. Цю ж ідею у формі жорсткої вимоги до громадян – членів будь-якого суспільства, висловлює також Ентоні Сміт, коли говорить, що в сучасному світі “люди повинні ідентифікувати себе з нацією, якщо прагнуть свободи й самореалізації” [466, с. 82].

Процес націотворення будь-якого народу не є і, мабуть, не може бути однозначно трактованим. Коли і як українці, поляки, росіяни та інші народи стали націями і чи є націями певні народи – досі ці питання є дискусійними. Проте, щоб аргументовано давати на них відповіді, займаючи певну сторону в дискусії, належить говорити про проблеми націотворення через призму процесу становлення національної свідомості (націоналізації свідомості) кожного із народів – тобто, говорити про ті історичні події та процеси, які обумовлювали появу в кожному конкретному суспільстві прагнення брати участь в політичному житті в ім’я своєї нації (власне, в ім’я самих себе, в ім’я задоволення інтересів суспільства “рідних людей”). Інакше кажучи, процес становлення національної свідомості (*націоналізація свідомості*) – це процес, у результаті якого в певному суспільстві формується національне почуття – “ми”, із готовністю долучитися до всіх тих подій, які відстоюють і утверджують “нашу” самобутність та самодостатність.

Процес націоналізації, таким чином, “народжує” нову якість суспільної свідомості – народ-нація починає усвідомлювати себе історичною та політичною єдністю, одним цілим, політичним суб’єктом. Задля модерної націоналізації масової свідомості, в точному розумінні цього поняття, використовуються засоби освіти, поширення інформації через друковані масові видання, а також тиражування образів національної культури та

пропаганди.

Природно, процес націоналізації відбувається зусиллями *національної еліти*, тобто, певних активістів, котрі своєю діяльністю (продукуванням теоретично-ідейних переконань або практично-організаційними зусиллями) намагаються мобілізувати усі верстви суспільства на реалізацію спільної мети. У випадку коли кілька національних еліт ставлять собі завданням прихилити на свій бік одне й те ж населення (як це було в Правобережній Україні середини ХІХ ст.), вони вступають між собою в конкурентну боротьбу протиставлення різних проектів мобілізації свідомості (власне, різних проектів націотворення). Тож *проектом націотворення* у цьому дослідженні називаємо систему абстрактних ідей та певних практичних дій засобами яких інтелектуали прагнули поширити національну свідомість серед мас простолюду, аби об'єднати їх навколо певної мети – вирішення певної спільної проблеми.

Найбільш чуттєвою проблемою, вирішення якої завжди найбільше хвилювало більшість народів світу, була проблема свободи. Тому війни проти загарбників, визвольні рухи проти окупантів, революції із відстоюванням станових прав завжди, вочевидь, демонстрували найбільшу єдність, однотайність, згуртованість суспільства, тобто, спільнота у такі періоди свого буття набувала цілком певних ознак нації, коли всі діяли заодно, гуртуючись навколо спільних, усіма визнаних цінностей. Звісно, що в таких подіях значну роль відігравали лідери, організатори, провідники, ті хто очолював і своїм прикладом та своїми діями надихав та спрямовував маси. За вказаних обставин ці особи виступали національною елітою.

Механізм становлення національної свідомості мас був би легко зрозумілим і вочевидь закономірним в суспільствах, де еліта та простолюд були б культурно гомогенною спільнотою (тобто, у мононаціональних державах). Однак у давній час, як і в середньовіччі, таких прикладів майже не було, правлячі еліти досить часто прагнули підкреслити свою обраність, а відтак, окремішність та величність над масами підданих. Проте за умов появи спільного ворога, за потреби мобілізувати маси на боротьбу – своєрідна “націоналізація свідомості” – наголос на тому, що єднає, а не на тому, що роз'єднує, почасти, ставала рятівною технологією для правлячої еліти.

Не менше потребували застосування *націоналізаційних технологій* імперії, хоч їм було ще складніше їх використовувати. Найважливіший принцип імперської політики – “поділяй і владарюй” – ніколи не втрачав своєї актуальності і завжди успішно реалізувався. Але в кожній імперії панівна еліта репрезентувала якусь етнічну культуру і, звісно, ця культура відігравала також панівну роль, власне надавала культурного змісту відповідній імперії. Отже, імперії прагнули націоналізувати свідомість панівної верстви, а згодом (ближче до модерного часу) й народу, на культуру якого опиралася певна імперія.

За режиму панування певних династій влада і формально, і реально належала саме їм (династіям), а не націям, але в міру зростання сили громадських рухів, в міру формування націоналізмів як “панівних народів”,

так і “малих народів” (тобто тих, що перебували у складі держави “панівного народу”), по всій Європі давні династії з більшим чи меншим успіхом переживали процес своєрідної націоналізації. Російський дослідник націоналізаційних процесів Олексій Міллер пише: “Правлячі династії зважувалися на це вимушено. Старий світ, у якому вони отримували свою владу “від Бога” і здійснювали її над різноманітними “мовами й народами” (у тому числі й тими, які прийнято називати панівними), був звичнішим і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення колишніх механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок цього нового, не завжди зручного для них джерела легітимації. Цей офіційний націоналізм був реактивним у тому сенсі, що слугував відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, до того ж як тих, котрі перебували у стані пригнічених меншин, так і тих, котрі склали етнічне ядро імперії” [411, с. 185].

На середину XIX ст. суспільно-політичні обставини, що склалися у Російській імперії, змусили правлячу еліту вдаватися до ширшого застосування технології націоналізації підданих самодержавства. Особливо гостро ця потреба постала в Правобережній Україні. Елементи вимушеного лібералізму в політиці Олександра II після поразки у Кримській війні активізували тут національний рух поляків. А відтак, імперія вже не могла покладатися на польську шляхту як на соціальну опору в правлінні місцевим українським селянством. Тож влада вдалася до політики ідейної адаптації українських селян, тобто, застосувала технологію націоналізації свідомості селянства, апелюючи до його етнічно-релігійної спорідненості (власне руськості та православ'я) із “титульним” російським народом імперії.

Про це ж іще у 30-х рр. XX ст. дослідниця Олена Дрбакіна писала, що історію російського націоналізму можна поділити на два періоди, межею між якими було Польське повстання 1863 р. До вказаних подій націоналізм “ніби перебував “у собі” і не мав ідейного осмислення”, але в середині XIX ст. він “виробив бойову, войовничу програму, перетворившись у активного носія реакції та великодержавності. До 60-х рр. національне питання у самій Росії було на задньому плані, Польське повстання стало поштовхом, після якого національне питання в Росії перетворилося на один із центральних пунктів світогляду” [323, с. 33-34].

Звичайно, важко не погодитися із твердженням, що перейняття із європейського досвіду та запровадження владою Російської імперії націоналізації, тобто, націоналізаційної технології (інакше кажучи – технології “насаджування” у маси підданого люду націоналістичної проросійської, тотожно – проімперської свідомості) – це процес, який розпочався у середині XIX ст. Водночас, це зовсім не означає, що російська правляча еліта, а особливо правлячий двір із колом найближчого оточення високих очільників-сановників, не мали й значно раніше російської націоналістичної свідомості. Чисельні документальні джерела свідчать, що, принаймні, на теренах України російська владна еліта завжди поводитися з

яскраво вираженим російським націоналістичним самоусвідомленням.

Досить згадати хрестоматійно найбільш відомі факти запеклого несприйняття, наприклад, Петром I та Катериною II українського друкарства, оскільки за його “особливостями та відмінностями” бачили зазіхання на “єдино-законний” усталений порядок, попри те, що Україні “договорами було гарантовано” права автономії. Так, 5 жовтня 1720 р. Петро I видав указ для Чернігівської та Київської лаврської типографій, де вимагав: “А ці церковні старі книги, для повної відповідності з великоросійськими, перш ніж їх друкувати, з такими ж церковними книгами великоросійського друку слід звіряти, аби ніякої різниці і окремого наріччя у них не було; а інших жодних книг, ні раніше виданих, ні нових, до оголошення про них у Духовній Колегії і отримання у неї дозволу не друкувати...”[432, с. 299].

Катерина II, як вірна наступниця “першого”, також усіма засобами прагнула зросійщувати мовно-культурне українське середовище, що відбувалося разом із руйнацією решток української автономії в адміністративному управлінні. Тож 7 травня 1775 р. з’явилося відповідне розпорядження Синоду, адресоване Київському митрополиту: “Щоб книг, які не співпадають із тими, що виходять із московської друкарні, в народі не поширювалося... і ні в чому ні найменшої різниці не було... Що ж стосується нововиданих книг, то їх підготувавши та ще не друкуючи обов’язково надсилати на розгляд та апробацію у Св. Синод” [432, с. 310].

Усвідомлення правлячими колами імперії важливості утвердження єдиної мови як засобу “правильного” виховання підданих, засвідчив на початку XIX ст. Василь Каразин: “Думкою Катерини II було заснування університетів у російських містах і викладання всіх наук російською мовою, аби засобом виховання, яке, зазвичай, на ціле життя засвоєний спосіб мислення, російська мова, російські звичаї поступово запанували, щоб із часом насправді стало єдине стадо, єдиного пастиря!” (Підкреслено в документі, текст якого було написано та подано В. Каразиним Олександру I у жовтні 1806 р.) [47, арк. 15].

Що ж до ставлення Петербурга до “своїх” автономних окраїн, красномовною є позиція тієї ж Катерини II, яка писала: “Мала Росія, Ліфляндія та Фінляндія суть провінції, якими управляють згідно наданих їм привілеїв, і порушувати порядок раптовим відібранням [вказаних привілеїв – Ю.З.] дуже непристойно було б; однак і називати їх [вказані провінції – Ю.З.] чужинницькими і обходитися з ними на такій же основі, є більше, аніж помилкою, а можна назвати із достовірністю глупотою. Ці провінції, а також Смоленщину належить найлегшими способами привести до того, аби вони перестали дивитися, як вовки у лісі” [244, с. 104].

Ставлення українців до російської уніфікаторської політики анонімний автор (сучасник подій, про які йдеться) – патріот імперії охарактеризував як безапеляційне неприйняття чужих для козацької свідомості московських порядків: “...такі не благочесні і Козацьким Запорозьким духом напоєні люди, не знають, або через невігластво чи закостенілість своїх уявлень не бажають знати ні загальної, ані власної своєї користі, а єдино лише мовлять,

що ми не хочемо бути Москалями”. А далі, засвідчуючи бажання українців повернути колишній республіканський устрій на своїх землях, анонім зробив присуд: “Хто такого правління бажає, той зраджує своєму Государю і самому собі і, схоже, що Мазепиним духом пахне” [184, с. 3]. Саме зусиллями Катерини II, як відомо, й було ліквідовано рештки автономних прав України, а на межі XVIII–XIX ст. реальні дії розширення кордонів Російської імперії почали набувати ще й ідейно-теоретичного обґрунтування.

В числі найперших та найавторитетніших теоретиків російського націоналізму можна назвати Миколу Карамзіна, який вже у 1804 р. розпочав писати свою багатотомну “Історію Государства Російського”, де відстоював ідею “русского народа” як єдності “племен”: “велико-, мало- та білоросів”, а у 1810 р. подав свою знамениту “Записку” Олександрю I, де присоромив царя за його політику відступу від власне російських інтересів: “Діди наші вже за царювання Михайла і сина його, присвоюючи собі чисельні вигоди іноземних звичаїв, все ще залишалися переконаними, що правовірний росіянин є найдосконалішим громадянином в світі, а свята Русь – найперше государство... Колись називали всіх інших Європейців невірними, тепер називаємо братами; запитую, кому було б легше покорити Росію – невірним чи братам? Тобто, кому вона, вірогідно, повинна більше протидіяти ?” [62, арк. 18].

У 30-х роках XIX ст. імперська ідеологія, завдячуючи міністру освіти графу Сергію Уварову, набула офіційного визначення. Відома “уварівська тріада”, поміж інших своїх суспільно значущих функцій, виконувала також роль уособлення неповторної самобутності російської дійсності усьому іншому світові. Ця формула, слушно зауважує сучасний російський дослідник Юрій Пивоваров, утверджувала в російській свідомості переконання у відмінності “нас” від “них”, тобто “Росії” від “Європи”, і була своєрідною російською відповіддю Французькій революції. Кожному елементу “їхньої” тріади: “Свобода. Рівність. Братерство.” – відповідав унікальний російський елемент: “Православ’я. Самодержавство. Народність.” [439, с. 93].

Однак до середини XIX ст. російська націоналістична політика здійснювалася, загалом, ігноруючи підвладні маси простолюду. В поле уваги на щораз нових, захоплених Росією територіях, потрапляв панівний стан – нобілітет. Саме його і прагнули “обробити” у “проросійському” дусі шляхом інкорпорації – навернення у число “вірнопідданого дворянства”, а також “жалуючи” йому титули, звання, посади та землеволодіння. Проте націоналізаційні процеси, що відбувалися у XIX ст. на теренах Європи, власне, трансформація європейських суспільств у нації – спричинилися (за відомих обставин середини XIX ст.) до появи подібного процесу і в Російській імперії. Отож, усвідомивши, що націоналізм є справжньою, реально дієвою силою, влада імперії також “вимушено” почала “націоналізуватися”, але наскільки глибоко, якими методами та як цей “офіційний” націоналізм узгоджувався чи конфліктував із націоналізмами “громадянськими” (польським, українським, та власне російським), є

окремою проблемою.

Узагальнено можна стверджувати, що династія Романових не мала в цьому сенсі чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожен із імператорів другої половини XIX – початку XX ст. поводився в колі цих проблем, не успадковуючи досвіду попередника, тому щоразу за нових політичних обставин “офіційний” націоналізм набував різного обличчя, а крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе кілька різних типів націоналізму.

Таким чином існуючі концепції етносу, нації та націогенезу дозволяють простежити процес націотворення в цілому, а водночас інтерпретувати чинники, які обумовлюють виникнення суспільно-історичних явищ етносу та нації, та розглянути етапи їхнього становлення. Природно, що проблема націотворчого процесу кожного із народів (в тому числі польського, російського, українського на теренах Російської імперії XIX ст.) цілком закономірно викликає й в подальшому породжуватиме дискусії поміж науковцями. Проте відсутність одностайності в трактуванні поняття “нація”, а також різні критерії оцінювання цієї історичної категорії, не є перешкодою для розгляду тих історичних подій та факторів, що сприяли чи перешкождали перебігу націотворчих процесів.

1.2 Історіографія дослідження націотворчих проектів, що реалізувалися в Правобережній Україні середини XIX ст.

Діяльність носіїв польської, російської та української ідентичностей в сфері утвердження в Правобережній Україні середини XIX ст. власних національно-культурних та політичних переконань відображена в історіографії загалом опосередковано. Польські націотворчі зусилля розглядалися щонайбільше в контексті перебігу подій наближення Січневого повстання 1863 р., російські націотворчі прагнення зазвичай розкривалися разом із з'ясуванням особливостей репресивно-адміністративної політики імперії, а українське націотворення досліджувалося незмінно під назвою українського національного відродження.

Інтерес до подій середини XIX ст., природно, був значним у прихильників усіх політичних уподобань. Наслідки Кримської війни та Паризького миру, селянська реформа 1861 р., піднесення польського та українського національних рухів, розправи над мирними демонстраціями поляків напередодні Січневого повстання та антипольські економічно-політичні дії влади після 1863 р., ліберальне ставлення до культурно-освітніх акцій українофілів впродовж 1858-1862 рр. та Валуєвський циркуляр 1863 р. тощо – усі ці події звісно спричинилися до появи величезного історіографічного масиву.

Проблеми міжнаціональних взаємин у більшості випадків не знаходили місця в дослідженнях російських істориків аж до початку XX ст., проте,

досить багато уваги ще у ХІХ ст. приділялося так званій “польській проблемі”. Праці Олександра Гільфердинга [300], Сергія Татищева [474; 475], Віталія Шульгіна [507], Помпея Батюшкова [274] є зразком імперської історіографії в розгляді політики самодержавства щодо “своїх” окраїн, а також викладу офіційного імперського бачення історії регіонів. Але і в цій заангажованій літературі (чимала кількість якої є історіографічними джерелами, оскільки її автори були в минулому або сучасниками подій, або перебували під впливом настроїв епохи і не прагнули досягти неупередженості) знаходимо корисні зерна щодо проблеми цього дослідження.

Перші неупереджені наукові дослідження подій середини ХІХ ст. російського авторства з’явилися лише на початку ХХ ст., вочевидь під впливом революції 1905-1907 рр. У той час світ побачили важливі описово-інформаційні праці, з яких особливо слід виокремити багатотомне видання Миколи Барсукова, у якому ряд томів містять цінну інформацію та аналіз подій, що відбувалися в суспільному житті Російської імперії середини ХІХ ст. та в середовищі української громадськості, зокрема [270; 271]. Тоді ж з’явився ряд аналітично-критичних досліджень. Найбільш ґрунтовні з них – праці Олександра Корнілова [379; 380] щодо еволюції політики самодержавства впродовж 50-х – 80-х років ХІХ ст.; Михайла Лемке [390; 391] стосовно політики імперії в сфері публіцистики; Олександра Погодіна [443; 444; 445] та Олександра Сидорова [464] із дослідженням польських національних рухів ХІХ ст.

Польські автори ХІХ – початку ХХ ст., як правило, романтизували усі події, пов’язані з повстанням 1863 р. Акцентувалася увага на тому, що це був великий народний спротив, що його метою проголошувалося здобуття справжньої свободи для усіх верств польської спільноти, а також поновлення історичної справедливості разом із реанімацією польської держави. Чимало ваги надавалося авторами емоційним складовим, вони наголошували на шляхетності намірів та законній справедливості домагань організаторів повстання, свідомому ризику власною свободою і навіть життям тих, хто брав участь у мирних демонстраціях та акціях національного спротиву ще до початку подій повстання. Підкреслювався той факт, що найголовнішу роль, власне функцію рушійної сили у тих подіях, зіграла молодь – волелюбне, незаангажоване, готове до жертвності молоде покоління. Мар’ян Дубецький [540; 541], Болеслав Лімановський [563], Людвік Вольський [558], Ян Топорчик [557] та інші автори [564; 565] авторитетно прагнули переконати на сторінках своїх праць у власній об’єктивності оцінок та достовірності фактів, якими вони оперували на підставі особистої причетності до подій, про які писали, або ж знанні людей, що брали участь у національному рухові.

Проте, в жодній із цих праць проблема Правобережної України, її політичного визначення, а також політичного самоусвідомлення українців не ставилася. Оскільки, аби переконливо пояснити, чому польський рух із його нібито бездоганними, шляхетними цілями не був підтриманий українцями

Правобережжя, належало б з'ясувати попередньо причини відсутності одностайної згоди та масової відкритої підтримки повстання навіть серед різних верств польської спільноти. Звісно, польська історіографія XIX – початку XX ст. таких завдань перед собою не ставила.

Зауважимо, що в польській історіографії цього періоду відбувався процес вкорінення історико-політичних міфів, що назагал зумовив формування такої історичної свідомості поляків, яка трактувала українців як суспільно та культурно менш розвинену націю. Історіографія стала інструментом формування масової польської національної свідомості. Звернення до минулого забезпечувало поширення патріотизму та націоналізму в польському суспільстві, а тому історики ідеалізували усі ті сюжети минулого, які могли б прислужитися для вказаної ідеологічної мети, і навпаки – незручних тем уникали, вони позбавлені були перспективи розгляду дослідниками. У цьому контексті панівною позицією польських істориків утверджувалася концепція так званого “ягелонівського міфу” – щасливого співжиття поляків та русинів-українців у період Речі Посполитої, а відтак, відстоювалася романтична ідея доцільності боротьби за відродження польської держави в кордонах Речі Посполитої.

Водночас, ні старші, ні молодші покоління польських істориків на зламі XIX – XX ст. не бачили можливості створення незалежної України, лише багатонаціональна польська держава уявлялася їм єдино можливим способом відбудови державності поляків і українців. Як наслідок, український національний рух трактувався в польській історіографії витвором антипольської діяльності Росії та Австрії.

Перші звернення українських дослідників до тематики самовизначення українців та міжнаціональних стосунків на теренах України (щонайбільше, українсько-польських, а також – через призму взаємин із імперською владою – українсько-російських та польсько-російських) теж належать особам, причетним до національного руху середини XIX ст. Зокрема, мова йде про мемуари та публіцистику Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Бориса Познанського, Костя Михальчука, Олександра Кониського та інших сучасників подій середини XIX ст., а отже їхні праці, безумовно, є історіографічними джерелами.

Критично зовнішнім, незаангажованим поглядом дослідників історичних подій на вказані процеси вперше прагнули подивитися Михайло Драгоманов та Іван Франко. Як переконаний федераліст М. Драгоманов послідовно виступав проти централізаторської політики та уніфікаторських заходів самодержавства. Але він відверто заявляв також про великодержавні амбіції росіян як іманентну рису їхньої національно-політичної свідомості: “Повсюди ми бачимо приклади політиків, котрі починали свою кар’єру як прихильники радикалізму і барикад, але вони ставали деспотами, рятуючи “єдність держави”, необхідної, як їм здавалося, задля “свободи і прогресу” й проти “сепаратизму”, що є на їхню думку символом реакції” [326, с. 5]. Водночас, М. Драгоманов викривав також імперські амбіції поляків.

Надзвичайно критично ставився до польських національних прагнень також Іван Франко. Він стверджував, що у польської шляхти завжди проявлялися місіонерські й навіть месіанські прагнення, які в жодному разі не зважали на права самочинного життя інших народів, зокрема українців: “Хто перегляне історію польських повстань з нашого віку: в р. 1831, 1846, 1848 і 1863 – той вичитає в ній кривавими буквами написану історію систематичного і неулічимого засліплення” [485, с. 205] – писав І. Франко. Раз у раз польська шляхта переконувалася, що всі селяни колишніх польських земель завжди були проти самих лише спогадів про історичну Польщу, проте шляхта залишалася переконаною, ніби “Польща від моря до моря” є тим чародійним гаслом, що має підняти усіх до відбудови того вданого раю [485, с. 205].

Ряд важливих публікацій із розглядом проблем міжнаціональних взаємин з’явився наприкінці ХІХ ст. також на сторінках “Киевской старины”. Здебільшого то були публікації документів (приватного листування, спогадів), що супроводжувалися коментарями й поясненнями [181; 224; 278]. Однак, друкувалися й дослідження, у яких критичні роздуми, щоправда, могли стосуватися, природно, лише польських національних амбіцій [418].

Суттєва активізація інтересу до національних проблем в історичних дослідженнях відбулася у перші десятиліття ХХ ст. Державотворчі процеси періоду революції, а згодом сподівання на демократичний шлях розвитку в умовах політики коренізації в Україні, відновлення польської державності, карколомні перетворення в Росії – усі ці процеси спонукали до активного інтелектуального пошуку відповідей на багато державотворчих проблем. Тож апеляція до національних здобутків та успіхів національного самоствердження в минулому стала потребою часу, а прагнення суспільно-політичної стабільності в сучасності вимагало вивчення досвіду попередніх поколінь націотворців.

В той час з’явився ряд праць, присвячених проблемі громадського руху в Україні. Серію дописів на цю тему підготував Володимир Міяковський [419; 420; 421; 422]. Ґрунтовні монографічні дослідження з історії заснування та перших років діяльності українських громад започаткував Михайло Гніп. Щоправда, друком з’явилася лише перша книга, яка була присвячена Полтавській громаді [304]. Найбільш детально та змістовно роботу Київської громади дослідив тоді Гнат Житецький [335]. Авторський рукопис цього дослідження зберігся у фондах Інституту рукопису НБУ імені В. Вернадського [53].

Чимало цікавих та цінних публікацій задля розкриття змісту міжнаціональних взаємин в Правобережній Україні середини ХІХ ст. було надруковано також на сторінках Вісника історичної секції Української академії наук, який виходив під серійною назвою “За сто літ” і був безпосередньо присвячений дослідженням з громадського і літературного життя України ХІХ – початку ХХ ст. Тут публікувалися підготовлені Володимиром Міяковським археографічні матеріали з історії діяльності кирило-мефодіївців [419], статті Бориса Шевеліва з історії українських

громад [502; 503], статті Федора Савченка [454], Лева Миловидова [416], Михайла Гніпа [305] та інших дослідників.

Найбільш ґрунтовним і єдиним дослідженням, де політика Російської імперії в Україні середини ХІХ ст. розглядалася як протистояння російських-імперських інтересів спробам утвердження самобутнього українського національно-культурного та політичного розвитку, була монографія Федора Савченка “Заборона українства 1876 р.” [453]. Автор, заручившись репрезентативною джерельною базою, послідовно та аргументовано відстежив процес зростання репресивних заходів імперської влади щодо українського національного руху і довів, що урядовці самодержавства нищили український рух, оскільки вбачали у ньому загрозу вдаваній єдності так званої “великої російської нації”, що нібито формувалася із “племен велико-, мало- та білоросів”. Важливою частиною праці Ф. Савченка є додаток документальних джерел, що ілюструють поступ політичної свідомості російської громадськості від лояльності і навіть прихильності щодо українофільства наприкінці 50-х – початку 60-х рр. до ворожої нетерплячості, а водночас, за цими ж матеріалами відстежується роль польського фактора, а отже виокремлюються міжнаціональні взаємини у вказаному українсько-польсько-російському трикутнику.

Польська історіографія міжвоєнного періоду не відрізнялася набуттям рис об’єктивності та неупередженості. Політику Російської імперії продовжували більше емоційно оцінювати, аніж досліджувати. Росія вважалася головним ворогом Польщі, втіленням деспотизму, а поляки, що вели нерівну боротьбу з імперською владою, трактувалися оборонцями усієї європейської цивілізації.

Російська історіографія в період захопленої боротьби із пережитками самодержавства й до часу вибудовування сталінської системи тоталітаризму (із відповідною ідеологією) характеризувалася відносно безстороннім, незаангажованим трактуванням політики Російської імперії у сфері внутрішніх міжнаціональних стосунків. Промовистим прикладом цієї історіографії є праці Михайла Покровського [446], який аргументовано викрив суть імперсько-загарбницької зовнішньої політики Росії ХІХ ст., а також великодержавні амбіції, що реалізувалися військовими засобами, зокрема у так званій Східній, або Кримській, війні. Хоча з пропагандистською метою ту війну попередня імперська історіографія традиційно називала визвольною місією Росії на Близькому Сході, взірцем шляхетності та слави російської зброї [283].

Винятком, з огляду на акценти, які робилися радянською історіографією в подальшому, виглядає постановка проблеми дослідження історії Росії Оленою Драбкіною у 1930 р. Ця дослідниця склала посібник для вищих навчальних закладів та самоосвіти під назвою: “Національне і колоніальне питання в царській Росії”, і показала історію народів на теренах Росії як процес їхньої колонізації, що здійснювалася російським великодержавним націоналізмом. Характерним є тлумачення О. Драбкіною поняття “народність”, що ввійшло складовою, як відомо, знаменитої тріади

Сергія Уварова, однак трактування якого, на відміну від понять “православ’я” та “самодержавство”, завжди залишалося малозрозумілим. О. Драбкіна констатує, що “народність” треба розуміти як політику на утвердження панування великоросів. “Русская нація є єдиною державною і панівною нацією, й лише вона одна має право панування в державі” [323, с. 32].

Попри, в цілому, виражену методологію О. Драбкіної в оцінці політики колоніалізму Російської імперії, показником сумнівної загальної об’єктивності цього дослідження є те, що в ньому ніде немає навіть самої згадки про Україну. Марксистка О. Драбкіна окремими розділами відстежує російський колоніалізм в Сибіру, Башкирії, у Закавказзі та на Кавказі, в Середній Азії та у Польщі, однак Україна не є для неї ні окремим суб’єктом в політиці імперії, ні навіть окремою етнографічною складовою у розгляді експансії Росії у Польщу.

Радянська історіографія проблеми міжнаціональної ворожнечі та протистояння досліджувала, як відомо, виключно лише через призму класової боротьби. Тому, приміром, польсько-український конфлікт бачився лише конфліктом між польськими поміщиками-глитаями та українським безправним селянством. А от українсько-російського конфлікту, за радянською історіографією, взагалі не існувало, натомість була боротьба революційно-демократичних сил українського народу із гнобителями, експлуататорами поміщиками й капіталістами та реакціонерами чиновницько-бюрократичної системи самодержавства. До того ж Російська імперія, починаючи з 30-х рр., ніколи не зображувалася як імперія саме російської нації.

Водночас, націотворчі зусилля польської, російської та української еліт, процеси націоналізації свідомості, націоналістичні настрої мас тощо радянськими істориками до уваги взагалі не бралися, або ж усі ці явища трактувалися виявом інспірацій націоналістичної буржуазії, а відтак, окрім осуду іншого розгляду вони не заслуговували. А отже, національно-визвольна боротьба поневолених народів – одна із “священних” складових марксистсько-ленінської парадигми трактування історії, в цілому зводилася лише до пошуку класових протиріч, але не націоконсолідуючих й не націотворчих сил.

Природно, надбання радянської історіографії не містять досліджень, які б розкривали зміст націотворчих процесів, їхнього перебігу та з’ясування факторів обумовлення. Водночас, значна увага щодо історичних постатей, які “вписувалися” у коло так званих революціонерів-демократів, увага до подій, пов’язаних із класовим спротивом селян та робітників політиці правлячих кіл, дипломатичні стосунки та міжнародна політика, за змістом яких викривалася ворожа антинародна сутність усіх докомуністичних урядів – усі ці “актуальні” проблеми радянської історіографії, містять, безумовно, й раціональні зерна щодо трактування тих чи інших сюжетів історії. Тож в дослідженні міжнаціональних стосунків на східноєвропейському просторі середини ХІХ ст. певну корисну інформацію містить, приміром, праця

Абрама Басевича, який дослідив біографію та ідейно-політичні засади світогляду польського демократа Іоахіма Лелевеля [272]. Так само не втратило історіографічної цінності й дослідження Натана Ейдельмана щодо антицаристської викривальної діяльності Олександра Герцена [329].

Надзвичайно цінною для свого часу була праця Михайла Бернштейна, який узгоджено із ідеологічними приписами епохи гнівно прокритикував “буржуазно-націоналістичний” український часопис середини ХІХ ст. “Основу” [277]. А водночас, вперше і востаннє в радянській історіографії, він розглянув зміст та ідейне спрямування цього непересічного видання в історії становлення української національної думки, яке суттєво вплинуло на цілий процес українського націотворення.

В іншому випадку, праці Р. Кирчіва [374; 375], з одного боку, та З. Болтаровича [284] й В. Юзвенка [508] – з іншого, демонструють як одну й ту ж саму проблему, навіть в умовах пріоритетів та пересторог радянської політичної цензури можна було досліджувати, залишаючи читачеві ґрунт для критичних роздумів над певним історичним явищем, чи навпаки, прагнучи “вичерпно” чітко укласти усі відомі історичні факти у річище усталеного політичного трактування.

Досить багатого на унікальні та малодоступні для радянських дослідників джерела є монографія В. Ревуненкова [450]. Це своєрідний взірець кращих надбань в обмежених умовах радянської історіографії. Автор прагнув показати, наскільки витонченою і навіть подекуди підступною була зовнішня політика провідних європейських держав в середині ХІХ ст., оскільки на поверхні їхньої дипломатичної гри вочевидь постало, що “польська проблема” (участь у вирішенні якої формально декларувалося шляхетною справою) в реальності стала для них засобом взаємного впливу та боротьби за першість на континенті.

Тож В. Ревуненков справився із ідеологічним завданням свого дослідження. Йому вдалося довести, що політична підтримка Францією, Англією та Австрією поляків у їхній боротьбі із російським царатом, насправді чинилася далеко не ради задоволення інтересів поляків, а саме задля вирішення власних національних інтересів вказаних держав у загальноєвропейській дипломатичній боротьбі. Але, водночас, дослідник пролив світло на маловідомі факти організації внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії середини ХІХ ст. і, в тому числі, розкрив природу національних інтересів європейських держав у ХІХ ст., а також механізм народження модерного російського націоналізму. А ще, важливо, показав процес “сповзання” російської громадськості на позиції підтримки офіційного – імперського, великодержавного націоналізму.

Важливим є також доробок радянських істориків з огляду на інформаційне наповнення наукових знань щодо певних історичних подій та процесів. Зрозуміло, що їхнє трактування, оцінки, висновки не могли характеризуватися незаангажованістю, а отже, не завжди були об’єктивними. Проте, виявлені документальні джерела, з’ясовані зв’язки поміж подіями та процесами дозволяють сучасним історикам скористатися напрацюваннями

попередників й переосмислити зібрану інформацію на ґрунті сучасних методологічних підходів. У цьому контексті слід згадати праці Г. Марахова та В. Королюка, які свого часу організували й самі взяли участь у значній евристичній роботі [217], що зрештою суттєво розширила джерельну базу вивчення подій середини ХІХ ст. в Правобережній Україні.

Польська історіографія періоду народної республіки також вимушено підлаштовувалася до вимог марксистсько-ленінської методології, а отже, переосмислювала історичні процеси через критерії внутрішнього класового протистояння. Незначні позитивні наслідки цього процесу можна бачити лише в тому, що більшої уваги було приділено селянському стану, а також глибше було осмислено структуру польського суспільства, загалом. У цьому контексті заслуговують на увагу дослідження подій середини ХІХ ст. Стефана Кеневіча, Петра Лосовського, Жигмунта Млинарського, Януша Тазбіра [545; 561; 555].

Історична наука на теренах панування авторитарних режимів, перетворившись на одну із складових ідеологічної системи “виховання нової людини”, звісно втратила свободу розвитку, а відтак, й пріоритети тематики історичних досліджень визначалися ідеологами та “мудрими керманічами” – класиками комуністичної теорії, рішеннями з’їздів, пленумів і т.п. За таких умов, процеси набуття суспільством власного самоосмислення, формування колективної самосвідомості певних суспільств, інакше кажучи – процеси націотворення втратили здатність розвиватися самочинно, природним способом. Суспільний розвиток спрямовувався компартією і, таким чином, штучно та примусово конструювалося “нове суспільство”, “маси трудящих” мобілізувалися на виконання рішень партії, свідомість мас цілеспрямовано “виховувалася” у вірності ідеалам та меті, накресленій теоретиками комунізму і т.д. Отже, радянська ідеологія успішно експлуатувала теоретичні відкриття дослідників процесу націотворення, але місце нації в радянській теорії постала мета створення комуністичного суспільства.

А тим часом теоретичні розмірковування над проблемою вільного, природного процесу націотворення закономірно опинилися поза межами дозволеного. Ідея нації та національної свідомості, національні почуття, націоналізм як ідеологія – все це набуло безапеляційного звинувачення у буржуазності, отже, ворожості інтересам трудящих. Внаслідок цього, інтелектуальне осмислення націотворчого процесу як природного явища в поступі кожного вільного народу було перерване.

Георгій Касьянов справедливо зауважує, що західні науковці вже більш як століття осмислюють зміст процесів націотворення і, що важливо, й українські інтелектуали понад століття тому розпочали розробку цієї проблеми [368, с. 40-41], однак через відомі обставини можливість її продовжити ці дослідження з’явилася лише у 90-х рр. ХХ ст. Саме із розпадом так званої системи соціалістичних країн та Радянського Союзу на теренах Східної Європи відновився природний інтерес до самоосмислення власної ідентичності, а також поновилося зацікавлення процесами націотворення в минулому та сучасності.

Водночас, не слід думати, що в царині досліджень націотворчих процесів у Східній Європі був повний застій і все доводиться тепер лише починати. Насправді, чималий доробок у цій галузі здійснили дослідники діаспори, а також західні вчені, котрі спеціалізувалися на вивченні історії народів колишнього Радянського Союзу та країн соцтабору. Отож, маємо надзвичайно важливі та концептуально змістовні праці з історії українського націотворення, написані іще до 90-х рр. ХХ ст. Івана Огієнка [432], Івана Лисяка-Рудницького [397], Зенона Когути [376], Богдана Кравченка [546], Девіда Сондерса [552], Романа Шпорлюка [554] та ін. А крім того, праці, що розкривають проблеми націоналізації свідомості та процеси націотворення у росіян та поляків Олександра Янова [511], Володимира Леонтовича [393], Георгія Шпета [504], Річарда Пайпса [435], Річарда Вортмана [480], Анджея Валіцького [292], Данієля Бовуа [279-282] та багатьох інших.

Неабиякий рівень обізнаності наших вітчизняних істориків із проблематикою, яка предметно досліджувалася лише далеко за межами колишнього Радянського Союзу було заявлено в ході тематичної конференції, що відбулася вже у серпні 1993 р. у Львові та Брюховичах. Тоді в обговореннях теоретичних проблем українського націотворення із відомими речниками різних західних шкіл цілком фахово дискутували українські історики. Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Грицак, Володимир Євтух, Сергій Плохій, Олексій Толочко засвідчили гідне володіння методологією та знання теоретичних напрацювань західних шкіл та окремих розробок в дослідженні проблем націотворення, а отже мали порозуміння та предметні диспути із Франком Сисиним, Джоном Армстронгом, Зеноном Когутом, Андреасом Каппелером, Іваном-Павлом Химкою та іншими західними спеціалістами. Власне, матеріали тієї конференції за темою: “Формування української нації: історія та інтерпретації” можна вважати початком сучасної української історіографії із вказаної проблематики.

Надзвичайно важливу роль для українських дослідників справила поява україномовних перекладів теоретичних праць з проблем націології та націотворення провідних фахівців Заходу – Ентоні Сміта [466], Бенедикта Андерсона, [263] Ернеста Гелнера [315], Дітріха Лангевіште [387] та інших. А також поява антології праць найбільш відомих знавців проблем нації та націоналізму, що була підготовлена до видання Олегом Проценком та Василем Лісовим [525; 526].

Знаковими для українського читача стали також праці Георгія Касьянова [367] та Олексія Картунова [363]. Їхні дослідження систематично ознайомили із існуванням різних західних шкіл та підходів в осягненні феномену нації та націоналізму. А Ярослав Грицак став одним із перших в Україні науковців, хто розглянув українську історію ХІХ – ХХ ст. як процес українського націотворення [310].

Значний інтерес до проблем формування національної свідомості, усвідомлення власної ідентичності, інтерпретації явища націоналізму тощо суттєво зріс наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. на теренах Російської Федерації. Щоправда, усі вказані проблеми розглядаються там, як правило,

крізь призму інституту імперії. Порівняльна характеристика європейських та азійських імперій; співставлення різних типів колоніалізму та різних сценаріїв розвитку історії постколоніальних народів; з'ясування суті зв'язків та відмінностей між радянською та царистською імперіями; постання російського націоналізму та його співвідношення із націоналізмами народів, поглинутих Російською імперією; проблема побудови новітніх моделей імперій у сучасному глобалізованому світі – таким є далеко не повне коло тематики, що особливо активно дискутується на сторінках часописів “Ab imperio”, “Политическая наука”, “Pro et contra” та інших.

Стосовно розуміння процесів польського, російського та українського націотворень середини XIX ст. та застосування відповідних націотворчих проектів щодо Правобережної України досить важливими є, приміром, ряд статей, підготовлених до публікації “Центром дослідження націоналізму та імперії”, як іменують себе видавці часопису “Ab imperio”. Стаття Хенрика Глембоцького щодо слов'янофільських проектів національно-культурної експансії на західних окраїнах Російської імперії [302]. Стаття Олега Будницького стосовно співвідношення елементів станових та національних пріоритетів в політиці імперії [290]. Або стаття Рікарди Вульпіус, у якій проаналізовано мовну політику імперії в Україні [298] та багато інших [371; 417; 424; 473; 493] – ілюструють широке поле дискусій на актуальну тему осмислення національної ідентичності в умовах імперії.

Фахівцями вказаної проблематики в Росії зарекомендували себе Лариса Захарова, Олександр Ліпатов, Олексій Міллер, Юрій Пивоваров, Світлана Фалькович. Зокрема, О. Міллер є автором чисельних статей та спеціальної монографії з проблем політики Російської імперії щодо українського національного руху [411–415], він же очолював редакції кількох колективних праць та збірників статей з історії імперської політики на західних окраїнах впродовж XIX – початку XX ст. [413; 521].

Характерною ознакою позиції О. Міллера є відстоювання ідеї, що буцімто неуспіх самодержавства у вирішенні національних проблем на своїх теренах обумовлений був недостатньою послідовністю уряду Російської імперії в освітній політиці та нерішучістю в приборканні національно-визвольних рухів, зокрема українського. Інакше кажучи, причина полягає в тому, що репресивна політика була не досить радикальною, а водночас виховання у народу почуттів відданості вітчизні-імперії слабко організованим. А зрештою, саме національне питання, як відомо, стало одним із тих вирішальних факторів, що призвели Російську імперію до краху на початку XX ст.

Іншу позицію займає російський дослідник Ю. Пивоваров. На його переконання причиною усіх проблем Російської імперії була вкрай неефективна, архаїчно відстала організація соціальних стосунків. Царизм законсервував вотчинну систему, яка реалізувалася у повсякденному житті свавільним насильством. Тож у Росії завжди процвітало сатрапство, яке душило паростки всього вільного, неусталеного, прогресивного – все те, що заважало тримати у мовчазній покорі маси підданого люду. І навіть

впровадження будь-яких новацій, раціоналізацій, технічне переозброєння тощо здійснювалося в імперії завжди лише задля посилення влади та її військового потенціалу [438–440].

Унікальні іманентні риси та відмінності поміж російською та польською національною свідомістю, фактори їхнього формування та прецеденти проявів в історії є предметом досліджень О. Ліпатова [395] та С. Фалькович [481]. Вони аргументовано доводять, що зіткнення росіян із поляками в історичній ретроспективі (як носіїв різних типів політичної та соціальної культури) до певної міри підготували та визначили їхнє непорозуміння й гостре протистояння і навіть взаємну відразу, що сягнула в середині XIX ст. аж демонізації один одного.

Важливі концептуальні погляди та судження стосовно феномену імперії загалом та Російської імперії, зокрема, висловлюють у своїх працях Рональд Суні [473], Реймонд Пірсон [442], Марк фон Хаген [489], Домінік Лівен [394]. Вони доводять, що імперії володіють чисельними засобами для маніпуляцій. Принцип: “поділяй та володарюй” в умовах конгломерату різних народів з різними політичними культурами, віросповіданнями, мовами тощо реалізується імперіями завжди успішно, проте це є, водночас, джерелом хиткості. А тому, потрібна певна критична маса, на яку влада завжди могла б опертися. У доновітні часи цю роль виконувала знать, еліта, привілейована верства. В модерному світі влада імперій потребує застосування принципу націоналізації свідомості частини соціуму, тож зокрема російське самодержавство навчилося імітувати свою природність, спорідненість, “родинну” близькість із частиною своїх підданих. Таким чином, націоналізм став технологією власного самозбереження для імперської влади.

Проте, Російська імперія виявилася неспроможною зректися або відмовитися від традиційних для неї станових принципів підтримання еліт тих етнічних груп, що входили до її складу. Адже до часу поки не завершилася націоналізація свідомості різних етнічних груп із подальшою їхньою повною інкорпорацією “в тіло імперії” на умовах витвореної гомогенності культури, важливо було, аби кожна етнічна група мала лояльність до своєї метрополії. Саме для забезпечення цього й потрібне було плекання “зручних” національних еліт. Їх влада імперії різними задобрюваннями наближала до себе й повсякчас небезпідставно сподівалася, що “приласкана” еліта забезпечить лояльність усього свого етносу.

Середина XIX ст. була тією межею, перейшовши яку Російська імперія почала активно застосовувати технологію націоналізації свідомості мас. Влада імперії розпочала будувати так звану “велику російську націю”, прагнучи “влити” до складу свого надійного, свідомого опертя максимальне число власних підданих. А українці разом з білорусами й власне росіянами уявлялися ідеологами імперії, звісно, невід’ємними складовими “великого російського тіла”, тож потрібно було їх лише “правильно виховати”, сформувати у них “правильні переконання” й саме для цього була покликана освіта та церква. Однак така політика “правильної націоналізації свідомості” мас поєднуватися в Російській імперії зі збереженням станових привілеїв,

звань, великого землеволодіння в руках правлячої родовой еліти і саме це створювало в суспільстві конфліктне середовище.

Сучасна польська історіографія, окрім збереження інтересу до традиційної глорифікації усіх борців за незалежність, також скрупульозно розпочала досліджувати “незручну” проблематику. Однією із тем, наприклад, є складнощі, з якими зіткнулася польська шляхта середини ХІХ ст., аби зберегти свої станові привілеї й, водночас, пробудити національну свідомість серед нешляхетських верств. Приміром, Хелена Бродовська доводить, що польські селяни ХІХ ст. назагал досить індиферентно ставилися до закликів шляхти підтримати їхні домагання відновити польську державу. Зазвичай, селяни цілком самоусувалися від усього, що стосувалося політики, влади, держави, оскільки все це, за їхніми світоглядними переконаннями, було справою панства, шляхетства [539]. Тож пробудження національної свідомості у селян насправді було справою тривалого часу і в жодному разі самі лише заклики та агітаційна робота не могли докорінно змінити стан справ у польському суспільстві ХІХ ст.

Надзвичайно важливим є також дослідження Єви Бем-Вишневської щодо світоглядного усвідомлення польською шляхтою самого інституту держави. На підставі контент-аналізу значного числа документальних джерел нового періоду історії Польщі дослідниця довела, що найбільшою мірою (найчастіше) поняття “Польща” уособлювалося в свідомості шляхти із теренами усіх підпорядкованих земель, тобто уявлялося в кордонах Речі Посполитої. І значно менше поєднувалося із суто етнічними польськими землями [536]. Звісно, це є важливим для розуміння причин тієї наполегливості, яку так рішуче і навіть запекло виявляли поляки ще навіть у ХХ ст., аби поновити свою державу неодмінно “в кордонах дорозборових”, тобто в кордонах 1772 р.

Події середини ХІХ ст., в тому числі й проблеми міжнаціональних стосунків досліджують нині у Польщі Хенрик Глембоцький [542], Тадеуш Лепковський [548], Вацлав Новак [550], Лешек Пятковський [551] та інші історики. Назагал сучасна польська історіографія досить багато уваги приділяє проблемі модерного націотворення, проте поряд із серйозними незаангажованими та аргументованими дослідженнями цієї теми немало публікується й ура-патріотичних, гіперболізованих та романтизованих, науковоподібних писань. Про останні досить промовисто висловився Ян Юзеф Ліпський, відзначаючи, що поляки дуже не люблять говорити про ті сторінки історії, котрі їх не прикрашають, а втім, будь-яке замовчування правди є симптомом хвороби, воно підливає олії у вогонь манії величчя, а зрештою – руйнує національний етос. Тож треба ставитися з підозрою, пише Я. Ліпський, до кожної кампанії патріотизму, якщо вона некритично примножує лише улюблені національні гасла [396, с. 19-20].

Сучасна українська історіографія процес українського націотворення середини ХІХ ст. розглядає традиційно під назвою національно-духовного відродження. Український національний рух трактується зазвичай як боротьба українського народу (нації) із імперською владою за

самоствердження власної ідентичності, проти зросійщення, тобто проти денаціоналізації. Природно, немає жодних рацій ставити під сумнів факт протистояння носіїв української національної свідомості політиці самодержавства. Але така парадигма розгляду історичних процесів, що відбувалися в Україні протягом ХІХ ст., істотно спрощує суть проблеми. В такому контексті поза увагою, зазвичай, залишається той факт, що в процесі поширення на теренах Російської імперії ідей національного усвідомлення брало участь кілька конфліктуючих між собою сил. Тож хто, якими засобами, з очікуванням яких результатів утверджував в Правобережній Україні серед українського люду усвідомлення власної ідентичності? Інакше кажучи, хто і яким чином здійснював націоналізацію свідомості українців? Якою цю свідомість хотіли бачити активісти-націотворці – представники різних національно-політичних сил? Ким мали себе ідентифікувати українські селяни?

Документальні джерела з очевидністю свідчать, що націотворча діяльність здійснювалася в Правобережній Україні кількома особистими силами. Окрім українофілів – носіїв ідеї утвердження серед селян Правобережжя свідомості власної української ідентичності, не менш активно прагнули тут реалізувати свої націотворчі амбіції також польські та російські націоналісти й окремою силою виступала російська імперська влада. Ідеологи самодержавства саме у цей час – в середині ХІХ ст. зрозуміли важливість та почали успішно освоювати методи націоналізації свідомості мас і, таким чином, скористалася окремими елементами націотворення як технологією задля вирішення своїх нагальних потреб та інтересів.

Українські дослідники досі не ставили собі за мету розглянути націотворчі зусилля поляків та росіян в Україні середини ХІХ ст., порівняти їхні проекти націотворення із ідеями українських активістів та простежити еволюцію політики імперської влади щодо польських, російських та українських націотворців. Однак в сучасних дослідженнях українського національного руху або українського національно-духовного відродження середини ХІХ ст. є чимало актуальної та важливої для розкриття змісту процесів націотворення інформації. Серед найбільш вагомих монографічних досліджень назвемо праці Людмили Іванової [356], Андрія Катренка [369], Анатолія Коцура [382; 383], Володимира Кравченка [384], Віталія Сарбея [456; 457], Сергія Світленка [458; 459], Надії Щербак [506].

Праця Людмили Іванової “Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. ХІХ ст.” є досить інформативною. Дослідниця оперує значною кількістю документальних свідчень офіційно-урядового та приватного походження, що розкривають надзвичайно важливі деталі із подій середини ХІХ ст. в стосунках між українськими та польськими активістами національних рухів, а також їхні взаємини із імперською владою. Л. Іванова констатує важливе положення про те, що український рух 60-х рр. розгортався цілком узгоджено із загальноєвропейськими подіями і подібно іншим європейським народам українці відстоювали власну національну ідею, яка згодом сприяла

створенню української державницької програми [356, с. 42].

Проблему розвитку українського національного руху розглянув також Андрій Катренко у монографії “Український національний рух ХІХ ст.” [369]. Спільно із Ярославом Катренком він дослідив також діяльність Київської громади – “Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки ХІХ ст.)” [370]. Вказані праці виконані на ґрунті широкої джерельної бази із залученням усіх наявних типів джерел, що містять інформацію щодо предмету дослідження, а також із урахуванням стану вивчення проблеми в історіографії.

Процес українського національно-духовного відродження, формування української ідеї, закладання основ української романтичної історіографії, явище народництва, а крім того, історична роль в українському русі ряду провідних діячів (як-то: Д. Бантиш-Каменський, Т. Шевченко, М.

Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов та ін.) розглянув у своїх монографіях Анатолій Коцур задля виведення генези предмету свого дослідження – державницької ідеї в історичній думці українців [382; 383]. Дослідник запропонував певну схему постановки державницьких прагнень українців впродовж ХІХ – початку ХХ ст.

Становлення української історичної думки та процес поступу вітчизняної історіографії впродовж другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст. ґрунтовно розглянув Володимир Кравченко [384]. Це дослідження також є надзвичайно важливим в контексті вивчення процесу українського націотворення, адже саме історична думка була найбільш вагомим каталізатором становлення національної самосвідомості українців.

Популярну версію (на широку аудиторію читачів) дослідження процесу українського національного відродження підготував свого часу Віталій Сарбей [457]. Проте, ця праця також містить досить вагомий узагальнення та відстежує важливі причинно-наслідкові зв’язки поміж локальними короткотерміновими діями активістів українського національного руху та інтегральним зростанням рівня усвідомлення національної ідентичності українцями впродовж ХІХ ст.

Документальні джерела з історії українського національно-демократичного руху 60-80-х рр. ХІХ ст. стали предметом дослідження Сергія Світленка. Дослідник простежив розвиток українського національного руху, порівнявши його із російським радикально-демократичним (народницьким) рухом, відзначив їхню близькість, а водночас, відмінності в ідеології та діяльності [458; 459].

Найближчою до тематики цього дослідження є праця Надії Щербак – “Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)” [506]. Дослідниця розглянула проблему національної політики Російської імперії в Правобережній Україні впродовж усього терміну панування тут самодержавства. Окрему увагу вона приділила відстеженню методів та заходів, до яких вдавалася влада аби приборкати польський та український національні рухи, а також маніпулюванням так званою “єврейською проблемою”. Проте, в дослідженні Н. Щербак

розглядається двосторонній порядок стосунків: царизм – поляки, царизм – українці, царизм – євреї. Водночас, взаємозв'язки поміж вказаними дуалізмами, а також процеси, що відбувалися в середовищі російської громадськості, тобто серед людей російської національної еліти, не задіяних у адміністративній системі самодержавства, залишилися поза увагою.

Окрім вказаних монографічних досліджень, значний інформаційний потенціал залучено із чисельних публікацій, що з'явилися в історіографії останнього часу й розкривають різноманітні проблеми міжнаціональних взаємин в Російській імперії, а також діяльність представників національних еліт середини ХІХ ст. Це, насамперед, праці Ігоря Гирича [301], Євгена Годованого [306; 307], Віктора Дудка [327], Романа Сербина [462], Василя Ульяновського [478]. Важливими є дослідження присвячені окремим постатям епохи, що розглядається, зокрема монографія Наталі Барабаш щодо родини Білозерських [266], Юрія Пінчука про Миколу Костомарова [437], Юрія Барабаша, Івана Дзюби та Омеляна Пріцака, що дослідили різні аспекти життя, творчості та історіософії Тараса Шевченка [267; 318; 449]. Валентина Шандра у чисельних ґрунтовних дослідженнях розкрила н адзвичайно важливі деталі та особливості функціонування адміністративної системи Російського царату в Україні ХІХ ст. [498-500]. Спонукаючі до пошуку нових підходів (в осмисленні вітчизняної історії модерного часу) праці належать Віталію Масненку [408] та Олександрю Реєнту [451; 452].

Разом із власне історичними дослідженнями, що сформували інформаційне наповнення цієї дисертації, важливою її складовою є також праці теоретичного змісту, які забезпечили концептульну парадигму розгляду проблеми польського, російського та українського націотворчих проєктів, застосованих щодо Правобережної України середини ХІХ ст. Зокрема, це дослідження етнологів та націологів Івана Варзара [294; 295], Володимира Євтуха [330; 331], Олексія Картунова [362; 363], Лариси Нагорної [425], Миколи Обушного [431], Ірини Онищенко [433]. А також дослідження істориків, що першими взяли до вивчення націотворчих процесів в Україні, застосовуючи теоретичні ідеї та методології сучасних західних шкіл. Щонайперше, це праці Ярослава Грицака [309-311; 535] та Георгія Касьянова [365-368].

Завершуючи історіографічний огляд, наголосимо, що напрацьовані монографічні дослідження, а також чисельні публікації статей, повідомлень, археографічних коментарів тощо є вагомим доробком у розкритті процесів формування польської, російської та української національних свідомостей в контексті суспільно-політичних подій в Правобережній Україні середини ХІХ ст. Проте, внутрішній механізм становлення кожної із вказаних націй, зокрема фактори, що мали безпосередній вплив спонукання або ж, навпаки, гальмування процесів націотворення безпосередньо через присутність в Україні конкуруючих польського, російського та українського проєктів націоналізації свідомості місцевого люду досі в нашій історіографії залишаються не розкритими.

1.3 Джерельна база вивчення польського, російського та українського проектів націотворення щодо Правобережної України середини ХІХ ст.

Задля з'ясування змісту уявлень поляків, росіян та українців середини ХІХ ст. стосовно політичного облаштування Правобережної України прийнятними є усі ті види джерел, за якими можна відстежити світоглядні переконання носіїв трьох вказаних ідентичностей щодо суспільно-організуючих (або націотворчих) та державотворчих проблем. Водночас, ті джерела, які утримують в собі інформацію щодо взаємної реакції поляків, росіян та українців на альтернативні, конкуруючі (інонаціональні) бачення перспективи політичного розвитку Правобережжя.

У цьому контексті можна стверджувати, що первісна та потенційна джерельні бази в розкритті теми цього дослідження є надзвичайно широкими, а тому визначити їх чіткими межами майже неможливо. Адже інформацію про певні уявлення, прагнення, сподівання сучасників середини ХІХ ст. стосовно бажаного ними суспільного устрою та їхнього усвідомлення власної ідентичності й ставлення до представників інших ідентичностей можна, в різній мірі повноти, виокремлювати з усіх типів джерел. Проте, основу джерельної бази цього дослідження складають різноманітні документальні матеріали та наративи, що репрезентують суспільно-політичні переконання представників різних рівнів соціальної структури Російської імперії станом на середину ХІХ ст., а зокрема, представників польської, російської та української національних еліт, а також офіційних кіл російського самодержавства. Формуючи джерельну базу дослідження, найбільшу увагу було приділено архівній евристиці, а в ході проведення роботи виявлено значне число джерел, що були продуковані різними діловодними установами як безпосередньо на місці, тобто в Правобережній Україні, так і в столиці Російської імперії, а відтак, у сукупності вони автентично відображають зміст подій та процесів середини ХІХ ст.

Документи низового рівня – розпорядження місцевих органів влади, судово-слідчі матеріали, ділове та приватне листування між представниками низової адміністрації, анонімні доноси, справи, які засвідчують зміст громадського життя краю, а також процеси в сфері місцевої освіти, релігійного та церковного життя тощо – усе це зафіксовано і зберігається у фондах обласних архівів. Тож залучення до джерельної бази дослідження справ із фондів Державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської та Хмельницької областей дозволяє говорити про репрезентативне охоплення місцевої інформації зі всієї території колишніх трьох губерній (Волинської, Київської та Подільської), що сукупно складали в адміністративно-територіальному поділі ХІХ ст. так званий Південно-Західний край, а нині є територією з історико-географічною назвою “Правобережна Україна”.

Документи із фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві дозволяють охопити увагою рівень генерал-

губернаторства, тобто діловодство, продукowane канцелярією безпосереднього представника влади самодержця в краї. Не менш цінну інформацію в розкритті предмету дослідження зберігають фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вони гармонійно доповнюють зміст фондів обласних та Центрального архіву України. Адже саме тут сконцентровані перш за все справи приватних фондоутворювачів, сучасників або дослідників подій середини ХІХ ст. – чернетки та копії наукових статей, публіцистичних заяв, програм, копії судово-слідчих справ, копії або оригінали листів тощо, які свого часу мали суспільний розголос, або ж навпаки – були підготовлені до публікації, але не друкувалися.

Справи із фондів Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі репрезентують інформацію найвищого владного рівня. Урядові рішення, приписи, політичні розпорядження, дорадчі міркування сановників, слідчі справи щодо резонансних політичних подій тощо. Окрім фондів офіційних установ імперії, як-то: канцелярії міністерства внутрішніх справ, канцелярії Синоду, головного управління цензури тощо, важливу інформацію додають іменні фонди провідних державних діячів – міністра внутрішніх справ П. Валуєва, військового міністра Д. Мілютіна.

До джерельної бази дослідження залучено також документи і матеріали іменних фондів, що зберігаються у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки в м. Санкт-Петербурзі. Справи із фондів відомих постатей суспільно-політичного життя імперії ХІХ ст., а також урядовців, сановників містять важливий масив документів як приватного, так і офіційного характеру. Записки із аналітичними міркуваннями на височайше ім'я, доповіді, звіти, листування – відображають не лише ставлення носіїв російської ідентичності до проблем міжнаціональних взаємин на теренах імперії, але й фіксують факти, що засвідчують зміст світоглядних переконань та національного самоусвідомлення опонентів російській національній політиці – власне, поляків та українців.

Із широкого кола різних документальних матеріалів – спадщини діловодства середини ХІХ ст. належить виокремити, з одного боку, документи, продукowane самими учасниками подій – діячами польського, російського та українського націотворчих процесів, а з іншого – документи, що виникли в процесі функціонування імперської владно-державної машини. Окрім того, значний інформаційний матеріал отримуємо також із наративів, що залишені як представниками різних спрямувань суспільної думки (громадськості) середини ХІХ ст., так і людьми із влади – репрезентантами офіційної позиції самодержавства.

Найбільш повну та синтезовану інформацію щодо уявлень про власну ідентичність та національно-політичні, націотворчі та державотворчі амбіції сучасників середини ХІХ ст. отримуємо із аналітичних записок, звітів, доповідних, що таємно або відкрито готувалися з метою коментування міжнаціональних взаємин на теренах Правобережної України. Таким є, наприклад, “Огляд стану губерній Київської, Подільської і Волинської та дій

членів місцевого управління у 1859 і 1860 рр.”[134], що зберігається у фонді Петра Валусєва в РДІА, а також “Записка”, підготовлена у 1860 р. самим П. Валусєвим щодо недільних шкіл [135] та його ж аналітичні роздуми стосовно дієвих засобів та форм зросійщення західних губерній Російської імперії [136].

Погляд П. Валусєва з центру імперії добре доповнюється представником самодержавної влади безпосередньо в Правобережжі – київським, подільським та волинським генерал-губернатором в його оглядах політичного стану справ, приміром, за 1859-1860 рр. [106] та 1863-1864 рр. [105], а також чисельними справами (зокрема й щодо недільних шкіл) із фонду “Управління Київського навчального округу“, що зберігається також у ЦДІАКУ [107-113].

Презентацію російських суспільних настроїв цього ж періоду маємо за публіцистичними працями, що активно поширювалися серед освіченої громадськості Російської імперії у рукописних списках авторства Костянтина Аксакова [59], Тимофія Грановського [60], Михайла Погодіна [39; 40; 41; 61], а також анонімів [45; 64]. Політичні ідеї української думки цього ж часу відображають: Лист Миколи Костомарова до видавця “Колокола” [225; 252], колективна публічна декларація київських громадівців щодо їхньої політичної позиції, відома під назвою “Відгук з Києва” [42; 219], лист харківських громадівців до галицької молоді [207] тощо. Польські політичні бачення (власне, польський проект) проблеми суспільного облаштування Правобережної України виявляють себе за чисельними агітаційними виступами, демонстраційними акціями, пропагандистськими документами цього ж періоду [22; 24; 25; 30; 35; 49; 69; 72; 81; 85; 92; 96].

Проте, перелічені джерела інформації відображають самопрезентацію світоглядних переконань представників конкуруючих в Правобережній Україні політичних сил. Тобто, за вказаними джерелами з’ясовуються політичні позиції самих носіїв різних націотворчих проектів, їхня думка про самих себе, а також зміст їхнього спротиву альтернативним проектам конкурентів. Водночас, вкрай важливий масив інформації надають джерела, за якими відстежуються дискусії та протистояння думок апологетів польського, російського та українського погляду стосовно політичних перспектив України. Власне, йдеться, щонайперше, про полемічні виступи на сторінках періодичних видань.

Одним із найбільш важливих центрів полеміки зарекомендував себе український часопис “Основа”. Саме тут з’явилася чисельна кількість дописів, що інтегрально виокреслили зміст націотворчого проекту української еліти. До того ж, значною мірою це національне самовизначення формувалося саме в полемічному протистоянні амбітним планам польських націотворців, а водночас, так само в процесі полемічного з’ясування точок дотику й протистояння, із носіями російського національного проекту побудови так званої “великої російської нації”.

Найпомітнішими постатями на сторінках “Основи” зарекомендували себе Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович,

Павло Житецький, Тадей Рильський. Ініціатором широкої міжнародної дискусії в “Основи” був М. Костомаров, котрий у третьому числі цього часопису, в березні 1861 р., опублікував статтю “Дві русські народності” [193]. Вже сама назва статті априорі вказувала на розмежування поміж українцями та росіянами. А за змістом матеріалу, М. Костомаров, оперуючи історичними, юридично-правовими, побутово-звичаєвими фактами з життя двох народів, доводив їхню самотність та осібність. Реакція російської громадськості на виступ М. Костомарова обумовила появу ще двох красномовних за своєю назвою статей: “Правда москвичам щодо Руси” у жовтневому числі “Основи” [197] та “Доповнення до правди москвичам щодо Руси” у січні 1862 р. [194].

Підтримали цю дискусію також П. Житецький та П. Куліш, які у березні 1862 р. розмістили полемічні статті-відповіді на закиди росіян. П. Житецький полемізував із московською газетою слов’янофілів “День” у дописі “Русский патріотизм” [179], а П. Куліш став на захист незалежного поступу української мови та літератури [202].

Ще гострішою виглядала на сторінках “Основи” українсько-польська полеміка. В лютому 1861 р. М. Костомаров розмістив статтю, де процитував та прокоментував відверто антиукраїнські матеріали, що з’явилися на сторінках ряду польських періодичних видань [195]. У липні того ж 1861 р. подібну публікацію, із викриттям неправди, до якої часто та легко вдавалися польські автори статей, розмістив В. Антонович [148].

У десятому числі “Основи”, в жовтні 1861 р. було надруковано реакцію відомого польського журналіста Тадеуша Падалиці, який намагався присоромити українських дописувачів у буцімто надмірній антипольській заангажованості, особливий випад адресуючи Володимиру Антоновичу як поляку-відступнику “рідної культури” [221]. У наступному числі “Основи” щодо змісту українсько-польських взаємин в Правобережній Україні, з опертям на факти із реального стану справ у краї виступив Тадей Рильський [243]. Він чи не перший, хто зауважив, що етнічна належність, тобто родове походження людини, нічого насправді не важить в умовах “вільного від рабства” суспільства (а саме таким бачили українофіли суспільство Російської імперії після реформи 1861 р.). Важливим, писав Т. Рильський, є лише те, якими утвердилися стосунки поміж людьми різних станів. В Правобережжі значна частина шляхетської молоді вже усвідомила свій нерозривний зв’язок, і навіть спорідненість із селянством.

Ця полеміка спричинила зрештою відому “Сповідь” В. Антоновича [146; 147], котра стала не лише визначенням особистої громадянської позиції її автора, а насправді прозвучала програмним документом – декларацією суспільно-політичної позиції цілої молоді генерції українських інтелектуалів середини ХІХ ст. Власне, ця молодь – українофіли, громадівці – свідомо та добровільно взяли на себе місію національної еліти – місію українського націотворення.

Російсько-польська й російсько-українська полеміки відбувалися також на сторінках проурядового київського часопису “Вестник Юго-Западной

России” [142; 149] та у московських виданнях “Русского вестника”, “Современной летописи”, “Московских ведомостей” [185; 189; 219], а крім того, у слов’янофільських виданнях: “День”, “Москва”, “Москвич”, “Русь” [143; 196]. Зрештою, полеміка на сторінках вказаних видань впродовж 1862-1863 рр. поступово перейшла у цілеспрямовану кампанію морально-ідеологічного нищення усіх альтернативних думок, із безапеляційним утвердженням імперсько-центричної стратегії, власне, нав’язуванням громадській думці імперського мислення.

Водночас, зазначимо, що далеко не всі представники російської освіченої громадськості підтримали царську адміністрацію у розпалюванні національної нетерпимості росіян до національних прагнень поляків та українців. На противагу слов’янофілам (на чолі із Іваном Аксаковим, Олександром Гільфердінгом, Юрієм Самаріним) та західникам, (наприклад, Костянтину Кавеліну, Олександром Кошелеву), котрі стали запеклими захисниками вітчизни-імперії, а водночас полоно- та українофобами, виокремилася також демократична група російських інтелектуалів, котрі брали участь у полеміці, відстоюючи демократичне право народів на самовизначення. Найпомітнішими постатями серед них були Микола Чернишевський, який виступив із кількома публікаціями у “Современнику” на захист права українців розвивати свою національну мову та літературу [255; 256], а також Олександр Герцен та Петро Долгоруков, які відстоювали право українців та поляків на незалежний від росіян поступ в історії. Численні полемічні та аналітичні статті О. Герцена, що з’явилися свого часу на сторінках “Колокола” тепер є доступними у зібранні його творів [158-172], а також у факсимільному виданні “Колокола”, яке було здійснене на початку 60-х рр. ХХ ст.[187].

Петро Долгоруков, як і Олександр Герцен також на еміграції видавав свій часопис, під назвою “Будущность”. Редакторські статті цього журналу щодо національного питання в Російській імперії промовисто засвідчують демократичні світоглядні переконання П. Долгорукова, а також демонструють досить високий рівень розуміння загальноєвропейських націотворчих процесів в середовищі російської національної еліти середини ХІХ ст.[237; 239].

Цінну інформацію щодо з’ясування рівня національного самоусвідомлення носіями різних ідентичностей середини ХІХ ст. дізнаємося також із судово-слідчих справ. Їх зустрічаємо у фондах усіх без виключення архівів. Ці справи переконливо доводять, що будь-які прояви національного самоствердження або навіть підозри, що польські чи українські активісти плекають бодай претензії щодо поширення певних ідей з метою формування відчуття власної ідентичності у селян, завжди викликали найсуворішу і репресивну реакцію з боку імперських властей.

Так, зокрема, київський губернатор запровадив слідчі дії щодо київських студентів (поміж ними Тадея та Йосипа Рильських) лише через те, що вони дружньо спілкувалися із селянами і брали участь (допомагали селянам) у сільських роботах [80]. Подібним чином, було розпочато слідство

й щодо Бориса Познанського, який викликав недовіру в благонадійності тим, що покинув навчання в університеті, одружився із сільською дівчиною і залишився жити в селі [91].

Деякі слідчі справи є особливо інформаційно багатими і містять, окрім звичайних донесень, досить ґрунтовні аналітичні розмірковування чиновників над змістом політичних процесів, що відбувалися, а також прогнози можливого розвитку подальших подій. Водночас, такі справи дозволяють зрозуміти різницю політичної культури й політичних прагнень поміж поляками, росіянами та українцями. Такою, приміром, була справа щодо студентів-хлопоманів, яку було розпочато наприкінці 1860 р., а завершено після селянської реформи 1861 р. Скаржниками виступали польські поміщики, які звинуватили хлопоманів у нібито підбурюванні селян до непокори своїм господарям і, звісно, за становими законами імперії це був злочин. Проте, в умовах реформи звільнення селян, пояснення хлопоманів, що вони лише розтлумачували селянам їхні нові права, зупинили розправу адміністрації. І більше того, влада усвідомила, що жодних покарань не може бути, оскільки селяни сприймуть їх (такі покарання) як переслідування тих, хто стоїть на їхньому боці [80].

Змістовне розуміння ідей українського національного руху чиновниками російської адміністрації чітко відстежується також за слідчо-судовою справою щодо Б. Познанського [101]. Усе контролюючи і навіть не приховуючи нагляду, представники імперської влади утримувалися від репресій щодо українофілів до часу, поки не знайшли заохочення до того зі сторони російської громадськості, переконавши останню в думці, що українофільство загрожує “єдності вітчизни”.

Інакше кажучи, самодержавство знайшло засоби вдатися до тактики націоналізації свідомості населення у бажаному для себе змісті – формуючи в суспільстві проімперські настрої. В такий спосіб, поняття “вітчизна”, “імперія”, “самодержавство” мали стати для народу синонімами, а інтереси царя почали усвідомлюватися росіянами їхніми особистими інтересами. Прагнення влади трансформувати свідомість суспільства саме в такому напрямі добре простежується за рекомендаціями міністра внутрішніх справ П. Валуєва, які він висловив у “Записці”, підготовленій імператору під промовистою назвою: “Про засоби зросійщення Західного краю” [136].

За умов реалізації такої політики змінилися також настрої й тактика дій чиновників. Це добре помітно у порівнянні слідчої справи проти хлопоманів (власне, проти Павла Чубинського та братів Синьогубів), яка велася наприкінці 1862 р., із вище згаданою справою проти братів Рильських, що проводилася у 1860-61 рр. Звинувачення проти П. Чубинського звучали цілком подібні до звинувачень Рильських – це були намови, що впливали із бездоказових підозр поміщиків та розмов, які точилися поміж різними людьми, котрі щось десь чули або когось, нібито неблагонадійного, бачили і т. ін., однак, тепер – наприкінці 1862 р. – для владної адміністрації було цілком досить самих лише підозр, аби засудити П. Чубинського на заслання до Архангельської губернії [102].

Такі ж різкі зміни відбувалися у ставленні до польського національного руху. Поступки російської адміністрації впродовж 1859-1860 рр. стосовно навчання польській мові, щодо розширення прав католицької церкви тощо були вимушеними, під впливом вимог російської громадськості, яка співчувала полякам у їхніх домаганнях від самодержавства задоволення національно-культурних інтересів. Й щодо цього маємо численні документальні свідчення [23; 82; 83]. Проте тактика дій влади змінилася на протилежне в міру того, як серед російської освіченої громадськості почали перемагати проімперські, псевдопатріотичні настрої.

Надзвичайно показовим є те, що закон про дозвіл на впровадження польської мови в гімназіях та дворянських училищах на теренах Правобережної України, який було підписано імператором 16 липня 1860 р. [8] не потрапив до Повного зібрання законів Російської імперії, оскільки на час їхнього друку у 1862 р. [236] самодержавство вже схилило на свою підтримку громадську думку в імперії і розв'язало проти поляків відкриту війну. А всі пільги, полегшення, поступки інтересам поляків трактувалися громадськістю слабкістю влади, її хибними кроками, тож їх прагнули не згадувати.

Сформована джерельна база цього дослідження містить значний комплекс джерел із інформацією щодо націотворчої діяльності поляків, а також польсько-російських та польсько-українських стосунків в Правобережній Україні середини ХІХ ст., що дозволяє скласти досить репрезентативне розуміння особливостей польського національного руху загалом та в Правобережному краї, зокрема. Імперська влада завжди досить скрупульозно відстежувала патріотичні рухи серед польського шляхетства. Тож польське балагульство, хлопоманство, організація демонстративних акцій на підтримку національного руху в Царстві Польському, моральна та матеріальна допомога тим, хто потерпав від репресивних дій влади – уся ця й подібна діяльність поляків фіксувалася у доповідях чиновників з особливих доручень і поліцейських чинів, у анонімках доброзичливців, перлюструвалася з листів тощо.

Особливо значне число документів, що інформаційно наповнюють тему цього дослідження, з'явилося впродовж 1861 р., коли відбулася активізація національного руху поляків і, водночас, радикалізувалися антипольські дії імперської адміністрації. Вже на початку 1861 р. київський генерал-губернатор почав отримувати інформацію про збір коштів на організацію планованого польського повстання, а найбільш активними організаторами підготовки повстання були визнані предводителі дворянства, студенти та католицьке духовенство [85; 87].

Навесні 1861 р. поляками було розпочато кампанію, метою якої влада вважала спробу наблизити усі верстви населення Правобережної України до польської шляхти, налагодити поміж ними порозуміння та взаємодовіру. Зокрема, в Житомирі на Перший день Великодня шляхта планувала дати благочинний обід для всіх, хто лише забажає на нього прийти. Офіційно цим обідом хотіли буцімто ознаменувати звільнення селян від кріпацтва, а з

прихованих джерел інформації імперській владі стало відомо, що поляки мали з'явитися на обід у скорботному чорному одязі, аби вшанувати пам'ять жертв у антиросійських демонстраціях у Варшаві [89]. З подібною метою у Вінниці та інших містах і містечках поляки почали налагоджувати стосунки із єврейськими громадами [90], а також із православними селянами [92].

Особливо значний масив агітаційної інформації, адресованої українським селянам, з'явився із польського середовища впродовж 1862-1863 рр. – заклики, пояснення, апеляції до історичного досвіду у яких анонімні автори прагнули протиставити російській деспотично-вотчинницькій формі правління, яка ніяк не зважала на права приватної особи, республікансько-демократичну систему колишнього польського правління, де всі нібито почувалися політично рівними. Водночас робився наголос на тому, що поляки нададуть селянам справжню свободу разом із землею й не дуритимуть їх деклараціями, як це робить влада російська.

Окрім того, агітації адресувалися євреям, російським старообрядцям, офіцерам армії. Вони писалися у прозовій та віршованій формі, в епічному, історичному та розмовному стилях. Найбільше число цих документів було зібране у просторій справі із промовистою назвою: “Листування щодо вжиття заходів задля заборони поширення закликів”[69].

Отже, комплексне використання документальних матеріалів Російського державного історичного архіву, Центрального державного історичного архіву України у Києві, обласних держархівів Правобережної України, що взаємно доповнюють інформацію із різних рівнів чиновницько-бюрократичної системи Російської імперії дозволило сформувати вірогідне розуміння змісту процесів та подій, що відбувалися в сфері польсько-російсько-українських міжнаціональних взаємин середини XIX ст. А водночас, зазначимо, що зібрані документи добре відтворюють стан справ на усіх щаблях адміністративної ієрархії Російської імперії, починаючи від найближчого оточення самодержця – його міністрів, сановників-радників із так званого Західного Комітету, і завершуючи рівнем всіх владних представників у Правобережжі – генерал-губернатора, губернаторів, чиновників повітового, місцевого рівнів.

Надзвичайно важливим доповненням документальної інформації є наративні джерела. Саме у них найбільшою мірою відобразилися настрої, переживання, думки громадськості. А ця інформація є найбільш важливою в розкритті теми дослідження. Найперше, зауважимо значний потенціал мемуаристики. Автори спогадів, що належали до різних таборів політичних сил, допомагають суттєво доповнити свідчення документальних джерел та значно ємкіше відтворити перебіг подій із внутрішньою боротьбою конкуруючих національних сил. Тим більше, що досить часто саме ці ж люди були фігурантами подій, про які розповідають. Отже, у дослідника постає можливість співставити та зважити зафіксовану чиновниками імперії інформацію стосовно певних процесів із свідченнями спогадів тих осіб, які були учасниками того, про що йдеться. Зокрема, це стосується українських громадівців Володимира Антоновича, Бориса Познанського, Костя

Михальчука. Їхні мемуари значно розширюють не тільки коло загальної інформації, але й сприяють розумінню тих подій, через участь у яких їм довелося свого часу поставати перед слідчими органами самодержавства.

Принагідно зазначимо, що спогади В. Антоновича [114; 115] були опубліковані у першому томі запланованого повного зібрання його праць [145]. Однак сам час, коли розпочали реалізацію цього проекту, – 1932 р. – перекреслив можливість здійснити задум. Тож важливо, що це раритетне тепер видання було перевидане у наш час, із суттєвим розширенням матеріалів про В. Антоновича, зібраних і виданих Віктором Коротким та Василем Ульяновським [527].

В. Антонович у своїх спогадах зі знанням глибокої суті процесів, що відбувалися в середині XIX ст. подав надзвичайно важливі деталі щодо міжнаціональних взаємин та політики самодержавства стосовно польського та українського національних рухів. Особливо цінними є свідчення В.

Антоновича про зміст внутріштанових взаємин в середовищі польського шляхетства XIX ст. Вони не лише констатують, але й аргументовано пояснюють на рівні світоглядно-культурних та психологічних засад феномен самотності й зумовлюючі фактори поведінки польсько-шляхетської верстви.

Подібного кола проблеми розкрив у своїх спогадах громадівець Борис Познанський [155; 232]. На особливу увагу в його мемуарах заслуговує те, що автору, до певної міри, вдалося привідкрити зміст передумов та пояснити механізм формування української національної еліти в Правобережній Україні, тобто, унікальне явище захоплення українофільством шляхетської молоді Правобережжя, яка з дитинства виховувалася польсько-шляхетською культурою, а відповідно й сповідувала її цінності. Але суспільно-політичні процеси наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. зумовили масове перейняття ідеями українського націотворення й мобілізували чимале число представників шляхетської верстви в орбіту захисту цінностей української національної культури й на боротьбу за право українців на самотній поступ.

Спогади громадівців Костя Михальчука [213], як і Григорія Залюбовського [183] не є детальними й розлогими, проте й вони є додатковими свідченнями на підтвердження загальної тенденції перебігу подій середини XIX ст. в Україні. Зокрема, К. Михальчук уточнює певні аспекти зі спогадів Б. Познанського, а Г. Залюбовський розширює інформацію про географію процесів націоналізації свідомості українців, оскільки описує процеси, що відбувалися в громадському житті на Катеринославщині.

В розкритті теми дослідження важливими є також спогади про Тараса Шевченка авторства Пантелеймона Куліша [200] та Олександра Афанасьєва-Чужбинського [259]. Обидва мемуаристи були близько знайомі з Т.

Шевченком, а їхні спогади глибоко розкривають не лише особистість нашого поета-пророка, риси його характеру, життєвої вдачі, світоглядні цінності, прикмети поведінки тощо, але й, що особливо цінно, причини

величезного впливу його творчості на сучасників, механізм формування безапеляційного авторитету Т. Шевченка, соціальну вагу постаті в середині ХІХ ст. та сприяють розумінню історико-політичного значення самого поета і його творчості для нащадків.

Погляди сучасників подій із табору російської громадськості середини ХІХ ст. репрезентують Олександр Нікітенко [215], Лонгин Пантелєєв [222], Анна Тютчева [248], Андрій Дельвіг [233; 234], Євген Феоктістов [253], Борис Чичерін [257]. Кожен із авторів представляє різні сфери соціальної системи Російської імперії й саме тим спогади кожного є унікальними та важливими, оскільки, взаємно доповнюючись створюють широку експозицію вражень щодо одних і тих же подій серед різних прошарків освіченої громадськості Росії. Тим важливіше, що, даючи іноді різні оцінки певним подіям, мемуаристи збігаються у визначенні значимості подій, у деталях їхнього перебігу, у відстеженні причинно-наслідкових зв'язків в суспільно-політичному житті імперії, загалом та міжнаціональних взаємин, зокрема.

О. Нікітенко, приміром, славіст, академік імператорської академії наук, а Л. Пантелєєв – переконаний борець проти самодержавства, багатолітній політичний в'язень. Саме ці автори залишили найрозлогіші спогади про суспільні процеси в імперії наприкінці 50-х – 60-х рр. Прикметно, що вони практично співпали в думках стосовно причин обумовлення й факторів, що сприяли сповзанню загалу російської громадськості на позиції проімперської апології. Подібним чином співпадають спогади А. Тютчевої та Б. Чичеріна. Вона – фрейліна при імператорському дворі, що прислужувала дружині Олександра ІІ, він – професор Московського університету, переконаний “західник”, однак в оцінках постатей імператорів Миколи І та Олександра ІІ вони суголосні.

Щодо особливостей життя польської спільноти Правобережної України середини ХІХ ст. змістовними, цікавими та детальними є спогади Тадеуша Бобровського [537], які надзвичайно ретельно прокоментував свого часу Іван Франко [486], а також спогади В. Антоновича [114] та Б. Познанського [232]. Попри різну причетність кожного із мемуаристів до культури й повсякденно-побутових реалій життя поляків Правобережжя їхні оповіді й навіть ставлення до представників окремих прошарків шляхетської верстви у них майже збігаються.

Окрім мемуаристики важливою складовою наративної групи джерел є, звичайно, епістолярна спадщина сучасників подій середини ХІХ ст. Досить інформативними в розкритті теми міжнаціональних взаємин та національних рухів в Україні є листи українських громадянців, чимало з яких у різний час археографічно опрацьовувалися. Зокрема, ще наприкінці ХІХ ст. в “Киевской старине” були опубліковані листи П. Куліша до Каменецького [224]. Тут, поміж іншим, знаходимо багато подробиць стосовно провідних діячів громадівського й загалом українофільського руху середини ХІХ ст., а також важливі деталі суспільного резонансу громадівської діяльності, що, зрештою, сприяє розумінню ставлення влади до українського націотворчого процесу.

Важливі деталі в розкритті світоглядних переконань самого П. Куліша постають із його листів, археографічну публікацію яких підготував наприкінці 50-х рр. ХХ ст. відомий літературознавець М. Гудзій [174]. Суттєвим доповненням до цього комплексу епістолярію є самотній лист П. Куліша адресований Т. Рильському, який зберігся у справі перлюстрованого листування за 1862 р. [97, арк. 21-23]. Його у 1990 р. було виявлено й оприлюднено Валентиною Шандрою [205].

Введення до наукового обігу епістолярної спадщини відомих громадських та політичних діячів завжди суттєво збагачувало джерельну базу усіх досліджень. Приміром, Федір Савченко у додатках до своєї монографії розмістив ряд листів, що вдало поглиблюють розуміння неоднозначно складних процесів в українському національному русі, зокрема, листування апологета імперії Михайла Юзефовича із українофілом Григорієм Галаганом [204; 206].

Продовжується евристика епістолярії й нині. Важливими є публікації Віктора Дудка у цій царині [177; 178], а також публікація Оксани Супрунюк листа харківських громадівців до галицької молоді [207], який можна назвати програмним моральним кредо української національної еліти, їхнім закликком до сумління й гідності усіх освічених та шляхетних людей на служіння рідному народові.

Окремою складовою наративів є аналітичні розмірковування сучасників подій середини ХІХ ст., їхні філософські роздуми щодо перебігу життя своєї епохи, щодо психології людей, етнонаціональних рис представників окремих народів Російської імперії тощо. Такою є праця Олександра Кошелева, що з'явилася у 1862 р. в Лейпцигу під назвою із запитанням: "Який вихід для Росії із її теперішнього стану?" [199]. Автор досить критично проаналізував особливості стосунків, що склалися поміж різними верствами та прошарками в Російській імперії на час започаткування реформ. Прагнучи розкрити причини складнощів проведення селянської реформи, він значну увагу приділив ролі бюрократії та чиновництва в суспільному житті імперії. О. Кошелев констатував, що значною мірою проблеми росіян обумовлені їхньою консервативністю, якимось страхом перед змінами, які невідомо що мають принести. І найбільш незацікавленою в будь-яких змінах є бюрократія, котра паразитує на самодержавному устрої. Самодержавство нібито єдиного царя, стверджував О. Кошелев, є насправді самовладдям багатотисячної бюрократії.

Зміст подій середини ХІХ ст., а ще більше рівень суспільно-політичної свідомості російської громадськості розкривають також праці Костянтина Кавеліна. Він брав активну та безпосередню участь в інтелектуально-політичних дебатах представників різних течій суспільної думки Росії. Прихильник слов'янофільства у юні роки, під впливом Т. Грановського та О. Герцена він перейшов на бік західників. Професор Московського та Петербурзького університетів, демонстративно залишив останній у 1861 р. на знак протесту проти дій адміністрації щодо студентських невдовольень. Проте вже 1862 р. він став прихильником урядових дій і вступив у тривалу й

непримиренну дискусію із О. Герценим. Праці К. Кавеліна також суттєво поглиблюють розуміння російської національної ідентичності, а відтак політику самодержавства, в тому числі в сфері міжнаціональних взаємин. Збірка основних праць К. Кавеліна була видана наприкінці 80-х рр. ХХ ст. під загальною назвою “Наш розумовий устрій”[188].

Найбільш інформативними та докладними щодо реалій суспільно-політичної російської дійсності 50-х – 60-х рр. ХІХ ст. залишаються дотепер аналітичні роздуми Михайла Погодіна [226-231]. Він не лише заглиблювався в аналіз стану справ у всіх сферах життя різних верств, але й порівнював поступ суспільних стосунків в Російській імперії із розвитком соціального життя в Європі. Саме М. Погодін найбільшою мірою акцентував увагу на стрімкому розвитку націотворчих процесів у Західній Європі. Активність громадськості в Англії, Франції, Німеччині, перманентне зростання впливовості преси, формування політичних партій та боротьба поміж ними – такі реалії суспільного життя Європи ставали відомими в Росії значною мірою завдячуючи аналітичним дописам М. Погодіна. Вже в час написання його аналітичних нарисів, вони копіювалися та стрімко поширювалися у чисельних списках в інтелектуальному середовищі. Тож дотепер у різних фондах Інституту рукопису ЦНБ імені В.І. Вернадського можна зустріти значне число цих списків [39-41; 61]. Характерно, що подібні списки, разом із оригіналами рукописів самого М. Погодіна зберігаються також у його іменному фонді у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі [121; 122], що свідчить про інтерес до праць М. Погодіна на всіх теренах імперії. Однак публікації вказаних праць М. Погодіна здійснювалися лише у ХІХ ст. [226-231] і їхнього перевидання ні в радянський час, ні тепер не було. Тож друковані видання залишаються раритетними й майже не використовуються українськими дослідниками.

Стосовно публікації документальних джерел з проблем суспільно-політичних процесів та міжнаціональних стосунків середини ХІХ ст. скажемо, що їх зовсім небагато, однак, вони є досить інформативними. Дуже важливі витяги із записів засідань Комітету міністрів Російської імперії підготував ще на початку ХХ ст. Сергій Середонін. Третій том (у двох частинах) його видання присвячений огляду засідань Комітету в період царювання Олександра ІІ [245; 246]. В першій частині найбільше уваги присвячено засіданням Комітету на яких розглядалося так зване польське питання, зокрема загострені стосунки між польською шляхтою західних окраїн імперії та російською адміністрацією. Поміж іншого, тут згадуються адреси, подані на височайше ім’я дворянськими зібраннями Волинської губернії у 1859 р. та Подільської губернії у 1862 р. тощо [245, с. 176-179]. У другій частині увага приділена засіданням, на яких розглядалися питання економіки Криму в період Східної війни, питання освіти, цензури, журналістики в Російській імперії і т. п. [246, с. 196-199].

На початку ХХ ст. у серії журналу “Былое”, за редакцією В. Бурцева, у його другому випуску, було розміщено підбірку прокламацій 60-х рр. ХІХ ст. Були опубліковані тексти усіх найбільш резонансних прокламацій, які

активно поширювалися у період політичної кризи в Російській імперії 1861–1862 рр., зокрема: “До освічених класів”, “Молода Росія”, “До офіцерів” та інші [240].

Археографи радянського періоду видали важливий збірник документів до сотої річниці Січневого повстання 1863 р. – “Суспільно-політичний рух в Україні 1858-1862 рр.”[217]. Попри певну тенденційність у підборі документів із наголосом на фактах ліворадикальних загострень у польському та українському національних рухах й прагненні показати їх неодмінно як класову боротьбу, чисельні витяги зі справ, що зберігаються у різних архівах і репрезентують різні рівні адміністративно-політичної системи Російської імперії, досить добре сприяють цілісному уявленню про зміст, розмах, тривалість активності польського та українського рухів, а також засоби, методи та інтенсивність їхнього приборкання силами самодержавства.

Останнім часом серед археографічних видань документів з історії суспільно-політичних процесів в Російській імперії найбільш вагомою є публікація звітів III Відділення канцелярії імператора і корпусу жандармів [242]. Тут, поміж іншим, опубліковані політичні огляди стану справ в імперії періоду наприкінці 50-х – початку 60-х рр.

Узагальнюючи характеристику джерельної бази даного дослідження наголосимо, що значні можливості потенційної та первісної джерельної бази потребують належного методологічного підходу в роботі з джерелами. Інформаційно важливими є всі джерела, за якими можна відстежити міжнаціональні взаємини носіїв польської, російської та української ідентичностей, а також джерела, що дозволяють з’ясувати зміст та причини непримиренного протиріччя між прихильниками станової та націоналізованої моделей організації суспільних стосунків. Паритетна представленість автентичної інформації, що репрезентує протилежні, конкуруючі (польський, російський та український) національні проекти дозволяє стверджувати, що джерельна база є повновартісною та надійною.

РОЗДІЛ 2

НАЦІОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ ІМПЕРСЬКОГО ТИПУ

2.1 Внутрішні та зовнішні чинники запровадження елементів лібералізму в політиці Російської імперії середини ХІХ ст.

З середини 50-х років ХІХ ст. Росія вступила у нетривалий, неприродний для неї, але вимушений період лібералізму. Епоха так званих “великих реформ” засвідчила усвідомлення російською елітою необхідності реагувати на “вимоги часу”, відступивши від “священних” позицій непорушного консерватизму. Хоча, зрештою, поступки виявилися незначними – реформи непослідовні, а лібералізм, швидше, вдаваним, аніж справжнім, а отже, скориставшись, за необхідності, перевагами останнього, як тільки-но змінилася ситуація, з ним успішно покінчили. Та попри все, обставини, які змусили владу Російської імперії вдатися до реформ, заслуговують прискіпливішої уваги.

Імперія часів Миколи I перебувала в zenіті військової могутності та користувалася величезним впливом серед сусідніх держав. Росія з найчисельнішою армією як член “Священного союзу” (разом із Австрією та Прусією з 1815 р.) була дієво найактивнішою на європейському континенті, долучаючись тут до всіх політичних подій не лише дипломатичним, але й військовим втручанням. Така зовнішньополітична діяльність не лише у колах наближених до самодержця, але й серед більшості еліти Росії вважалася не інакше як благом та жертвовністю в ім’я спокою та стабільності в Європі. Зокрема, Михайло Погодін, відомий своїми політичними листами середини ХІХ ст. як глашатай офіційної російської “суспільної думки”, писав: “Сорок років мільйон російського війська готовий був летіти всюди – в Італію, на Рейн в Німеччину і на Дунай... А витрачених мільйонів російських грошей і порухувати важко. Росія була ангелом-охоронцем...” [61, арк. 3 зв.]. Ще раніше, в іншому листі М. Погодін зображував політичну ідеальність, якої, здавалося йому, досягнуто було в Російській імперії миколаєвського правління вже у 30-х роках: “Російський государ тепер без планів, без бажань, без приготувань, без замислів, спокійний в своєму царськосельському кабінеті, ближче Карла V і Наполеона до їхньої мрії про універсальну монархію, мрії, котру вони на вершині своєї слави отримали після тридцятилітніх трудів, подвигів на успіхів” [39, арк. 13].

Піднесене захоплення системою, яка була витворена у Російській імперії станом на другу чверть ХІХ ст., а відтак захоплення її творцем та гарантом – імператором, поділяли далеко не всі піддані останнього. Наприклад, фрейліна Марії Олександрівни (дружини Олександра II) Анна Тютчева (донька поета Федора Тютчева) писала в своєму щоденнику про імператора Миколу I як про надміру самовпевнену й навіть самозакохану людину. Він ніколи не мав і тіні жодного сумніву щодо своєї влади та її

законності. Він вірив у неї зі сліпотою фанатика і домагався безумовної пасивної покірності від свого народу. Водночас, він сам виявляв зразок впевненості щодо того ідеалу, який нібито за покликання мав втілити своєю власною особистістю – ідеал обраного реалізувати божественну владу, носієм якої він вважав себе на землі.

Самодержавство було для Миколи I догматом і предметом поклоніння. Він з глибоким переконанням і вірою поєднував в своїй особі роль кумира й великого жерця релігії, яку створив сам для себе та для своїх підданих. Він не хотів і навіть не міг припускати нічого, що могло б стояти поза межами особливої системи понять, із яких він вибудував свій власний культ. Саме поєднання усіх цих якостей обумовило, на переконання А. Тютчевої, 30-літнє тиранічне царювання. Самодержець Микола I систематично душив у керованій ним країні будь-яке виявлення ініціативи та життя: “Гніт, який він здійснював, не був гнітом сваволі, примхи чи пристрасті, це був найгірший із можливих видів пригнічення – гніт систематичний, обдуманний, такий, що самостверджується та переконує усіх в тому, що він має право і повинен поширюватися не тільки на зовнішні форми управління країною, але і на приватне життя народу, на його мислення, його сумління, що він має право із великої нації витворити автомат, механізм якого перебував би в руках володаря”[248, с. 47]. Звідси, робить висновок мемуаристка, походить під завершення його царювання загальне оціпеніння умів, почуття загальної приреченості, глибока деморалізація всіх розрядів чиновництва та безвихідна інертність народу в цілому.

Таку ж характеристику Миколі I дав ще один сучасник миколаєвської епохи, студент Московського університету в 40-х рр., а згодом професор та відомий громадський діяч-“західник” Борис Чичерін. Микола I був деспотом і за натурою, і за звичками. Він не терпів жодної незалежності і ненавидів будь-яку перевагу над собою. В останні роки царювання деспотизм досяг самих крайніх розмірів і гніт став абсолютно нестерпним: “Усякий незалежний голос замовк; університети були зігнуті; друк був затиснутий; про просвіту ніхто вже й не думав. В офіційних колах панувала безмежна рабська покірність, а знизу накопала затамована злість”[257, с. 177, 180].

Вибудувавши у своїй вотчині систему сліпої та німої покори, самодержець був переконаний, що саме такий порядок і є єдино законним та правильним, і за такою схемою має будуватися політика у світі – вона має визначатися волею, переконаннями, смаками та симпатіями тих, хто її “помазаний” здійснювати, а отже, будь-які народні рухи, волевиявлення, а ще страшніше – революції – це все є бунтарства, що заслуговують найжорстокішої та безапеляційної розправи. В цьому сенсі Микола I абсолютно не розумів і в жодному разі не допускав за можливе в Росії тих процесів, що вже на той час відбувалися в Європі.

М. Погодін після відвідин Західної Європи ще у 1842 р. писав в таємному донесенні міністру народної освіти: “Я думав раніше, що так званий “дух часу” не існує, що це є вираз, вигаданий вченими та поетами. Під час останньої своєї подорожі, хоч якою б вона не була короткочасною, я

переконався цілком, що дух часу є і що з ним боротися важко” [40, арк. 34 зв.] Терміном “дух часу” М. Погодін назвав ті зміни, що відбувалися у Європі: стрімке зростання впливу громадської думки, авторитет преси, публічне обговорення проблем, які непокоїли громадськість європейських держав, стосовно внутрішнього стану справ у країні, а також щодо зовнішньої політики своїх урядів. Він писав: “Зв’язки релігійні, династичні, зв’язки традицій ослабли. Преса стає все більш бруталною день від дня, навчання в університетах набуло іншого спрямування...”[40, арк. 35].

Таким чином, М. Погодін чітко відчув, що Європа переживала процеси “пробудження” націй. Процеси націотворення все більше зростали, йдучи на зміну династичним зв’язкам, а останні, у свою чергу, відходили в минуле як пережиток середньовіччя. Тож, звісно, в цьому загальноєвропейському процесі російська дійсність справляла враження не лише архаїчності, але й ворожості, саме тому російський режим Миколи I було названо “жандармом Європи”. “Газетним їхнім верещанням проти Росії немає меж..., – констатував М. Погодін, – пересуджують про пристрасті до завоювань, про відразу до будь-якої освіти, про безморальність нижчого духовенства, про селянське рабство, про жорстокості до солдат та кріпаків”[40, арк. 35 зв.-35 А].

Зображені М. Погодіним настрої щодо Росії поширилися по всій Європі. В Англії, Австрійській імперії, в Пруссії, Франції – всюди було одне й теж – зростання сили та впливовості громадської думки й на цьому тлі повне несприйняття політики Росії, а тим більше її втручання у внутрішні справи європейських держав. Тож протягом сорокових років Російська імперія поступово вгрузала у стан політичної ізоляції та загальноєвропейського остракізму, а після подій “Весни народів”, у яких Микола I виступив душителем Угорської революції, Росія остаточно сформувала в очах Європи свій образ азійського варварства.

З наближенням до розв’язання так званої Східної, або Кримської, війни Російська імперія виявилася в повній політичній самотності. Вже на початку військової кампанії М. Погодін писав, дорікаючи колишнім союзникам: “Ось гіркий плід 50-літньої російської політики зі всіма жертвами, благодіяннями, послугами та люб’язностями в стосунках із Австрією, Прусією та Німеччиною. Ось чим їхні государі віддячили своєму Батькові та Покровителю при найпершій нагоді, що відкрила їм можливість виявити йому якусь послугу”[41, арк. 55]. М. Погодін констатував, що практично всі європейські уряди, під впливом та тиском своєї громадськості, більшою чи меншою мірою, вимушено оголосили свою позицію супроти Росії: “Народи зненавиділи Росію і тепер росіянину майже неможливо подорожувати, не зазнаючи самих відчутних образ, які не мають меж. Народи бачать у Росії, в її могутності найголовнішу перепону для свого розвитку і успіху боротьби проти зненависілих урядів, вони озлоблені через її втручання в їхні справи, підкреслюють тільки негативні її сторони. Ось чому зусібч Європи – із Іспанії, Італії, Англії, Франції, Німеччини, Угорщини збігаються офіцери і солдати – не стільки допомагати Туреччині, скільки шкодити Росії”[41, арк.

55-56].

Проте, голос М. Погодіна, в якому можна ще почути певні нотки стриманості та самокритичності, був, насправді, в числі небагатьох напередодні та в перші місяці війни. Так звана російська “громадська думка”, яка, звісно, відображала погляд офіційної політики – тобто настрої самодержця та його міністрів – зайняла ура-патріотичні позиції. Кримська війна, що була, по суті, спровокована російською дипломатією, видавалася чимось настільки жаданим, що повинна була відбутися обов’язково і якнайшвидше, аби довести Заходові справедливість та законність усіх дій Російської імперії.

Один із лідерів російських слов’нофілів Костянтин Аксаков у лютому 1854 р. писав, що жодні грізні приготування ворогів не можуть бути страшними для росіян: “На нас збирається вся Європа? І що ж? Тим краще, Росія буде боротися своїми могутніми силами, рідними, єдиноутробними, без домішки іноземних союзників, не дуже вірних”[59, арк. 7]. Власне, усі антиросійські настрої європейських народів було оголошено в російській проурядовій пресі змовою католицької та лютеранської Європи. Тож ніхто в Росії публічно не міг навіть поставити питання щодо необхідності та справедливості майбутньої війни. Ніхто не замислювався над природою такої масовості антиросійських настроїв. Преса Росії переймалася лише тим, аби чимдужч розбурхати псевдопатріотичні настрої: “Що може зробити світ народу, який натхненний вірою і готовий постати як одна людина? Якщо потрібно, вся Росія перетвориться на військовий табір, всі 60 млн. в одне військо, готове полягти до останньої людини, всі від багача до злидня віддадуть все до останньої копійки...”[59, арк. 7 зв.-8].

Не менш патетична самовпевненість звучала в тому ж часі із вуст офіційного історика Олександра Попова: “З якою настоороженою увагою кожен справжній росіянин перебував у передчутті на довгоочікувану звістку про війну з турками! Благоговійно перехрестившись, кожен читав маніфест 21 жовтня, усвідомлюючи, що нарешті прийшов роковий час для мусульман, вирішується вікова задача Російської імперії”[63, арк. 13 зв.] Отже, в офіційних колах самодержавства війну прагнули зобразити як реалізацію якоїсь вищої справедливості, якою нібито володіє саме Росія, тож і масові антиросійські настрої усіх сусідів нібито й нічого не варті: “Ніхто, навіть із найбільш боязких не сумнівається в перемогах Росії над турками в теперішньому часі... Росія повинна вирішити самостійно це питання; будь-який союз із Заходом для неї буде смертельним. В цій боротьбі не держава ворогує з державою, не народ з народом, але Схід і Захід викликані на останню битву. Православ’я з Латинством і безвір’ям”[63, арк. 13 зв.-14].

Відомо, що офіційною підставою для розв’язання війни були претензії Росії щодо стану святих місць Єрусалиму, а також умови життя православних, які перебували в кордонах Османської імперії. Через надзвичайного посла російського імператора в Константинополі князя Олександра Меншикова у лютому 1853 р. Микола I домігся відставки турецького міністра зовнішніх зносин, який, на думку імператора,

несумлінно діяв в питаннях щодо християнських святих місць. Порта поступилася безапеляційно. За тим, новому турецькому міністру було передано список подальших російський вимог з приписом зберігати їх у таємниці від європейських дипломатів. Російський імператор жадав всю Туреччину поставити під свій протекторат, аби православні піддані султана, у випадку зловживань своїх турецьких властей могли апелювати про захист до російського царя і, відповідно, вся православна церква Туреччини, зі всіма її імунітетами, мала б підпорядковуватися російському опікуванню. Туреччина згодна була переглянути умови дотримання прав та привілеїв православної церкви на своїй території, але погоджуватися на опікування власними підданими ще й з боку Російської імперії було неприйнятним [447, с. 14-20]. Надмірні амбіції Росії на Близькому Сході та на Балканах викликали природне невдоволення на Заході і, таким чином, справа розв'язання війни була вирішена.

Війна дуже швидко та об'єктивно виявила застарілу відсталість не лише російської армії, але й загальний рівень життя та моралі в Російській імперії, продемонструвавши вдаваність її величі. Вже після завершення військових дій у так званому Дунайському поході, коли російська армія (у 120 тисяч) безрезультатно намагалася розбити турецькі війська, в російського командування з'явилися серйозні побоювання щодо бойової спроможності власного війська. Як наслідок, 29 січня 1855 р. Микола I видав маніфест, в якому повелів розпочати формування загального державного ополчення [235, с. 84-85; 50, арк. 4].

Кампанія з ополченцями лише очевидніше продемонструвала “приховані” проблеми Російської імперії. Санітарні умови, як і організація харчування, були настільки жахливими, що ополченці вмирили тисячами. За п'ять місяців після призову, не бачачи свого супротивника, курське, орловське, калузьке, тульське ополчення втратило близько 50% свого складу [447, с. 65]. Професор Московського університету Тимофій Грановський у листі до Костянтина Кавеліна, який перебував на посаді в штабі військових навчальних закладів, писав, що був свідком виборів до ополчення і його враження від того залишилися надзвичайно гнітючі. Не визнаючи й раніше великого патріотизму та благородства в російському дворянстві, тепер Т. Грановський остаточно переконався, що війну багато хто з чиновників бачить лише як нагоду збагатитися: “Багаті чи достатньо спроможні дворяни без докорів сумління відкуплялися від виборів. Кандидати ж на посади начальників дружин ще до свого обрання відстоювали необхідність передати начальникам ополчень обмундирування ратників і не приховували своїх сподівань покращити власне благополуччя” [447, с. 65-66].

Подібно до сумнівності допомоги, яку могло надати ополчення кадровим військам, такий же зміст мали організаційні дії із залученням місцевого населення для забезпечення тилових потреб війська. Вже до кінця 1854 р. населення Криму, втративши 4/5 всієї робочої худоби, було практично розорене. У 1855 р. для забезпечення армійських потреб із ближніх до Таврійської губернії було “виписано” три тисячі косарів (

Таврійський губернатор наполягав, що їх потрібно шість тисяч), однак результати цього заходу не виправдали сподівань. У 1856 р. міністр державного майна граф Павло Кисельов, аби уникнути повного злиденства місцевого населення, просив вже звільнити населення Криму від усіх натуральних повинностей. Водночас він клопотався, щоб для кримчан було закуплено казною три тисячі пар волів. Тоді ж головнокомандувач Олександр Лідерс подав депешу, в якій доводив, що для казенних селян Таврійської губернії треба купити десять тисяч пар волів, інакше селяни не зможуть провести посівні роботи [246, с. 164-165].

Російський військовий історик Модест Богданович підрахував, що задля повного забезпечення військ, зосереджених у Криму всіма необхідними припасами, потрібно було, щоб 132 тисячі підвод працювали впродовж 8-ми місяців. Тилові ж війська мали лише 7 тисяч підвод, а отже, решту потрібно було організувати із місцевих жителів. Перевезення не були виконані вчасно і втяглися в сезон бездоріжжя. Обоз із провіантом, висланий з Перекопу 17 грудня, прибув до Севастополя 21 січня, тобто 134 версти він пройшов за 34 дні, рухаючись зі швидкістю по 4 версти за добу [283, с. 198-199].

Фінансові витрати за роки війни поставили країну на межу банкрутства. Доходи казни з 1853 по 1855 р. зросли лише із 227 млн. до 261 млн. руб., а витрати із 336 до 544 млн. руб. Дефіцит бюджету у 1853 р. склав 109 млн., у 1854 р. – 147 млн., а в 1855 р. – 282 млн. [447, с. 66]. Державний борг імперії у 1852 р. склав 732,2 млн., а на 1861 р. він зріс до розміру 1263 млн. руб. [491, с. 119].

Корінні проблеми російської армії та суспільства втілилися, зрештою, у цілком закономірній поразці битви за Севастополь. 11 місяців його оборони були зовсім ніким не очікуваними. Водночас, саме цими кривавими подіями завершився період правління Миколи I. Севастопольська катастрофа разом із трагедією всієї Кримської війни стала справжнім тектонічним зламом в історії Російської імперії. Вже впродовж 1855 р. тональність “громадської думки” різко змінилася. Зокрема, широкого розголосу та популярності набув тоді анонімний публіцистичний твір “Дума русского”, що інтенсивно переписувався та поширювався в рукописах [65].

Згодом стало відомо, що авторство тієї самокритики належить Петру Валуєву [152], пізніше міністру внутрішніх справ імперії, а на той час – Курляндському губернатору: “Навіщо зав’язали ми справу, не передбачивши наслідків, або чому не противилися із обережності до таких наслідків? Навіщо зустріли війну без гвинтових кораблів та штуцерів? Навіщо ввели жменю людей у князівства і залишили жменю людей в Криму? Навіщо перейшли Дунай, щоб із-за нього повернутися..?” [65, арк. 4]. Проте не лише військово-тактичні та стратегічні прорахунки стали тоді темою для обговорення в суспільстві. Значно більшою мірою російська освічена громадськість замислилася над власним життям, над змістом імперської політики та системи стосунків, що склалися в Росії: “Всюди панує у нас бажання сіяти добро силою. Всюди зверхність, а не любов. Зверхність ставлення до кожного із нас, зокрема і до людської особистості загалом,

утвердилася в законах...”[65, арк. 4].

Символічно прозвучали тоді запитання, які поставив перед усім російським суспільством автор “Думи”, оскільки ці питання стали проблемами, у пошук розв’язання яких занурилося все суспільство: “Невже результати нинішньої системи видаються задовільними? Невже пагубний вплив цієї системи досі не доведено ні зовнішніми невдачами, ні внутрішніми недоліками, ні всезагальною недовірою до нашого начальства ...? Невже благородство промов несумісне з благородством справ, і російський дворянський стан повинен говорити мовою, в якій чуються відголоски Золотої орди разом із вітієватістю семінарії...”[65, арк. 4-11].

Подібні емоції раптового прозріння та різко критичний аналіз життя в Російській імперії стали головними темами в публічному обговоренні наслідків Кримської війни. Одним із таких розгорнутих детальних розмірковувань над проблемами російської дійсності став анонімний твір “Думки вслух про минуле тридцятиліття”. Автор, ретроспективно “переглядаючи” роки царювання Миколи I, прагнув звернути увагу читача на реалії життя, які об’єктивно пояснювали зміст відверто очевидних помилок у внутрішній та зовнішній політиці. Він доводив, що головною рисою системи, яка витворилася в Росії, було цілковите спрямування всієї її політики на захист та збереження самодержавного устрою, а також тотальна бюрократизація всіх сфер життя. До того ж російська влада самовіддано та наполегливо підтримувала устрій поза своїми кордонами, позбавляючи європейські народи вільно та самостійно узгоджувати внутрішнє політичне життя із власними урядами. Саме цим пояснювалася відсутність симпатій до зовнішньої політики Російської імперії як всередині Росії, так у Європі загалом. “В Європі і вдома ми йшли ніби наперекір загальній волі... ми старалися в усьому створити штучну єдність... Ми нетерплячістю своєю, гордістю і впертим консерватизмом всіх підняли проти себе і народи, і уряди, навіть єдиновірні та єдиноплеменні народи, навіть абсолютно монархічні уряди, навіть Австрію, одну із учасниць Священного союзу. У нас тепер немає друзів, немає прямих і природних союзників, ми віддані самі собі, відчужені від усіх і самотні”[45, арк. 4-5зв.].

Аналізуючи внутрішню політику, автор тонко зауважив особливу роль психологічних рис постаті самодержця Миколи I, його вольовий тип самовпевненості у прийнятті рішень та емоційну упередженість тотальної підозрілості, які багато в чому стали визначальними для цілої імперії. “Революційні потрясіння, які постійно відбувалися в Європі, а також їх відголосок, що мав місце в Росії у 1825 р., поселили в душі імператора не лише сильне роздратування проти будь-якого прояву духу незалежності, але й породили якусь недовіру до власних підданих, особливо до освічених верств суспільства”[45, арк. 5зв.]. Тож імператор прагнув створити струнку систему управління, всі важелі якої перебували б цілковито у його руках, а відтак, все суспільне життя Російської імперії наскрізь просякнуте та повністю залежить від бюрократів різного рівня. Бюрократи, або чиновники та канцеляристи, сформували цілу окрему касту, вони звикли жити за чужий

рахунок і дивляться на Росію як на завойовану землю. Бюрократ вважає себе громадянином іншої землі навіть не в державі, а над державою, за людською природою він мало-помалу перекоонується, що не він існує для нації, а нація для нього. “Він, подібно католицькому попу, належить не Росії, а своєму папі – Петербургу, знає не батьківщину, а свого папу – міністра чи губернатора. Такий надмірний розвиток канцеляризму походить від бажання підкорити все і всіх наглядю та опікуванню, а з цією метою накинути на все ниточки, кінці яких сходилися би в одне місце, в одні руки: де буква, а не дух, там і механізм, де ідеалом є поліційна держава, там потрібна нескінченна кількість віжок в руках одного погонича”[45, арк. 10зв.-12].

Згубність тотального бюрократизму особливо проявлялася в тому, що він цілковито паралізував будь-який рух, будь-яку енергію, які не носили офіційного змісту та з’являлися не з волі, або не в угоду владі. Бюрократизм консервував життя вчорашнього й позавчорашнього дня і, як на ворога, як на найнебезпечнішого бунтаря, дивиться на кожну ініціативу. За такої системи ті, що перебувають на певних щаблях ієрархічного механізму почуваються єдиними, хто наділений правом бути ланкою “живого організму” держави, лише вони нібито здатні віддавати накази, приймати рішення, тлумачити ситуації, зв’язуючись в кожному разі із тим, хто сидить шаблем вище, та керуючи, як слугами – чиновниками нижчих щаблів. Така система цілком знищила будь-яку роль закону в державі. Всі питання, а надто суперечливі проблеми в Росії звикли вирішувати, вдаючись до підкупу та впливових рішень високих посадовців. Тож автор “Думок” констатував: “Ми збилися із головної дороги і заблукали на польових, нас треба відучити від дверей таємної поліції та губернаторів і вказати на відкриті двері судів. Прислів’я: не бійся суду, а бійся судді – вказує на невисоку думку російського народу щодо нашого правосуддя. Ми випробували всі ліки, крім одного – гласність в судочинстві, судочинство при відкритих дверях, а також, з правом публічних протестів через газети”[45, арк. 20-20 зв.].

Нищівній критиці автор піддав також стан справ у сферах військовій, духовній, освітній, громадської думки, публіцистики тощо. А своєрідним підсумком-резюме він заохочував громадськість до широкого публіцистичного обговорення всіх проблем в житті Росії: “Критика та полеміка у нас задавлені зовсім, тому що в них легко виявляється самостійний і навіть різкий тон, а цього щонайбільше і бояться. Зі скасуванням цензури уряд зможе дізнатися про себе правду. Уряд знає Росію лише офіційну, у якій все зтягнуто мундиром. Пора б йому познайомитися із Росією, яка б не лестила, не лукавила, не приховувала б справжні думки під фразерством”[45, арк. 36 зв.-39].

Слова правди про справжню Росію залунали раптом звідусіль. Василь Ключевський свого часу писав, що Севастополь вдарив по розумовій заскорузлості і після омертвілої залякlostі, в яку до того була занурена країна, вільне слово як вираження внутрішнього розкріпачення перетворилося на суспільну силу, що витіснила страх. Гласність стала першим проявом відлиги, що наступила скоро після сходження на престол

Олександра II [339, с. 179]. Сучасна російська дослідниця Лариса Захарова, разом із наведенням цих слів В. Ключевського передбачливо зауважила, що терміни “гласність” та “відлига” не привнесені у середину XIX ст. із сучасної політичної лексики, вони насправді були тоді в ужитку [339, с. 179].

Отже, Росія опинилася після Кримської війни на рубежі поміж старою та новою історичною ситуацією. Трагедія Севастополя, здавалося, стала підсумком трагічного завершення миколаєвської епохи в Росії. Народ перешіптувався, що саме Севастополь став причиною смерті царя, причому смерті неприродної. На це ж, як стверджував Наум Ейдельман, натякав в офіційному бюлетні статс-секретар Дмитро Блудов, коли написав: “Цьому дорогоцінному життю поклала край простудна хвороба, яка спочатку здавалася нікчемною, але, на лихо, з’єдналася з іншими причинами розладу, що давно вже причаїлися в тілі, лише зовні міцному...”[329, с. 10-11].

Смерть деспота Миколи I та ганебний програш останньої його справи створювали враження руйнації всієї створеної ним системи – принаймні, всі розуміли, що далі так жити не можна. Тож гласність з’явилася ніби сама собою, природно, як крик душі мислячого росіянина, який усвідомлював, що велич Росії, яку витворив Микола I, була вдаваною, насправді Росія відстала, архаїчна, із засиллям азійських пережитків, а отже, потрібно все змінювати.

За таких умов цілком логічним є, приміром, і виступ у загальному багатоголоссі, які вимагали змін та реформ, голосу Костянтина Победоносцева. Хоча, знаючи цю особу як запеклого реакціонера-консерватора, що вже у 60-х, а ще більше у 70-х–80-х роках, втілював власною персоною саму природу жорстокої машини самодержавства, виглядає просто парадоксальним те, як він у 1859 р. надіслав у Лондон Олександрю Герцену свою надзвичайно критичну статтю про міністра юстиції графа Віктора Паніна. Звісно, що цей факт є яскравим свідченням того емоційного піднесення та чистої романтичної віри, що панувала серед громадськості, у можливість справжнього оновлення Росії. К. Победоносцев тоді писав, що покійний імператор прагнув піднести патріотизм як службу уряду і тому він (патріотизм) зовсім зник зі свідомості всіх чиновників від малого до великого, а “служба державна майже повсюдно стала службою особі Начальника, або службою мамоні”[522, с. 29].

Та найбільш критично і викривально щодо того зла, яке причаїлося в усіх закутках російської дійсності, прозвучали слова історика, одного із найвідоміших та найвпливовіших серед російської громадськості “західників”, професора Московського університету Тимофія Грановського в його публіцистичній праці “Східне питання”. Зауважимо, що цей твір з’явився в числі найперших подібного змісту – ще у 1855 р. – раніше остаточної катастрофи Севастополя. Воднораз, він став і останнім виступом Т. Грановського. 5 жовтня того ж 1855 р. сорокадворічного історика не стало, а “Східне питання” залишилося своєю сповіддю не лише особисто Т. Грановського, але й більшої частини тогочасної російської інтелігенції. Він писав: “До 53 року Росія перебувала на горі слави і могутності... Глава консервативної системи, вона в Європі вважалася колосом непереможним,

який погрожує підкорити весь роздертий внутрішніми бродіннями Захід. І раптом, за два роки, не маючи істотних поразок, цей колосс падає з висоти могутності і являє світу внутрішню свою слабкість. Чудернацьке явище, з якого кожен росіянин повинен дати собі звіт!”[60, арк. 4 зв.-22]. Однак, продовжував Т. Грановський, в Росії право голосу має лише уряд, або найняті ним псевдопатріоти, які говорять лише в угоду те, що від них бажає чути влада. Престолюд щодо останніх подій не мав жодної думки, оскільки освіченим людям не дозволено говорити.

Тож саме Т. Грановський і взявся розкрити суть справи Східної війни, констатує: “По-перше, треба викинути думку, що ця війна священна. Уряд прагнув подати її як захист прав єдиновірців та християнської церкви, але ключі Вселенського храму служили лише підставою... Чи могли ми воювати з Туреччиною як гнобителькою народів, коли у нас самих весь суспільний устрій побудований на тій же основі”[60, арк. 4 зв.-5]. Насправді, Росія у своїй політиці в Туреччині ніколи не була ліберальною, навпаки, писав Т. Грановський, самодержавство завжди було проти всіх реформ, які проводили султани останнім часом. Всі прагнення імперського уряду в стосунках з Портою обумовлювалися бажанням розширити володіння та впливи: “Ми не лицарі Христові, ми не ревнителі свободи, ми просто хотіли тримати Туреччину в постійній залежності від нас і набути на Сході переваги власного впливу. Метою війни є виключно політичне розширення російських володінь на Сході...”[60, арк. 5 зв.-7].

Відверто та аргументовано довівши експансіоністську суть зовнішньої політики Російської імперії, викривши справжню природу її “рятивного” месіанства на Близькому Сході, Т. Грановський чітко констатував деспотичну природу всієї російської політичної системи, а водночас закликав суспільство до “пробудження”: “Не маючи опозиції, уряд легко долає одинаків, які подають голос... уряд звик робити, що йому заманеться. Усяка примха, що взбреше у височайшу голову, стає законом і всі зобов’язані їй вклонитися без розмірковувань. Заперечення вважаються грубощами і до престолу допускаються лише люди німі перед Височайшою особою”[60, арк. 7 зв.-10]. Ця ганебна система привела до того, що уряд в усіх сферах своєї політики поводить самовладно і брутально, а народ занепав, втратив віру і позбавився патріотичного ентузіазму: “Гірка доля, ми маємо безмовно і покійно йти вперед, несучи ярмо, яке самі на себе наклали. Це покарання за нашу лінь, за нашу байдужість до всіх шляхетних устремлінь людини, за нашу зневагу думки і свободи...”[60, арк. 18 зв.-20].

Тож тепер, писав історик, прийшов час звернути увагу на самих себе, вийти із заціпеніння, усвідомити всю мерзотність, яка переховується в повсякденному житті і зрозуміти, що російське суспільство має діяти самочинно, не сподіваючись на чужу руку і чужу владу. Такі думки серед росіян почали поширюватися відразу із очевидним усвідомленням провалу усієї Східної війни і саме це констатував Т. Грановський: “Гнів у суспільстві зростає, найзапопадливіші захисники уряду відмовляються від нього. Загалом, царювання Миколи надзвичайно просунуло вперед громадську

думку. 29-літній гніт цілковито вбив колишню любов та довіру народу до свого уряду. Але найбільше цьому посприяла війна. Вона остаточно розірвала союз царя з народом, вона зганьбила це царствуювання, яке без неї могло б пишатися вдаваними успіхами та вдаваною могутністю”[60, арк. 20 зв.-21].

В унісон Т. Грановському російську дійсність наприкінці 1855 р. характеризував “слов’янофіл” Іван Аксаков: “Ох, як важко іноді жити в Росії, в цьому смердючому середовищі бруду, паскудства, брехні, обманів, зловживань, добрих братків-мерзотників, хлібосолів-хабарників, гостинних ловкачів-отців і благодійників хабарників!... Чого чекати від країни, яка витворила і терпить такий суспільний устрій, за якого треба збрехати, щоб сказати правду, треба чинити нетактовно, щоб бути справедливим, треба пройти всі процедури обманів та мерзотностей, щоб домогтися необхідного, законного”[379, с. 31].

Зміна на російському престолі особи царя за таких драматичних обставин сприймалася як знак, а водночас, як провидінням дарований шанс, тож поряд із викриваючими критичними осудами дійсності та “сповідями” з’явилися й заклики та розмірковування, яким має бути майбутнє Росії, якого правління бажають від нового імператора. Докорінного зламу усталеного устрою вимагав і М. Погодін, аби змінити “...всю систему, систему паперового діловодства, систему взаємного обману та загального мовчання, систему п’їтьми, зла і розпусти під виглядом підлеглості та законного порядку”[455, с. 419]. Погрожуючи гнівом народної революції, він звертався до новообраного царя: “Розсій променями милости та благности цю непроникну атмосферу страху, що накопичився впродовж стількох років. Ввійди в єднання з народом. Поклич до праці всі таланти – чи мало їх на святій Русі?... Звільни від надмірних утисків друк... Не книги небезпечні, а події”[455, с. 419-420].

Російська громадськість публічно переосмислювала власне життя та історію Росії. “Ми здалися не перед зовнішніми силами західного світу, а перед нашим внутрішнім безсиллям” – писав Юрій Самарін [455, с. 420]. “Севастополь повинен був впасти, щоб у ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, всіх наслідків принципу душення” – писав Іван Аксаков [455, с. 420]. А далі, в пориві боротьби за правду, за очищення, проти тотальної брехні, запрацювала журналістика та художня література. Як зазначав літературний критик початку ХХ ст. Павло Сакулін, в справі викриття брехні у різних сферах суспільного життя на середину ХІХ ст. з’явилася навіть певна “спеціалізація”. Олександр Кошелєв викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), Олексій Хомяков брехню церковну, Юрій Самарін брехню урядову, Іван Кіреєвський брехню суспільну та індивідуально-людську. Микола Пирогов виступив грізним карателем брехні, на якій тримається вся цивілізація, що лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварська [455, с. 421].

В такому стані 18 лютого 1855 р. успадкував Росію Олександр II, коли сама атмосфера російської дійсності вимагала лібералізму в політиці та

реформування в усіх сферах життя. Власне, система тотального гніту та чіткість механізму бюрократизованої державної машини, яку так старанно формував Микола I, в умовах, що склалися в суспільстві за результатами війни, вичерпали себе.

Паризький мир, підписаний 18 (30) березня 1856 р., був ганебним для тієї “величі” Росії, якою вона хизувалася до Кримської війни. Тепер Чорне море було визнане нейтральним, а протоки закриті для військових суден, тому тримати військовий флот у південних морях для Росії стало формально незаконним. Аби хоча б частково завуалювати зміст власної капітуляції в Парижі, російська влада, як для власних підданих, так і для всього світу, оголосила, що в попередні роки Росія занадто багато уваги приділяла справам зовнішньополітичним, але тепер вся увага буде спрямовуватися на політику внутрішню. Те затишшя, що встановилося з боку Росії у зовнішніх стосунках щойно після Паризького конгресу, було настільки незвичним та зтяжним, що викликало реакцію подивування іноземних послів. Як наслідок, Росія змушена була відповідати офіційно спеціальною циркулярною депешою 21 серпня 1856 р.: “До Росії звертаються із закидами, що вона самоізолюється і зберігає мовчанку. Говорять “Росія дується”. Росія не дується, Росія самозосереджується”[425, с. 168-169].

Публіцист та історик Сергій Татіщев, який одним із перших вдався до створення життєпису Олександра II, переповідаючи події вслід за підписанням Паризького миру, констатував, що новопризначений тоді російський канцлер князь Олександр Горчаков через дипломатичні представництва прагнув просунути ідею, що “підписаний в Парижі мир є початком нової політичної ери. Хвилювання запеклої боротьби тепер змінюються стосунками, наповненими взаємною доброзичливістю... Государ імператор сподівається, що почуття, які наповнюють його в цьому сенсі, будуть розділені всіма урядами, котрі із завершенням війни знову вступають у вільне розпорядження своїми інтересами. Імператор бажає жити в добрій згоді зі всіма урядами”[474, с. 252-253].

Для “внутрішнього вжитку” в імперії міністр внутрішніх справ Сергій Ланський протягом місяця після маніфесту-прийняття Паризького миру – 20 квітня циркулярно всім губернаторам та предводителям дворянства надіслав, як говорилося в документі, “запрошення до одностайного сприяння у виконанні священного обов’язку, вказаного у височайшому маніфесті 19 березня”. Надзвичайно обережними, толерантними словами цей документ “запрошував” до співпраці у здійсненні нової політики в імперії. Його автори прагнули створити новому імператору образ турботливого і вдячного опікуна, а водночас, навзаєм, проголосити відданість та вірність народу: “Оголосивши Росії про припинення війни, государ імператор у маніфесті 19 березня милостиво вказав на непорушне усердя і доблесні заслуги, виявлені в цей важкий час всіма верствами народу російського... Росія, віддана вірі і престолу, стояла і стоїть твердою і нероз’єднаною, покірною в борні і в мирний час помаху державної влади, вона завжди готова виконувати волю свого монарха, не шкодуючи ні життя, ні статків, ні трудів вірних синів

своїх”[74, арк. 2-2зв.] А далі, міністр закликав до однакості народу зі “своїм” царем та спільних зусиль задля втілення його великих та благородних планів: “Повинні ми твердо і неухильно приступити до повного виконання світлих сподівань нашого возлюбленого государя, коли, ледь лише позбувшись тягара турбот, що лежали на ньому в час славної, але важкої борні, він звертає всі свої помисли на внутрішній устрій Росії і благоденство своїх підданих... Я звертаюся до вашого російського серця, до вашого палкого бажання добра та високого почуття гідності і закликаю до однакості сприяння у виконанні вказаної нам священної справи”[74, арк. 2-2зв.]

Такі єлейні слова були своєрідною передмовою до поступок, полегшень, дозволів, реабілітацій – власне, елементів лібералізму, що стали життєво вимушеною, за вказаних умов, поведінкою всієї владної імперської машини. Як зазначає Л. Захарова, “Олександр II під тиском обставин за участі компетентних сановників почав емпірично, не маючи ніякої загальної програми, приймати нові рішення, що не вкладалися в стару систему і навіть цілком суперечили їй. Олександр II став на шлях визвольних реформ не через свої переконання, а як військова людина на троні, усвідомивши “уроки” Кримської війни, як імператор і самодержавець, для якого понад усе були престиж і величність держави”[339, с. 177].

Загалом, Олександр II за своєю природою мало підходив на роль реформатора, він був вкрай нерішучою людиною і постійно відчував внутрішнє роздвоєння. Згадувана вже А. Тютчева набагато менше уваги приділила змалюванню портрета Олександра II. Власне, із самого змісту образу цього самодержця випливає відповідь, чому фрейліна, яка прислужувала дружині Олександра II, багато більше могла сказати про його батька – Миколу I. “Для того, щоб вивести Росію із цієї колії, потрібна людина виняткової енергії і могутності, яка б об’єднала усі життєздатні елементи нації, все перевернула б, все б зреформувала, яка б вірила неухильно в історичне покликання Росії та її долю. Імператор – найкращий із людей. Він був би прекрасним государем в добре організованій країні і в мирний час, там, де доводилося б лише охороняти, але йому бракує темпераменту перетворювача”[248, с. 226]. А далі, вона говорить вже навіть не про імператора, а про нього та дружину, що можна розуміти як прирівнення царя до цариці, тобто надання йому певних рис жіночності, а також констатація його нездатності управляти імперією. “Вони [подружжя коронованих – Ю.З.] занадто добрі, занадто чисті, щоб розуміти людей і владарювати над ними. В них немає тієї сили, того пориву, які б оволодівали подіями і спрямовували їх за своєю волею, їм бракує струнки захоплення”[248, с. 226].

Ще більш різко оцінювали Олександра II інші його сучасники, в тому числі із кола найближчого оточення. Барон Андрій Дельвіг пригадував, що після одного із публічних прийомів у березні 1856 р. (де був присутнім Олександр II) звернувся із запитанням до Петра Чадаєва, чого він так засмучено виглядає, на що останній відповів: “Я дуже уважно дивився на

нового імператора і надзвичайно пригнічений; адже його очі нічого не виражають, рішуче нічого”. Борис Чичерін писав, що у Олександра II “телячі очі, пуста мова, вульгарні замашки”. Один із найближчих друзів імператора князь Микола Орлов також говорив про його “млявий, безжиттєвий погляд”, а поет Василь Жуковський, котрий виховував Олександра як спадкоємця престолу, називав його в розмові зі своєю племінницею Авдотьею Єлагіною “диким бараном”[234, с. 54-55].

Нерішучість у прийнятті рішень, кроки відступу, коли вже рішення були прийняті, проявлялися в управлінні Олександра II з самого початку його царювання, він часто проголошував різні ідеї, які заперечували і навіть виключали одна одну. Авторитет батька постійно панував над ним, він хотів бути вірним спадкоємцем влади та волі батька, а отже, сильна влада одноосібно сконцентрована в руках самодержця та чітке безапеляційне підпорядкування цілої імперії було, без сумніву, бажаним ідеалом – власне про це він заявив у найперших своїх промовах при вступі на трон. 19 лютого 1855 р. на засіданні Державної ради новий самодержець визнав себе послідовником “бажань та бачень” своїх августійших попередників – “Петра, Катерини, Олександра благословенного і незабутнього нашого батька”, а на прийомі дипломатичних представників у Зимовому палаці 23 лютого завірив, що буде “настійливо дотримуватися політичних принципів батька і дядька (Миколи I і Олександра I) – принципів Священного союзу”[339, с. 177]. Але “дух часу”, як говорив М. Погодін, вимагав зовсім іншого, тож в наступних маніфестах проголошувалося про відмову від активності в зовнішній політиці, про спрямування енергії на зміни всередині Росії, про покращення життя вірогідних і т. ін.

Бажання Олександра II зберегти повний абсолютизм в управлінні імперією були несумісними із необхідністю брати до уваги “вимоги часу”. Це виявлялося, окрім інших суспільно-політичних сфер, також у тактиці вирішення польського питання. Вже у перші відвідини Варшави у травні 1856 р. Олександр II проголосив, що прибув із готовністю “забути минуле, натхненний найкращими намірами щодо краю”, але знову ж повторив, що сповнений також рішучістю продовжити справу свого батька. Найбільш звучно сприйнята була кілька раз повторена імператором і пізніше багато раз цитована усіма, хто згадував про той візит, фраза адресована полякам – “жодних мрій, панове”[521, с. 126].

Тож можна стверджувати, що від початку правління певний час самі обставини керували самодержцем і спрямовували його дії. В силу цих обставин було закрито Вищий цензурний комітет (3 грудня 1855 р.) і, як “гриби після дощу, почали виникати нові видання – “Русский вестник”, “Русская беседа”, “Сельское благоустройство” і т. д. – пише Л. Захарова [339, с. 179]. Коронація Олександра II у серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в’язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників Листопадового повстання 1830-31 рр. Введена Миколою I заборона на закордонні поїздки і висока плата за паспорти були скасовані. Припинено було також контроль за університетами. За вимогою часу

Олександр II змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній до активніших зусиль в підготовці та вирішенні селянського питання. Хоча і тут його слова та дії не були послідовними і рішучими: йому не хотілося ламати основи усталеного життя, але, водночас, він розумів, що це вимушена необхідність.

Відомою є промова Олександра II на зібранні предводителів дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р., яка також свідчить щодо двозначності його висловлювань та, як наслідок, непослідовності дій: “Чутки носяться, що я хочу дати волю селянам. Це несправедливо, і ви можете сказати це всім, праворуч і ліворуч, але почуття ворожості між селянами і їхніми поміщиками, на жаль, існують, і через це було вже кілька випадків непокори поміщикам. Я переконаний, що раніше чи пізніше ми повинні до цього прийти. Я думаю, що і ви однієї думки зі мною; а тому багато краще, щоб це відбулося згори, а не знизу”[46, арк. 2]. Таким чином, хоч Олександр II проголосив себе вірним наступником батька з бажанням зберегти усі його принципи правління, та життєві обставини змусили його відмовитися від основ миколаєвського авторитаризму, принаймні, на певний час.

Річард Вортман вбачає у тактиці дій Олександра II зміну сценарію влади в імперії. Олександра II виховували не лише впевненим в історичній місії самодержавства і переконаним у відданості російського народу своєму царю. У ньому виховали також почуття співпереживання та співчуття “власному” народу. А отже, він позиціонував себе національним лідером, який повинен був завоювати любов і відданість народу, він мав уважно ставитися до потреб і побажань народу. Тому на зміну страху, благоговінню та сліпій відданості, що зв’язували із народом Миколу I, тепер утверджувалися зв’язки взаємопорозуміння та взаємоспівчуття і любові [480, с. 38-48].

Водночас, сама природа самодержавства, тобто необмежена нічим влада монарха, спокушала і підштовхувала до дій, які б сприяли повноті утвердження абсолютизму влади. Тому не треба впадати в ілюзії щодо, зокрема, поведінки Олександра II. Як слушно зазначає Реймонд Пірсон, за жодних історичних обставин самодержавці не робили добровільних поступок, які могли б привести до виникнення чогось, що нагадувало б “договірні права” – угоду між сюзереном і народом, яка з’єднувала б ці сторони взаємними обов’язками. Традиції нічим не обмеженої влади перешкоджали дотриманню навіть встановленої вже законодавчої процедури як стороною офіційних осіб (тобто чиновників, які діяли від імені самодержавця та його держави), так і стороною суспільства. Для царського чиновника слово “законний”, пише Р. Пірсон, стосувалося усіх рішень, які приймалися місцевим начальством на підставі законів, постанов та грамот, дарованих самодержавною владою [442, с. 44].

Останні слова Р. Пірсона є визначальними у розкритті змісту природи самодержавства. Самодержець саме *дарував*, а точніше – жалував і закони, і права, і повноваження..., а отже все це було лише ласкою царя. В свою чергу,

високі очільники – міністри, губернатори – реалізуючи даровану владу в “інтересах самодержця”, дуже часто могли вдаватися до вибіркості в застосуванні або не застосуванні певних законів.

Один із тих, хто “розвінчував” зло, що запанувало в Російській імперії, писав про миколаєвські часи: “Якось вищий сановник сказав відомому літератору барону Андрію Дельвігу: “Що ви мені говорите про закон? Закони пишуться тільки для нижчих верств, а не для нас”. Про відомства більшої частини генерал-губернаторів не можна сказати й того. Закони ні для кого не пишуться, тому що всі вони підпорядковані абсолютному тлумаченню і вільному рішенню місцевого начальства”[45, арк. 13-13 зв.]. А отже, представники влади самодержця в губерніях були наділені особливою владою, в застосуванні якої підзвітними були лише государю. Тож не випадково А. Дельвіг переповідав, що якось один генерал-губернатор на запит Сенату, чому він чинить не по закону, відповів: “Я так вчинив, згідно сили дарованої мені престолом”, водночас, приватним особам, зазвичай, вони взагалі навіть не відповідають”[45, арк. 13-13 зв.]. Така специфіка дії “закону” на теренах Російської імперії може бути пояснена тільки у зв’язку із розкриттям специфіки механізму реалізації влади самодержавства.

Річард Пайпс застерігає, що кожен, хто вивчає політичні системи “незахідних” суспільств, обов’язково виявляє відсутність розмежувальної лінії між суверенітетом та власністю. В Росії таке розмежування відбувалося із надзвичайним запізненням і, до того ж, набуло дуже недосконалої форми. Росія належить до тієї категорії держав, які визначають як “вотчинні” (patrimonial). “В таких державах політична влада розуміється і реалізується як продовження права власності, тож владар [государ – Ю.З.] є одночасно і сувереном держави, і її власником”[435, с. 10-11]. Інакше кажучи, імперія в її найширших кордонах зі всім майном та зі всіма людьми, що перебували на її території, вважалася не інакше як власністю самодержця, його “домоволодінням”. Природність та законність саме такого статусу російського царя над своїми підданими ще у 1810 р. обґрунтував Микола Карамзін: “В Росії государ є живим законом; добрих милує, злих страчує і любов перших набувається страхом останніх. Не боятися государя – не боятися і закону. В монархові Російському поєдналися усі влади. Наше правління є батьківським, патріархальним. Батько у сімействі судить і карає без протоколу, так і монарх, в окремих випадках повинен з необхідності діяти за єдиним [тобто, виключно лише згідно – Ю.З.] сумлінням”[62, арк. 78].

Формально російська влада перестала бути патрімоніальною лише в ході післяреформеної (1861 р.) еволюції російського суспільства. Проте, ця реформа так мало змінила в політичному житті підданих самодержця, що Михайло Катков, всупереч її традиційному тлумаченню як дарування свободи селянам, стверджував, що насправді з цією реформою відбулося знищення останнього обмеження влади самодержця. Влада поміщиків над селянами суперечила сутнісній природі самодержавства, яке не могло миритися із наявністю будь-якої влади, що походить не від нього, а отже,

імператор покінчив із несправедливістю і став насправді повноцінним самодержцем [290, с. 287].

Така оцінка М. Каткова не є порожнім, лише образним висловлюванням, адже, як відомо, до самої революції в Росії так і не завершився процес поширення на селян громадянських прав, бо весь цей час тривала процедура викупу землі. Тож у Росії аж до початку ХХ ст. зберігався “старомосковський принцип верховної власності держави на землю” [393, с. 301], а селяни так і не усвідомили себе громадянами – суспільством. Саме через нерозвинутість громадянських стосунків та негарантованість громадянських свобод провалилися спроби ввести конституційний лад навіть у 1906 р. – писав Віктор Леонтович [393, с. 539].

Зрозуміло, що і всі попередні спроби обмежити владу самодержця впродовж усього ХІХ ст. легко поборювалися владою, оскільки ці вимоги, якщо і висувалися, то вкрай обмеженою (незначною) частиною російського освіченого суспільства, і ніколи подібні вимоги не знаходили підтримки в широких верствах населення. Власне, до народу ніхто і ніколи із російських ініціаторів реформ й не апелював; шукати підтримки в народі в силу його “безмовності”, тобто абсолютної відсутності в російському народі бодай найменших ознак громадянської свідомості, не мало жодного сенсу.

Отже, специфічна форма політичного режиму імперії “виховала собі” специфічне суспільство – переважаюча частина якого (селяни) не мала громадянських прав, не розуміла їхньої значущості та цінності, а відтак – і не прагнула їх мати. В тій мірі, наскільки взагалі можна говорити про якісь “права” у Російській імперії, – пише Реймонд Пірсон – всі вони були “монополізовані царем та його урядом; найбільше, на що могли сподіватися піддані, – це *даровані* самодержцем привілеї” [442, с. 45], які, звісно, стосувалися лише обраних.

За своєю природою петербурзька імперія була по суті поліцейською, тотального регламенту державою, яка, до того ж, брала на себе ще й освітньо-виховні функції. Цей феномен російського самодержавства надзвичайно глибоко та об’єктивно характеризує сучасний російський дослідник Юрій Пивоваров. Деспотизм російського правління таїв у собі постійно та одночасно сили репресивні, каральні й охоронні, стримуючі, а водночас – просвітницько-реформаторські, і навіть – прогресивно-революційні (не випадково, О. Пушкін свого часу говорив, що “всі Романови – революціонери”) [438, с. 19]. Тож російська державність, пише Ю.

Пивоваров, впродовж ХVІІІ–ХІХ ст. мала принципово двоскладовий характер. Кожен із царів-імператорів був “римським папою і М. Лютером в одній особі” [438, с. 19]. Ці дві сили реалізували себе деспотично, насильно – і реформи, і контрреформи – все здійснювалося “згори”, за “вимогою часу” та потребою історичного моменту. Характер політики визначався тим, як потрібно було діяти на певний час для самозбереження. Тож кожен із Романових завжди в своїй політиці виступав у двох обличчях (М. Сперанський та А. Аракчєєв на початку століття; С. Вітте та К. Побєдоносцев наприкінці ХІХ ст., а також величезна кількість антагоністів,

що репрезентували свиту царя Олександра II в середині XIX ст. – О. Голоннін та В. Долгоруков, Д. Блудов та П. Валуєв, великий князь Костянтин та граф М. Муравйов).

Отже, причина появи ознак лібералізму в Російській імперії середини XIX ст. обумовлювалася виключно тактичною потребою, збігом складних історичних обставин. Відновлення авторитету влади самодержця в очах підданих, а також поновлення бездоганності роботи чиновницько-бюрократичної вертикалі в імперії потребували певного часу. Тож імперія на зламі 50-х–60-х рр. XIX ст. здійснила кілька вимушених поступок, але досить швидко – після “віднайдення” внутрішніх ворогів – польських “заколотників” та українських “сепаратистів”, повернула свій хід розвитку знову ж у русло давніх, “добрих” та випробуваних політичних традицій.

Важливо, що імперія вслід за вказаними подіями була вже насправді іншою. Самокритичність російської громадськості впродовж 1855-59 рр. надзвичайно прислужилася – вона (освічена громадськість) згуртувалася і набула певної духовної єдності. Тож коли у 1862-63 рр. з’явився “зовнішній ворог” – “польська інтрига” (до якої “підступні” поляки втягли ще й “ненадійних” українців), то, за всіма законами керування суспільною свідомістю, дуже зручно та нескладно було переспрямувати увагу “стурбованої громадськості” від “самокопирсання” (в боротьбі із власною внутрішньою недосконалістю) на “праведну” боротьбу із “зовнішнім ворогом”. Швидко знайшлися “патріоти”, які зчинили ефектний галас про “загрозу вітчизні” і “громадська думка”, забувши про власні претензії до своєї влади, тобто до самодержавства – поєдналася із зусиллями цього ж таки самодержавства для спільної боротьби – порятунку недоторканих завоювань імперії.

2.2 Трансформація політики самодержавства в Українському Правобережжі середини XIX ст.

Характеризуючи процеси змін, що відбувалися в суспільно-політичному житті Західної Європи у 30-40-х рр. XIX ст., Михайло Погодін образно узалежнював їх від так званого “духу часу”. За його словами, саме “дух часу” обумовлював активізацію суспільного життя в європейських державах. Із тих подій, які описує М. Погодін, можна констатувати, що він став свідком боротьби європейських суспільств (громадськості європейських країн) за власне самоутвердження як національних спільнот у протистоянні із своїми урядами; а також за відстоювання власних національних інтересів у політичних взаєминах західноєвропейських держав.

Ідеї Французької революції, що проголошували особисту свободу людини-громадянина, рівність всіх перед законом, а водночас моральну відповідальність кожного громадянина за всі події, що відбувалися у його вітчизні – надихали “розкріпачені” європейські суспільства до активного політичного життя. Вільна преса заохочувала до вияву громадянської позиції

, а водночас формувала такий новий дієвий фактор політичного впливу як суспільна (громадська) думка. Таким чином, європейські народи, усвідомлюючи власну самобутність та залучаючись до політичних процесів у своїх країнах, гуртувалися у єдині, цілісні політичні організми – нації.

Зображуючи наслідки реалізації націотворчих процесів в Європі, М. Погодін писав: “Австрійський уряд, який боїться понад усе громадської думки..., був змушений дещо послабити віжки, хоча кожен крок вперед коштує патріотам великих труднощів та зусиль і поступається уряд лише тоді, коли вичерпує всі свої засоби до спротиву”[40, арк. 20 зв.] Звичайно, що російське суспільство, перебуваючи під жорстким пресом деспотичної влади самодержавства, якщо і мало “громадську думку”, то вона могла виступати лише подразником для офіційної влади, але в жодному разі не силою, з якою влада вважала б за потрібне рахуватися. Тож російська дійсність суспільних стосунків була для європейців зразком “азійщини” – повного безправ’я народу на тлі необмеженого свавілля самодержця, а враховуючи активність Російської імперії в європейських політичних процесах – такий східний сусід викликав острах. М. Погодін писав про це: “В Пруссії дух уявної свободи поширився надзвичайно... Прусаки вважають російський уряд головною перепорою у здійсненні їхніх планів і опорою їх короля у випадку скрути. Ось чому вони ненавидять Росію: офіцери, молодь, студенти марять війною з Росією і складають стратегічні плани; в газетах безупинно проголошується шкода від союзу з Росією, друкуються карикатури та інше”[40, арк.31-31 зв.].

Десятком років пізніше, напередодні розв’язання Кримської війни, загроза свободі європейських народів з боку Російської імперії лише посилилася. “Народи зненавиділи Росію..., – писав М. Погодін, – народи вбачають в Росії, у її могутності головну перепону на шляху їхнього розвитку...”[41, арк. 55]. А вже наприкінці війни, коли її перспектива стала очевидною, і потрібно було “готувати” розбурхану самовпевненість російських патріотів до сприйняття ганебного мирного договору, М. Погодін аргументував навіть закономірність російської поразки згуртованою одноставністю сили громадської думки європейських держав: “Чесно чи ні обходяться з нами наші вороги, але вони дійшли краю і розпочатої справи вже не здатні зупинити без успішного завершення, тому що тепер надто сильно зачеплено народне самолюбство. Якщо ми розіб’ємо, припустимо, їхні армії і спалимо їх флоти (що все-таки і не легко, і невідомо), то вони змушені будуть спорядити нові армії і нові флоти, що б не сталося, а Людвіг Наполеон хоча б і в петлю полізе, бо на волосині повисла не лише його корона, але і життя”[41, арк. 76-76 зв.].

Чи міг хоч хто в Російській імперії уявити, щоб самодержець перед ким би то не було, мав тримати звіт? Натомість, в Європі (повідомляв російському суспільству Михайло Погодін) монархи залежні від громадської думки, яка не завжди узгоджувалася з їхніми бажаннями. Однак, коли після Кримської катастрофи в Росії також “раптом” з’явилася “громадськість”, яка заговорила “власною” мовою неузгоджено із вірогідними традиціями, самодержавство зі всією бюрократичною системою змушене було розпочати

пошук нових механізмів реалізації своєї влади, оскільки хвилі європейського суспільно-політичного життя все ж дісталися незворушливо-консервативної імперської дійсності. Європейський “дух часу” проник в Росію і, можна стверджувати, обумовив явище “відлиги” та “гласності” в Російській імперії наприкінці 50-х–початку 60-х рр. XIX ст.

Усвідомлення сили громадської думки в колах еліти, наближеної до самодержця Російської імперії, відбувалося досить неквапливо. Традиції вотчинності здавалися священними і, звісно, ні цар, ні його сановники, ні величезна армія чиновницько-бюрократичної системи позбавлятися їх не бажали. Цар щиро дивувався, чому це його “брати” – імператор Австрії та король Пруссії – не можуть домогтися виконання власної волі у підпорядкованих їм монархіях і апелюють до якоїсь там “громадської думки”. Але коли в Росії освічена громадськість почала десакралізувати “священність” самодержавства, коли суспільство жахнулося тих реалій життя, в яких звикло перебувати, в “громадській думці” почало з’являтися та все більше утверджуватися розуміння прогресивної ваги процесу націотворення, тобто гуртування суспільства в одноцілу єдність – націю, з метою домагання власних національних (суть: громадських) інтересів.

Зрештою, під впливом активізації громадськості державно-владна машина імперії також поступово почала перебирати “на власне озброєння” ідеї формування національної свідомості в суспільстві. Зокрема, звертає на себе увагу той факт, що масове послуговування терміном “нація” та похідних від нього – “національні інтереси”, “національні прагнення” тощо, відстежується в офіційному діловодстві саме з початком так званої “відлиги” XIX ст. – тобто з другої половини 50-х рр. Хоча той самий М. Погодін, даючи оцінку загальноєвропейським процесам, значно раніше почав послуговуватися цілком автентичними визначеннями. В одному зі своїх оглядових нарисів ще у 1842 р. він писав: “Наші вороги стараються тепер нав’язати слов’янам [йдеться про балканських слов’ян – Ю.З.], які понад усе дорожать своєю національністю через утиски Австрії та Туреччини, що вони не можуть сподіватися кращої долі від Росії, оскільки вона мало піклується національностями; повторюю думку мою, висловлену у звіті 1839 року: жодної національності знищити неможливо, навпаки – сила її збільшуватиметься у міру наступів проти неї і крім шкоди, ні до чого не приведе”[40, арк. 42].

Що ж до теренів Російської імперії та її підданих, то найперше терміном “нація” послуговувалися майже виключно стосовно лише поляків. У тому ж нарисі 1842 р. М. Погодін визнав за доцільне проводити щодо поляків політику лояльнішу або радикальнішу залежно від їхньої поступливості, але в жодному разі не “відпускати” з імперії. “Росія повинна її [Польщу – Ю.З.] залишити у себе як вимушене зло. Але як керувати нею? Якщо заходи помірні і національно погоджені більше за все з національним характером, особливо толерація мови, літератури та історії не вдадуться, то необхідно одним разом розселити шляхту по всьому простору Росії, тобто вчинити, як вчинив Іоан Васильович з Новим городом”[40, арк. 38]. (Йдеться

про московського великого князя Івана III, який, підкоряючи своїй владі Великий Новгород, протягом 1480-1489 рр. переселив майже усе населення цієї непокірної купецької республіки до міст московського князівства, а Великий Новгород заселив “московськими людьми”).

На відміну від М. Погодіна, чиновники у 40-х рр. терміном “нація” ще не послуговувалися, але писали про “польський дух”, “польський патріотизм”, “польські зусилля” тощо. Приміром, в інструкції від канцелярії київського генерал-губернатора чиновнику з особливих доручень Меєру фон Гільденбранту при обстеженні російсько-австрійського прикордоння влітку 1839 р. доручалося особливу увагу звернути на “дух та спрямування, яке більше за все панує в теперішньому часі серед поляків”[71, арк. 1]. В іншому документі – приватному листі-доносі на адресу генерал-губернатора Д.

Бібікова щодо “балагульствуючих” поляків, говорилося: “...обов’язком своїм бачу завірити, що докладу всіх зусиль... для виявлення перед Урядом отруйних дій розумних і обережних ворогів Вітчизни... Вони стараються показати перед очима старших своїх патріотів та патріоток любов до всього польського і ненависть до всього російського, не тому, що вони насправді палкі патріоти, а лише щоб подобатися їм”[70, арк. 101-101 зв.].

За десять-п’ятнадцять років – наприкінці 50-х – у 60-х роках – подібного змісту дії, зусилля та сподівання кваліфікувалися та іменувалися всіма чиновниками імперії із застосуванням терміну – “національні”. Так, в огляді становища у підпорядкованих губерніях за 1859 р. київський генерал-губернатор писав: “...тутешні поляки діють в угоду національній своїй мрійливості”[106, арк. 6]. В рапорті київського поліцмейстера генерал-губернатору восени 1860 р. констатувалося, що студенти польського походження створили в Київському університеті п’ять товариств “на користь польської національності”[80, арк. 20]. А попечитель Київського навчального округу Микола Пирогов на те ж ім’я і в тому ж році щодо тієї ж проблеми пояснював: “Заворушення університетського юнацтва в дусі національності припиняться як тільки саме суспільство перестане прагнути до цілей, які збуджують почуття національності”[67, арк. 2].

Зрештою, цей термін почав вживатися відповідно до його суті змісту і щодо українців та, власне, й російських “національних” інтересів і зусиль. Доповідаючи про “неврегульованість” поведінки студентів Київського університету, генерал-губернатору повідомляли із місцевого навчального відомства у 1861 р., що “поляки і малоросіяни носять національні костюми і в них з’являються навіть на лекціях. За теперішніх обставин це має політичне значення...”[111, арк. 6 зв.]. Генерал-губернатор в листі до міністра внутрішніх справ також послуговувався цим терміном, вказуючи на важливість налагодження початкової освіти серед селян підвідомчого краю, оскільки освіта має виховувати їх (селян) “в дусі православному та національно російському”[75, арк. 45-45 зв.]. А згодом, у 1862 р. він знову переконував: “В теперішньому часі, із звільненням селян з кріпацтва, постало першочергової ваги питання про початкову народну освіту... національна освіта повинна не тільки замінити закостеніле невігластво, але і протидіяти

претензійним зусиллям поляків – релігійним і політичним”[113, арк. 2].

Нарешті, в доповіді Західного комітету, що діяв при уряді у лютому 1865 р., за результатами вжитих заходів після Польського повстання 1863 р., досить песимістично застерігалось: “Іще рік-другий протримати край в такому хаосі і українець, давній ворог поляка (підкреслено в документі і сказано саме – українець – Ю.З.) стане таким же ворогом росіянина, а з поляком, якщо і не примириться, то з’єднається. Такий край тільки в газетному епіграфі є край Російський”[105, арк. 9]. Як бачимо, проблема існування розбіжностей інтересів поміж росіянами, поляками та українцями цілком чітко та адекватно визнавалася владою імперії, але якщо на адресу поляків це говорилося завжди і відверто, починаючи іще з їхнього першого повстання 1830-31 рр., то щодо українців – лише в таємних справах, доступних найвищим сановникам. Доказом цього є, приміром, “тиха” розправа із кирило-мефодіївцями.

Зазначимо, що якихось дефініцій щодо поняття “російська (у тогочасній термінології послуговувалися словом – “русская”) нація” чи “російські (“русскіє”) національні інтереси” на той час, звичайно, не існувало. Але, можна цілком стверджувати, що чиновники імперії, “годуєчись” із служби самодержавству та у відповідності із тріадою офіційної ідеології імперії – “самодержавство, православ’я, народність” – не могли мислити інакше про “інтереси рускіє”, як інтереси самодержавства. А отже, проголошуючи інтереси “національно руского духу”, або “русскої національної освіти” – йшлося, безумовно, про підтримання та виховання вірнопідданицьких настроїв та переконань у всього населення, об’єднаного кордонами імперії, незалежно від етнічного походження людей – українці, білоруси, литовці, чи строкате велелюддя фіно-угорських народностей.

Разом із зростаючою опозиційністю “польської нації”, яка і сама себе так іменувала і, зрештою, була визнана як “нація” російською владою – пануюча династія Романових також суттєво розширила та вдосконалила заходи впливу на становлення національної свідомості, тобто почала активно та системно послуговуватися у своїй політиці методами націоналізації свідомості усіх своїх підданих. Про це ж, приміром, зауважує Олексій Міллер. Ще до повстання 1863 р. Петербург у своїй політиці в Україні дотримувався імперсько-станової логіки, і хоч до поляків не було великої політичної довіри, і вони постійно перебували під наглядом як “політично неблагонадійні”, але все ж імперська влада за становими традиціями бачила у польських поміщиках опору царя для контролю над українським селянством та в підтриманні кріпосницьких порядків. Однак після 1863 р. царський уряд поступово почав переходити до політично-націоналістичних принципів – тож опорою російського самодержавства почали вбачати вже т. зв. “російські національні сили”, до числа яких автоматично зарахували й українське селянство [413, с. 147].

Інакше кажучи, до вказаної межової дати імперія у своїй політиці не зважала (не спиралася) на українське селянство, тож підпорядкування Українського Правобережжя забезпечувалося лояльністю місцевої (загалом,

польської) знаті до правлячої династії. Така лояльність була “платою” “вдячного” панівного стану за надані йому привілеї, а водночас – обумовлювалася “острахом” їх втратити. Однак, коли вказана знать – власне , польська шляхта – повелася як національно консолідована, антиросійська сила, імперії на часі стало згадати, що у Правобережжі проживає православний “руський люд”, у якому російські сановники бачили своїх підданих тотожно “людям російським” так званих “внутрішніх” губерній імперії. Іншими словами: простолюд русинів-українців Правобережжя а ргіогі вважався “спорідненим”, “єдинокровним” народом, адже загальновідомо, що офіційна концепція історії Російської імперії стверджувала про триєдність “племен” великоросів, малоросів та білоросів, які в сукупності нібито формували “русскую народность”. А отже, владі стало зручно відмовитися толерувати місцевий панівний стан – польських поміщиків, а натомість – “викликати”, “виховати”, “пробудити” прихильність до самодержавства у простолюду – українського селянства.

Попри офіційний імперський погляд на Українське Правобережжя як край, населений “єдинокровним” простолюдом, саме наприкінці 50-х – початку 60-х років серед освіченої громадськості Російської імперії існували ще й альтернативні думки. Одним із найдієвіших подвижників у трансформації суспільної свідомості в Російській імперії став Олександр Герцен. Налагодивши у Лондоні видання “Колокола”, він своїми викривальними публікаціями завоював серед широких верств російської громадськості звання “володаря суспільної думки”. О. Герцен з величезним оптимізмом та з великою надією очікував на зміни, що мали неодмінно, на його переконання, відбутися найближчим часом у Росії. Показовим є його лист до Олександра II вже у березні 1855 р.: “Ваше царствування починається під дивовижно щасливим сузір’ям. На вас немає кривавих плям, у вас немає мук сумління. Звістку про смерть вашого батька вам принесли не вбивці його. Вам не потрібно було перейти через площу, залиту російською кров’ю, щоб сісти на трон; вам не потрібно було стратами сповіщати народу про Ваше сходження. Літописи Вашого дому врят чи нададуть хоч один приклад такого чистого початку...”[163, с. 272].

Перші дії та рішення Олександра II викликали у О. Герцена сподівання на швидкі прогресивні зміни: “Я впевнений, що з Кримської війни Росія входить в нову епоху розвитку, що прощаючись із важкими шляхами свого жорстокого виховання, вона вступає тепер в широке русло повнолітнього життя”[167, с. 11]. Більше того, він висловлював навіть певні захоплення реформаторством імператора [167, с. 16-17]. Але водночас, він ніколи не займав угодовської позиції, не ставав на шлях поблажливості чи компромізу – його публікації в “Колоколі” стали трибуною публічного викриття злочинів сановників, повсюдного барського сатрапства, чиновницької тупості чи зверхності, причому, як минулого, так і сучасного життя імперії. “Колокол” став найулюбленішим часописом в Росії. Його читали люди свити імператора і гімназисти, люди різних партій та вболівань.

В контору видавництва “Колокола” поряд із протестами, вимогами, програмами соціалістів, лібералів та консерваторів, надсилали також і таємні документи державного діловодства. Повертаючись в Росію у вигляді друкованої продукції, ці матеріали спрагло читалися навіть в урядових колах, бо поінформованість О. Герцена завжди була попереду всіх. Міністр іноземних справ князь Олександр Горчаков із здивуванням якимось показував у своєму колі надрукований у “Колоколі” звіт про таємне засідання Державної ради з селянського питання: “Хто міг так детально передати подробиці засідання, як не хтось із присутніх на ньому?...” [379, с. 96].

Федір Тютчев, відомий поет, який був ще й царедворцем, писав у 1857 р. одному із членів Державної ради, що Росія – це корабель, який сів на мілину і зрушиться з неї можуть допомогти лише хвилі народного життя, а О. Герцен, який турбує уряд, сильний не своїми соціальними “утопічними” вченнями, а тим, що його газета “Колокол” вільна від цензури і є єдиною ареною гласності. З цього Ф. Тютчев робив висновок про необхідність ліквідації цензури загалом [220, с. 627]. О. Герцен прагнув створити в Росії потужну громадську думку, яка була б спроможною чинити тиск на уряд та оточення царя і в такий спосіб домагатися мирного (еволюційного) втілення реформаторських ідей в життя.

Таким чином, не лише в середовищі різних верств російської громадськості, але й серед найближчих до царя вельмож з’явилося усвідомлення необхідності приймати ті зміни, які диктувалися вимогами часу – стихія суспільного невдоволення почала набувати ознак громадянської позиції та волі. Відмовляючись “всім миром” від обридлої системи задушливого деспотизму, суспільство насправді почало руйнувати її механізм і створювати, поки що лише в свідомості, у вольовому прагненні – паростки громадянського суспільства. Звісно, що реформувати потрібно було багато що. Серед найболючішого – соціальна реформа – рабство кріпосного права, а разом з ним – тотальна неграмотність та повна аполітичність селянства. З цим же були пов’язані проблеми необмеженого свавілля поміщиків та чиновництва, і як наслідок – страх, забитість, нерозуміння та байдужість до питань громадського життя з боку селян.

Масовий та одностайний, як здавалося на початку, громадський рух в Російській імперії досить швидко зазнав розколу саме через проблеми національні. Постанова “польського питання”, яке короткий час навіть було ферментом демократизації російського суспільства, обернулося в підсумку його “розв’язання” підставою для згортання лібералізму в політиці та промонархічними настроями в національно-російській “громадській думці”. Власне, питання інтересів польської нації поставило проблему самовизначення російської нації, а під час “пошуку відповіді” на цю проблему самоідентифікації в російському суспільстві – “святість” кордонів Російської імперії виявилася для переважної більшості росіян вагомішою, аніж демократизація суспільного життя. Таким чином, проімперський патріотизм виявився сильнішим за бажання досягти справжньої свободи кожного індивіда–громадянина та свободи народів, зібраних в імперію.

Зміни російських настроїв щодо “польського питання” відбувалися разом із зростанням національних вимог поляків, а також супроводжувалися становленням національної свідомості самих росіян. Тобто, одночасно із спротивом польським національним вимогам у середовищі російської громадськості відбувалося “формування” ідей російської нації та російських національних інтересів. І навзаєм: події у Польщі розгорталися під прямим впливом того, що відбувалося в Росії. Пожвавлення всієї громадськості імперії, пропаганда демократизації, захоплене читання “Колокола”, селянські очікування, студентські невдоволення та вимоги в університетах і т. п. спонукали до зростання сміливості та рішучості у настроях поляків.

Приміром, у 1856 р. вимоги поляків були досить скромними і обмежувалися бажаннями реалізувати Статут 1832 р., який був оголошений, але лише частково впроваджений Миколою I. За кілька років “відлиги” польський національний рух набув всенародного розмаху, “вилившись” (з літа 1860 р.) у вуличні демонстрації та протести, “маніфестаційні акції” в костелах, студентські заворушення тощо. Апогеєм формування політичних вимог поляків став так званий з’їзд в Городло у жовтні 1861 р., після якого вони вже не погоджувалися на менше, аніж відновлення своєї держави в кордонах 1772 р. Саме до часу “Городельського проголошення” співчуття російської громадськості до поляків було майже повним та беззастережним.

Лонгин Пантелеев подав у своїх “Спогадах”, наприклад, переказ, що на зустрічі чи то 1858, чи то 1859 Нового року відомий дещо пізніше апологет самодержавства та найзапекліший полонофоб Михайло Катков після різних промов “вискочив раптом на стілець і проголосив тост: “За розчленування Росії!”. Він був палким прихильником А. Міцкевича та, як і всі, вболівав тоді за Польщу”[222, с. 171]. Барон Андрій Дельвіг, згадуючи своє московське життя 1861 р., стверджував, що багато чув від людей “цілком руских і розумних, що не слід нам утримувати Польщу, оскільки неможливо столицю Польщі і весь край, населений поляками, тримати вічно під загрозою російських гармат”[234, с. 153].

О. Герцен довго утримувався від рішучих заяв щодо поляків – його не влаштовувала аристократична концепція їхніх вимог, але після виступу у 1861 р. на сторінках “Колокола” Михайла Бакуніна із закликом “Зруйнувати колосс на глиняних ногах і звільнити всі уярмлені національності”[379, с. 161], “Колокол” став найактивнішою силою на підтримку польського руху. Тож надалі О. Герцен також виступав беззастережно на боці поляків.

Звертаючись, зокрема, до російських офіцерів, він закликав: “Підтримувати силою зброї уряд, який є польським і нашим нещастям, вам неможливо, не вчинивши водночас свідомого злочину або не принизившись до рівня тупоголових катів. Час сліпої покори минув. Дисципліна не обов’язкова там, де вона змушує до злочину... Не можна починати еру свободи у своїй вітчизні, затуляючи мотузку на шиї сусіда; не можна вимагати для себе прав і притіснити інший народ”[169, с. 251-252]. Ці заклики О. Герцена мали дієвий вплив та ґрунтувалися на реальних фактах відмови російських офіцерів та солдат гарнізону в Царстві Польському

виконувати певні накази вищого командування, спрямовані на репресивні приборкування польських маніфестантів, а згодом і повстанців.

Таке піднесення громадської активності зводило нанівець всі спроби монархії зупинити ці вже почасті не контрольовані процеси. А водночас, російська влада вимушена була зважати також на реакцію із-за кордону. Там громадська думка була дієвою, потужною силою впливу на офіційну політику своїх урядів, які, у свою чергу, ставили певні вимоги до уряду російського і останньому було не зовсім зручно їх ігнорувати. Адже втративши авторитет наддержави, Російська імперія змушена була поводитися тепер обережно, аби знову завоювати доступ до важелів впливу у міжнародній політиці. Тож саме на зламі 50-х–60-х рр. вся Російська імперія опинилася “в обіймах” націоналістичних прагнень, однак їх було кілька типів, і всі вони через різновекторність зіштовхнулися більшою чи меншою мірою у протистоянні.

Активізація та згуртування освіченої громадськості Російської імперії, інакше кажучи, потрапляння її в поле дії націотворчих процесів, а отже і націоналістичних настроїв, поза сумнівом було зумовлено синдромом переживань наслідків Кримської війни. Масове усвідомлення детермінованого зв'язку ганебної поразки у війні із архаїчно відсталими реаліями всіх сфер життя в імперії спричинили емоційно-піднесену одностайність в бажанні змінити, реформувати, модернізувати політичну структуру, економіку, соціальні стосунки, сферу освіти, публіцистики, релігійно-церковного життя тощо. Практично все потребувало реформ, і розуміння їх необхідності проникло навіть у сферу панівної еліти – в кабінети міністрів, серед сановників двору царя, не кажучи про кола інтелігенції, студентства чи просто політично активне дворянство.

Спільний спротив сумно знаному минулому – деспотичній системі правління Миколи I та спільне прагнення вивести Росію на шлях оновлення, стали чинниками об'єднання всього суспільства – тобто факторами націоналізації російської громадськості. Всі як один мали спільного ворога – ганебне минуле; так само всіх гуртувало прагнення змін, але бачення перспективи, звісно, було різним, а отже – цілком природно в середовищі російської громадськості з'явилося кілька типів націоналізму.

Відомо, що активна російська громадськість вже в 20-х рр., а особливо у 30-х та 40-х рр. жорстко поділялася, принаймні, на дві непримиренні течії – слов'янофілів та західників, тому, закономірно, вони вибудовували й тепер різні проекти трансформування Росії. Слов'янофіли (Олексій Хомяков, брати Іван та Петро Кіреєвські, брати Костянтин та Іван Аксакови, Олександр Кошелєв, Юрій Самарін) містично вірили, що Росія здатна набути сили та розквіту лише цілковито відмовившись від будь-яких запозичень з Європи, а водночас, відроджуючи давнину та вибудовуючи майбутнє на основі сільської общини [400].

Слов'янофіли виступали в цьому контексті класичними російськими націоналістами, оскільки за свій ідеал проголошували Московську державу зразка XVII ст., коли і бояри, і цар, на їхнє переконання, мало відрізнялися за

своїми морально-культурними (ментальними) цінностями від російського селянина, а отже – всі верстви російського суспільства були світоглядно гомогенними, а відтак – питомо російськими. Епоха XVIII ст., починаючи з Петра I, зламала цю “ідилію” – російська еліта в умовах імперії стала багатонаціональною, а правляча родина відверто “онімечилася”. Між російським селянством та правлячими верствами постала нездоланна прірва взаємовідчуження, вони зажили двома самостійними світами різних культур. Тож повернення в Росію питомо російської культури (яку зберігали у XIX ст. лише російські селяни) вбачали своїм головним завданням слов’янофіли.

Разом з тим, російські слов’янофіли проголошували гасло підтримки національно-визвольних рухів слов’янських народів (особливо південних слов’ян). Підтримували з міркувань солідарності із “братами-слов’янами”, які страждали від узурпації ворожих чужинців – “бусурман” та “німчури”, а отже, в цьому слов’янофіли також демонстрували позицію месіансько-націоналістичного змісту, стаючи на захист “своїх”, якими вважали слов’янські народи Балкан на противагу інтересам, приміром, Османської та Австрійської імперій.

Однак саме через таке націоналістичне месіанство вони були в “немилої” самодержавства, яке трактувало подібні гасла не інакше як заклики до революції та замаху на “усталений порядок” – недоторкану геополітичну цілісність, збереженням якої опікувався “Священний союз” на чолі із російським імператором.

Західники (Тимофій Грановський, Костянтин Кавелін, Борис Чичерін, Михайло Стасюлевич) навпаки, були схоластично переконані, що Росія, перебуваючи в одній культурно-цивілізаційній системі зі всією Європою, має неодмінно пройти той же шлях, яким слідує європейські країни. Як і слов’янофіли, західники також були, поза сумнівом, суто російськими націоналістами. Перші відстоювали ідею месіанства Росії, яка “витворила” феномен сільської общини – форму співжиття людей, стосунки яких нібито не зіпсовані приватно-власницькими конфліктами, а тому Росія власним взірцем суспільних стосунків неодмінно “рятуватиме” світ від “сповзання в безодню” непримиренного соціального протистояння. Другі, в контексті гегеліанської теорії вірили, що російський народ, як будь-який інший “історичний народ”, перебуває “у колесі поступальних неодмінних змін-перетворень”, а отже, обов’язково пройде той самий шлях розвитку, яким рухається вся Європа.

Але водночас, західники підкреслювали виняткову роль держави в історії Росії; тож коли в Європі інструментом висхідного поступу є громадянське суспільство, в Росії цю роль виконує держава. Еволюційний розвиток має незаперечно привести Росію до конституційної монархії, але прискорювати, випереджувати час “зрілості” в цьому русі – небезпечно [371, с. 49-51]. Тож звідси слідувало, що Олександр II, як реформатор абсолютно задовольняв “стратегічні бачення” західників, тим більше, що в російській історичній традиції, як вони переконували, саме цар є втіленням державного принципу, а отже, цар-реформатор є силою прогресу.

Зрештою, як одні, так і інші стали взірцями утопічних ліберально-націоналістичних зусиль [510, с. 146]. Водночас, теоретичні конструювання як одних, так і інших, були вкрай далекими для тих же таки селян-общинників – народ залишався мовчазним, нічого не розуміючи, не будучи інтегрованим у ці суперечки, а тому навіть не свідком, а просто лише сучасником подій. За влучним виразом Івана Тургенєва, в столиці сили революції та реакції “крутяться перед очима, як персони макабрських танців, а там – внизу, ніби чорне тло картини – народ-сфінкс”[371, с. 61].

Ще однією окремою течією національної активізації російського суспільства середини ХІХ ст. треба визнати ліберально-демократичний напрям європейського зразка. Найяскравішим представником цього напрямку виступав Олександр Герцен. Полемізуючи найбільше із західниками, він наголошував, що не має мети повчати або очолювати та вести за собою народ. Натомість, він вважав за надзвичайно важливе створити в суспільстві такі умови, аби прагнення та ідеали народу могли проявитися, тобто, аби народ дав себе почути та зрозуміти [162, с. 362-363]. О. Герцен писав, що досі всі теоретичні розмірковування щодо усвідомленої мети розвитку Росії та створення навіть певних концепцій неодмінно щораз наштовхувалися на непорушну тишу “мовчання” мільйонів селян, а отже передбачати куди зрештою має прийти російське суспільство, наразі неможливо [168, с. 152].

Він закликав західників та слов’янофілів облишити беззмістовні, схоластичні суперечки щодо майбутнього і приділити увагу найважливішому, а саме теперішньому реальному стану справ [161, с. 423-431]. Не можна сприймати історію як рух без альтернативи до завчасно визначеної мети. “Я не фаталіст і в жодну напередвизначеність не вірю, навіть у преславну ідею “вдосконалення людства”[161, с. 433]. Водночас, якщо Росія втратить можливість впевнено рушити в новому напрямі (який забезпечити можуть лише послідовні, широкі реформи), то інші країни – Америка, відроджена Європа або навіть Австралія – незабаром залишать її далеко позаду. “Тут [в Росії – Ю.З.] я бачу близькі можливості, я їх відчуваю, я торкаюся їх...” – писав О. Герцен [161, с. 432-433].

За найважливішу запоруку прогресу О. Герцен вважав пробудження в суспільстві громадянської свідомості та активності. Лише в такому суспільстві може запанувати справжня свобода особистості, яка спонукатиме всіх і кожного до взаємоповаги, до поцінування власної гідності та шанування прав інших людей, а відтак – це буде суспільство демократичного устрою, самодостатнє, спроможне до самоорганізації і тому воно не потребуватиме “накинутих згори” надбудов – правлячих династій, панівних еліт і т. п.

В момент зростання громадянської активності в Росії він писав: “Те трясючне почуття “не по собі”, яке оволодіває всією Росією – вгорі, внизу, в селянській зрубній хаті і в самому Зимовому палаці, прямо являє роботу організму, засобом якої він прагне позбутися чогось мертвячного, чогось отруйного і гнійного”[165, с. 196-197]. Водночас, він, як ніхто інший, добре розумів слабкість влади самодержця, за вказаних політичних обставин, а

отже сприятливі умови для посилення громадської активності із домаганням рішучих реформ: “Уряд жажнувся своєї нікчемності та своєї безглуздості; звідси його судомна готовність все змінювати, лагодити, перебудувувати і, разом з тим, відчайдушно себе відстоювати усіма можливими засобами, ось чому вони шугаються з боку в бік, ось через що це неспокійне намацування... Вони знають, і це найгірше, що може знати людина, вони знають, *що вже не потрібні більше*” [165, с. 196-197].

Віра в торжество громадянської свідомості у багатонаціональній Російській імперії цілком закономірно знаходила своє продовження, свій логічний розвиток в ідеї прав націй на самовизначення. Але надзвичайно показово й те, що О. Герцен не мислив у колі цих проблем штампами тогочасних політологічних схем, а продемонстрував глибоке розуміння закономірностей історичного розвитку. Принаймні, він не став жертвою популярної тоді гегелівської схеми про “історичні” та “неісторичні” народи. Тож, коли проблема польського самовизначення та формування польської нації була абсолютно в усіх “на вустах”, і російська громадськість (як і вся європейська) захоплено сприймала ідею визволення поляків – вона була зрозумілою та звучала цілком закономірно, то “поширення” прав свободи на всі народи (визнання права самовизначення за народами, які себе ще не виявили як суб’єкти міжнародних взаємин) – потребувало справжньої демократичності мислення.

Заявивши “завданням нинішнього дня” проблему “війни” громадськості з імперією, О. Герцен як справжній демократ цілком логічно “побачив” поряд із польською також і українську проблему. У 1858 р. він ще досить сильно вірив, що російське суспільство стоїть твердо на шляху реформ та змін, але й тоді вже чітко підкреслював пріоритет свободи народу понад будь-якими іншими доцільностями – інтересами держави, історичними зумовленостями, геополітичними необхідностями тощо.

Усвідомлюючи, що в цьому історично-зламному періоді життя народів Російської імперії як для польської, так і для української громадськості першозначними є національні інтереси, він писав: “Для того, щоб сказати, чи можна йти з Росією, чи ні, потрібно подивитися, що вийде із цього загального руху, в якому Росія опинилася” [167, с. 22-23]. Інкше кажучи, він вірив, що Росія насправді стоїть на шляху докорінних реформ і у випадку їх реалізації усі національні проблеми вирішаться природним чином, проте в іншому випадку: “Якщо Росія, спіткнувшись на першому кроці, залишиться під різкою поміщика, під палицею поліції, без суду, без прав, буде керована ординарцями та писарями, якщо весь рух виявиться слабким і ми мовчки повернемося до миколаєвських часів, тоді не лише Польщі, але й Україні не варто залишатися з Росією, а доцільно буде їм об’єднатися, піти на Москву і розгромити всю цю велетенську будову рабства” [167, с. 22-23].

Згодом він висловлював припущення, що без такого (цілком закономірного) роз’єднання народи Російської імперії не набудуть повноти самодостатньої сили та волі, адже лише національна консолідація здатна максимально згуртувати людей в єдиний організм – в націю, а остання, в

свою чергу, є єдиною можливою силою, спроможною побороти імперію: “Ми однаково не приймаємо ні матеріальну силу за право, ні історичне право за силу. Через це, нам було б дуже шкода, якби Малоросія, наприклад, покликана вільно висловлювати свою думку, не змогла б залишитися вповні самостійною. Пам’ять про те, що вона вистраждала після Б. Хмельницького через приєднання до Москви, і пам’ять про те, що заставило Б.

Хмельницького йти в царську кабалу, могли б послужити їй великим уроком”[169, с. 253].

Тобто, О. Герцен як найвищу цінність відстоював свободу народу. Й український народ, на його думку, всією своєю історією неодноразово мав нагоду переконатися, чим обертається “приєднання до іншого народу”, а отже непевність реформ в Російській імперії повинна спонукати українців до активнішої політичної позиції, а росіяни (російська громадскість) мають поважати вибір братнього народу: “За теперішнього стану речей знати, чого хоче Литва, Білорусія, Малоросія дуже важко, гніт російського уряду не дає ні найменшої можливості висловитися і той же таки гніт заставляє їх змішувати все російське з урядовим. ...Скажемо разом з поляками: бути Литві, Білорусії і Україні з ким вони бути хочуть, або ні з ким, лише б волю їх дізнатися – не підробну, а дійсну”[169, с. 253].

Розмірковуючи над цим же колом проблем, в іншій праці О. Герцен писав: “Ну, а якщо після всіх наших розмірковувань Україна, яка пам’ятає всі утиски москалів, і кріпосний стан, і набори [в рекрути – Ю.З.], і безправ’я, злочинства, і канчука з однієї сторони, і не забуваючи, з іншої, як їй велося за Речі Посполитої з жовнірами, панами і коронними чиновниками – не захоче бути, ні польською, ні російською? По-моєму, питання вирішується дуже просто, Україну в такому випадку належить визнати вільною і незалежною країною... Розв’яжімо їм руки, розв’яжімо вуста, нехай мова їхня буде цілком вільною, і тоді нехай вони скажуть своє слово...”[167, с. 21-22].

Аргументуючи право народів на самовизначення, О. Герцен наголошував на архаїчності деспотичних імперій та засуджував їхні, вкрай застарілі, методи правління підневільними народами: “Ми твердо впевнені в безглуздім імперії, що простяглася від Швеції до Тихого океану, від Білого моря до Китаю, оскільки вона не здатна принести блага народам, які злигавши веде Петербург. Всесвітні монархії Чингизів і Тамерланів належать до найбільш ранніх та найбільш диких періодів розвитку – до тих часів, коли лише сила і обшири складали всю славу держави. Вони ж тільки можливі із безпросвітним рабством внизу та необмеженою тиранією вгорі... Так, *ми проти імперії, тому що ми за народ!*”[166, с. 91].

Трактування своєї сучасності процесом націотворення серед народів Європи, а також переконання в тому, що формуванню громадянських суспільств немає альтернативи – висловлював також Петро Долгоруков. Він, подібно О. Герцену, став ще однією особою, навколо кого гуртувалися російські емігранти в Західній Європі, котрі поділяли ідею безкомпромісної боротьби із самодержавством аж до повного зруйнування деспотичної системи в Росії.

Ще у 1860 р. П. Долгоруков у редагованому ним же емігрантському часописі “Будущность” констатував: “Минули для Європи ті часи, коли піддані були власністю своїх господарів, коли народи були ніби присадибні ділянки, що належали одному або іншому родоводу! Нині государі не можуть правити інакше, як тільки опираючись на громадську думку, законними представниками якої є обрані люди в кожній із країн. Будь-який інший порядок речей в наш час веде неодмінно до переворотів”[239, с. 2]. Щодо справ на своїй батьківщині, думки П. Долгорукова були суголосні загальним громадським настроям, як для часу 1860 р.: “Корінь зла в Росії зосереджений не в людях, а в способі правління. Вихід в реформах... Без державної свободи, без конституції – немає жодної можливості мирно вийти із того безладу, із того хаосу, в який Росія тепер занурилася”[239, с. 2].

Через відсутність в тогочасній російській публіцистиці чіткої та усталеної термінології опису процесів націотворення, П. Долгоруков на їх означення послуговувався вживаною серед освіченої громадськості лексикою. З контексту його праць вочевидь стає зрозумілим, що під словосполученням “племінна спорідненість” або “співплемінність” – він говорить про “етноси”, а терміном “народність” позначає ідею нації. Водночас, суспільно-політичні процеси, що відбувалися того часу в Європі, він характеризував саме як процеси націотворення і все політичне життя ближчого майбутнього цілком пов’язував саме із голосом та волею націй.

Тож П. Долгоруков вочевидь демонструє своє переконання, що саме процеси націотворення є шляхом прогресу для його сучасності, а першим кроком на цьому шляху є впровадження конституційності, хоч би і зберігаючи монархії: “Племінна спорідненість і народність складають в теперішньому часі принципи соціального життя народів. Перехідною ланкою до цього життя є конституційний монархізм, його важко обійти через недостатню зрілість народних мас, і він буде існувати, спираючись на народності до тих пір, поки остаточно не буде поглинутий ними. ...єдиний підмурівок, яким залишається можливим підперти трухляві стіни суспільного життя – це народність”[237, с. 198].

П. Долгоруков розуміє також, що процес перебрання влади громадянськими силами триватиме довго і болісно, оскільки громадянська свідомість лише в стані формування і вона має багато ворогів, проте найважливіше те, що громадянство вже відіграє потужну політичну роль: “Чи довго буде існувати монархізм на нових основах – покаже майбутнє; але можна з вірогідністю передбачити, що багато ще проллється крові людської, поки Європа ввійде у нову фазу соціально-демократичного життя. Незрілість мас народних, повторюєм, камінь спотикання швидкого розвитку. ...але Європа зробила величезний крок вперед, народи починають розуміти, в чому справа і, внаслідок такого розуміння, співплемінність та народність [підкреслено П. Долгоруковим – Ю.З.] виступили вперед і стали основами політичного устрою”[237, с. 198].

Природно, що також і українське питання П. Долгоруков розглядав нерозривно із польським, а, окрім того, як проблему, котру неможливо буде

оминути без розв'язання в процесі реформування Росії: “Питання відновлення Польщі тісно пов'язане із питанням про Україну та про федеративний устрій слов'ян; без цього не може бути й мови про повну самостійність і автономію якого б то не було із тих слов'янських племен, котрі знаходяться під чужим пануванням” [237, с. 198].

Разом із О. Герценом та П. Долгоруковим, які послідовно відстоювали ідею докорінного реформування політичної системи в Росії, нерозривно пов'язуючи її із необхідністю розкріпачення народів, що були у складі імперії, подібні переконання мали також деякі представники освіченої громадськості всередині Росії, а зонайбільше їх пропагував “Современник” Миколи Чернишевського. Вітаючи, наприклад, вихід у світ першого числа україномовної “Основи”, М. Чернишевський захоплено відзначав помітні успіхи утвердження української літературної мови, засуджував окремих “малоросів” за висловлювані ними сумніви щодо можливих перспектив розвитку української літератури, наголошуючи: “А понад усе найважливішою є та обставина, що сама малоросійська нація пробуджується” [265, с. 935-937].

Тож, як бачимо, в загальному процесі визрівання громадянської активності в Російській імперії зароджувалися та набували самостійного вектору розвитку різні політичні течії із відмінними поглядами на проблему використання фактору національної свідомості. Щоб говорити про точки дотику та, навпаки, суперечки між представниками цих течій – західниками, слов'янофілами, прихильниками ліберальної демократизації в російському суспільстві, – потрібно провести спеціальне дослідження. Однак, цілком очевидно постав у тому часі процес антагоністичного розгалуження польського та українського націотворень, із паралельним їх виокремленням з процесу російської націоналізації свідомості. Причому, в зародковій фазі визрівання власного національного самоусвідомлення російська громадськість цілком прийнятно і навіть із солідарністю ставилася до національних вимог як поляків, так і українців.

У 1860-61 рр. громадськість просто вимагала від самодержавної влади свободи для Польщі. За її ж таки підтримки розгорнувся український національний рух – видання часопису “Основа”, друк букварів та дешевої літератури для простолюду народною українською мовою (на фінансування чого українці збирали неабиякі пожертви також серед росіян); тоді ж виник і рух недільного шкільництва, який, зародившись у Києві, швидко набув загальноімперських масштабів. У панівних колах та серед освіченої громадськості серйозно обговорювалася можливість перекладу Святого Євангелія українською, а також навчання українських селян в початкових класах школи рідною мовою [348]. Усі ці факти незаперечно демонструють, що освічена громадськість Російської імперії наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. переважною більшістю виступала проти спільного ворога – необмеженого самодержавства, а отже – громадськість стала на шлях демократизації та націоналізації (тобто, на шлях формування націй: польської, російської, української тощо), в тому сенсі, що виявляла

усвідомлення власної безпосередньої причетності до усіх процесів, які відбувалися в державі, інтенсивно вела зацікавлений пошук шляхів виходу із неприйнятної політичної ситуації, а також домагалася задоволення національно-культурних потреб. Інакше кажучи, в той час закладені були основи формування в Росії громадянського суспільства.

Процес націоналізації суспільства породжував цілком адекватні прагнення й у самодержавної влади. Тобто, влада Російської імперії вимушена була зважати на широке розгортання націоналізаційного процесу в середовищі громадськості, а відтак – у владних колах з'явилася усвідомлена зацікавленість, по-можливості, максимально втрутитися у цей процес та очолити його, що зрештою і сталося. Причому, російські сановники досить успішно навчалися на досвіді тих націоналізаційних процесів, що, випереджуючи російський хід розвитку, відбувалися у Західній Європі.

За режиму панування певних династій влада і формально, і реально належала саме їм (династіям), а не націям, але в міру зростання сили громадських рухів, в міру формування націоналізмів як “панівних народів”, так і “малих народів” (тобто тих, що перебували у складі держави “панівного народу”), пише Олексій Міллер, по всій Європі давні династії, з більшим чи меншим успіхом, з більшим чи меншим ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони зважувалися на це вимушено. Старий світ, у якому вони отримували свою владу “від Бога” і здійснювали її над різноманітними “мовами й народами” (у тому числі тими, які прийнято називати панівними), був звичнішим і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення колишніх механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок цього нового, не завжди зручного для них джерела легітимації. “Цей офіційний націоналізм був реактивним у тому сенсі, що слугував відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, до того ж як тих, котрі перебували у стані пригнічених меншин, так і тих, котрі складали етнічне ядро імперії”[411, с. 185].

Про це ще у 30-х рр. ХХ ст. дослідниця Олена Драбкіна писала, що історію російського націоналізму можна поділити на два періоди, межею між якими було Польське повстання 1863 р. До вказаних подій націоналізм ніби перебував “у собі” і не мав ідейного осмислення, але в середині ХІХ ст. він виробив бойову, войовничу програму, перетворившись у активного носія реакції та великодержавності: “До 60-х рр. національне питання у самій Росії було на задньому плані, Польське повстання стало поштовхом, після якого національне питання в Росії перетворилося на один із центральних пунктів світогляду”[323, с. 33-34].

Звичайно, важко не погодитися із твердженням, що перейняття та запровадження владою Російської імперії націоналізації свідомості, тобто націоналізаційної технології (технології “насаджування” у маси підданого люду націоналістичної проросійської, тотожно – проімперської свідомості) – це процес, який розпочався у середині ХІХ ст. Водночас, це зовсім не означає, що російська правляча еліта, а особливо правлячий двір, із колом

найближчого оточення високих очільників – сановників не мали й значно раніше російської націоналістичної свідомості.

Однак до середини XIX ст. російська націоналістична політика здійснювалася, загалом, ігноруючи підвладні маси простолюду. В поле уваги на щораз нових, захоплених Росією територіях потрапляв панівний стан – нобілітет. Саме його і прагнули “обробити” у “проросійському” дусі шляхом навернення у число “вірнопідданого дворянства”, а також “жалуючи”: титули, звання, посади та землеволодіння. Проте, націоналізаційні процеси, що відбувалися у XIX ст. на теренах Європи, власне, трансформація європейських суспільств у нації – спричинилися (за відомих обставин середини XIX ст.) до появи подібного процесу і в Російській імперії. Отож, усвідомивши, що націоналізм є справжньою, реально дієвою силою, влада імперії також “вимушено” почала націоналізуватися. Але наскільки глибоко, якими методами та як цей “офіційний” націоналізм узгоджувався чи конфліктував із націоналізмами “громадянськими” (польським, українським, та власне російським) – це є окрема наукова проблема.

Водночас, перебіг подій в Російській імперії протягом XIX ст. дозволяє стверджувати, що династія Романових не мала в цьому сенсі чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожен із імператорів другої половини XIX – початку XX ст. поводився в колі цих проблем, не успадковуючи досвіду попередника, тому – щоразу за нових політичних обставин “офіційний” націоналізм набував різного обличчя, а крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе кілька різних типів “народного” націоналізму, що репрезентувалися окремими політичними проектами. Андреас Каппелер, наприклад, визначив три головні різновиди російського націоналізму: реакційно-антисемітський, консервативно-православний та ліберально-конституційний, виходячи з чого завжди неясною була сама концепція нації в Росії; до неї у різних випадках включалися: 1) усі піддані імперії; 2) члени привілейованих станів; 3) російські православні (маються на увазі великороси); 4) усі східні слов’яни, в дусі традиційного значення поняття Русь [411, с. 186-187].

Така ж непевність у діях офіційної влади разом із розумінням, що без націоналізації не уникнути подальшого розколу між правлячою елітою та суспільством Російської імперії і, більше того, цілком доцільно було б скористатися націоналістичними почуттями в інтересах посилення єдності імперії, спостерігалася в самому зародку цього руху, тобто за часів Олександра II. Цю непевність досить точно передав О. Герцен, пишучи, що влада шугалася з боку в бік, вона готова була все змінювати, перебудовувати, вона все з хвилюванням обмацувала, вона розуміла, що вже не потрібна більше [165, с. 197].

Але така “небезпека” над самодержавством нависала до часу, поки “громадськість” виступала одностайно, узгоджено та злагоджено. Влада, підіграючи настроям “публіки”, вимушено йшла на поступки (про що свідчить, приміром, лояльність до українського національного руху), однак, по вертикалі чиновницько-бюрократичної машини йшов напружений пошук

засобів, аби зупинити, загальмувати, розбити на антагоністичні табори процеси націоналізації громадськості, а разом з тим – докладалися зусилля, щоб “втрутитися” в процес націоналізації та “очолити” його. Тобто, влада почала “пошук” певних дій, аби запропонувати їх суспільству – націоналізувати його на свою користь, в своїх інтересах. Почався процес створення “офіційної”, імперської концепції націотворення.

Українське Правобережжя в національній політиці Російської імперії займало особливе місце, адже саме тут активно розгорнувся польський національний рух, однак, на відмінну від коронних земель Польщі тут, в Правобережжі, поляки з перших кроків нарощування власної активності зустріли так само поступально висхідний спротив українців. Тож російська “офіційна” (самодержавна) націоналізація також щойно “народившись” та роблячи перші кроки – намагалася скористатися українсько-польським взаємопоборюванням, підтримуючи українців, оскільки попервах ще не вбачала у них якоїсь загрози.

Щодо адекватного розуміння як владою, так і громадськістю змісту націотворчих процесів, що відбувалися у Європі та зароджувалися на теренах Російської імперії, свідчать документи. У березні 1859 р. київський генерал-губернатор із канцелярії III Відділення отримав аналітичну “Записку” із поясненнями тактики дій поляків у контексті тогочасного загальноєвропейського політичного становища. Там повідомлялося, що поляки втратили сподівання на допомогу західних держав у відновленні Польщі і тепер всі свої сили докладають, аби розбурхати громадськість і, більше того, об’єднати зусилля громадськості Росії із загальноєвропейським рухом: “...переконавшись ще раніше в неможливості досягти успіху самостійними діями, поляки простягнули руку Мацціні [Джузеппе Мадзіні – Ю.З.] та Кошуту (йдеться про героїв національно-визвольних рухів тогочасної Італії та Угорщини), аби разом з ними прагнути до однієї спільної мети, тобто до зруйнування нинішнього політичного і суспільного порядку в Європі, вони знову покладають надії на заплутування відносин в Європі” [76, арк. 2-2 зв.].

З глибоким розумінням загальноєвропейських політичних процесів, далі у “Записці” констатувалося, що поляки пов’язували свій неуспіх повстання у 1848 р. із тим, що піклувалися тоді виключно своїми інтересами, а нині всі європейські народи потребують політичного перевороту, тож цим вони і хочуть скористатися і намагаються “скріпити союз зі всіма слов’янськими племенами, а щонайбільше з “руськими” та підняти повстання одночасно на всіх землях слов’янського світу, за одностайною згодою із жителями Галіції, Кракова та України” [76, арк. 3 зв.-4]. Такі дії, говорилося в “Записці”, цілком узгоджуються із планами Д. Мадзіні і спокушають народи проголошеною метою вирівнювання прав людей та народів і особливо – “створенням Слов’янських об’єднаних штатів, де кожне плем’я зберігало б незалежне життя та самостійний устрій” [76, арк. 4].

Важливо зазначити, що навіть російські чиновники середньої ланки, нехай навіть під впливом інструкцій та розпоряджень, які вони отримували

по інстанції згори, а також під враженнями “зібраних свідчень”, але демонстрували повне розуміння процесів, що відбувалися в російському суспільстві та адекватно їх аналізували на тлі загальноєвропейських політичних проблем. У листопаді 1860 р. летичівський земський справник рапортом доповідав генерал-губернатору, що події в Італії, пов’язані із успіхами генерала Гарібальді (Лонгин Пантелеев писав у своїх спогадах, що в російській суспільній свідомості на 1861 рік ім’я Гарібальді було символом майбутнього звільнення всіх пригнічених [222, с. 274]), а також непевна політика імператора французів щодо національностей окремих європейських народів: “Надали підставу місцевим польським дворянам мріяти і про свою національність, про що вони хоч і не говорять відкрито, але із дотичних розмов щодо політичних справ можна помітити незгаслу надію на свою самобутність; при цьому, вони наголошують, що дух часу тепер такий, за якого важко приборкати прагнення народів до прогресу” [81, арк. 3-3 зв.].

Безумовно, що автор цього рапорту є живим свідченням змісту та “глибини” розмов, які велися серед освіченої громадськості щодо проблем становлення національної свідомості, і суспільство, насправді, щодалі більше поглинаючись у сферу національного самопізнання і націоналізуючись, усвідомлювало культурно-історичну строкатість та неприродність об’єднання самобутніх народів у єдиній асимілятивній політичній системі російського самодержавства. Про це ж свідчить анонімний лист із Києва в Санкт-Петербург якомусь Ставровському, датований 1861 р.: “Перш за все Росіяни і Малороси в суперечці з Поляками, а потім і самі з собою. Ви не думайте, втім, щоб була яка-небудь можливість їх примирити і узгодити їхні вимоги та прагнення. Поляки переслідують свої національні інтереси. Малороси – теж, а Росіяни – теж; зрештою таку нерівновагу викликали Поляки і своїми інспіраціями внесли розлад” [43, арк. 15].

Справді, рух поступального становлення національної свідомості поляків змушував російську владу шукати засобів спротиву. “Авторитет” влади був слабким, щоб діяти традиційно з використанням репресій, і влада вимушено тоді заgravала з громадськістю ліберальними поступками. Тож паралельно розпочато було пошук шляхів та засобів, аби протиставити на окраїнах імперії польським національним силам – національні сили та інтереси російські. “Російською масою” в Українському Правобережжі вважався простолюди – місцеві українські селяни. “Російською”, оскільки українці були як і самі росіяни православними. “Масою”, оскільки за відсутності власної еліти (нобілітету–шляхти–дворянства), вважалось, що народ не має ані розвинутої (літературної) мови, ані культури, а отже, не може братися до уваги як самостійна етнічна група і як суб’єкт політики. Разом з українцями Правобережжя до цієї ж категорії в європейській частині імперії належали також фіни, естонці, латиші, литовці, білоруси. В традиції феодално-станових категорій такі “малі” або “молоді” народи, як їх офіційно кваліфікувала влада імперії, пише Андреас Каппелер – “прив’язувалися” до тієї аристократії іншого народу, в підпорядкуванні якої (аристократії–дворянства) перебували [360, с. 129]. Українці Правобережжя

разом із білорусами та литовцями “прив’язувалися” в такому сенсі до поляків . Естонці та латиші, приміром, до прибалтійських німців і т. п.

Слушно наголосити на зауваженні А. Капелера, що українці Правобережжя, які підпорядковувалися до кінця XVIII ст. Речі Посполитій, а тому й еліту “мали” польську – розглядалися імперським центром окремо від українців Лівобережжя – в минулому Гетьманщини, де колишня козацька старшина, навернувшись у російське дворянство, репрезентувала в “масі народу” інтереси самодержавства. Хоча у XVII ст. українці Гетьманщини сприймалися як “ненадійні” козаки (черкаси), а впродовж XVIII ст. за українцями закріпився статус сепаратистів – “мазепинців”, вже у першій половині XIX ст. в російській суспільній думці почав переважати поблажливий образ українця-малороса, як колоритний варіант “южно-руського племені”, що разом із “племенами” “білоросів” та “великоросів” формують спільну імперську “рускость”.

Отже тепер – в середині XIX ст., коли поляки виказали себе окремою “нацією” і почали боротьбу за виокремлення не лише культурне, але й територіальне – влада імперії, звісно, розпочала діяльність, аби не втратити “місцеву народну масу”, тобто, аби не втратити вплив на українське селянство. Їй (народній масі) потрібно було надати так званої “російської сили” – тобто, зросійшити свідомість українських селян, власне, “націоналізувати” їх (в “російську націю”), що мало стати запорукою спротиву польським домаганням, а водночас гарантувало б територіальну цілісність імперії.

Православна віра українських селян давала підстави російській владі автоматично зараховувати їх до числа “природно русского елемента”. Але в умовах розгортання, за імперською кваліфікацією, “польської інтриги” – пропагандистських зусиль поляків з відстоювання ідеї історичного панування польської культури на всіх теренах колишньої Речі Посполитої (тобто, включно із Українським Правобережжям), необхідністю стало потурбуватися про “руську” свідомість тамтешніх селян. Природнім засобом “правильної” націоналізації свідомості була освіта. Тож в Українському Правобережжі, як і в Білорусії та Литві (тобто, на “східних кресах” Речі Посполитої до 1772 р.), особливої уваги в російській владі набула початкова освіта селян.

У травні 1859 р. попечитель Київського навчального округу Микола Пирогов пропонував генерал-губернатору Іларіону Васильчикову дешевий і дієвий спосіб вирішення цієї проблеми рекрутуванням із самих же селян здібніших кандидатів на сільське вчительство, які б після дворічної підготовки поверталися до своїх сіл поширювати освіту, перебуваючи на утриманні тих таки сільських громад [75, арк. 4-5]. Ця ідея не знайшла підтримки, оскільки влада занепокоїлася, що таких “народних вчителів” неможливо буде проконтролювати – як і чого вони навчатимуть селян. Але вже у вересні 1859 р. той самий М. Пирогов доповідав, що дозволив створення у Києві недільних шкіл для простолюду, вчителями в яких на громадських засадах добровільно викликалися стати студенти Київського

університету [79, арк. 2-3].

Особливо важливо наголосити, що в процесі обговорення проблеми надання освіти простолюду та в ході реалізації певних проектів цієї справи, російська влада цілком погоджувалася, що всі подібні заходи мають здійснюватися із залученням “місцевої народної мови”. Характерно, що ці ж самі тенденції спостерігалися (правда, дещо із запізненням) також на території Білорусі та Литви. Зокрема, ідею опори на сільське населення в протистоянні “польській інтризі” та надання селянству прав здобувати освіту рідною мовою активно підтримував віленський генерал-губернатор Віктор Назімов [469, с. 265-266]. Ще навіть у лютому 1862 р. його відповідна “Записка” була передана царю, а той доручив розглянути її міністру внутрішніх справ Петру Валуєву. В “Записці” пропонувалося спертися в антипольській боротьбі на “нашу природну точку опори, місцеві елементи – Малоруський, Білоруський та Литовський”, а способом наближення народу до влади мали стати початкові школи з навчанням народними мовами; друк і поширення підручників, а також Нового Заповіту; заохочення духовенства проголошувати проповіді цими мовами, а також видавати (перекладати “народною” мовою) офіційні урядові розпорядження [469, с. 266-267].

Щоправда, київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков, який вже мав кількарічний досвід впровадження “народної мови”, рішуче виступив проти таких “пронародних” ініціатив В. Назімова при обговоренні їх у Західному комітеті. “Не можна вживати заходів, які б могли спонукати до роз’єднання двох однорідних племен і вселяти народу думку щодо його самобутньої, окремої народності” – застерігав І. Васильчиков [469, с. 268]. Попри це, Вчений комітет Міністерства народної освіти ще навіть на своєму засіданні у грудні 1862 р. прийняв рішення пропонувати: там, де “населення говорить цілком іншими мовами” (йшлося про Остзейський край та Литву), навчання має відбуватися “місцевими наріччями”, але й на Білорусь та Україну поширювався подібний принцип із зауваженням, що як для католиків, так і для православних доцільно починати навчання “місцевими наріччями” і тільки згодом поступово переходити до російської мови [180, с. 341-343].

Вказані факти засвідчують, що, здобуваючи досвід власної політики впливу на становлення національної свідомості, влада Російської імперії тривалий час не мала централізованої стратегії та послідовності в діях. Інакше кажучи, формування концепції “офіційного” російського націоналізму або проімперська “націоналізація” свідомості підданих, відбувалася разом із зростанням спротиву їй інших типів націоналізму, зокрема польського, а згодом – українського. Крім того, серед самих росіян також відбувалася диференціація політичних сил, окремі з яких ідейно узгоджували та синхронізували свою стратегію націоналізації свідомості суспільства із самодержавством, а інші вступали з ним у конфлікт. Своєрідну практику конфліктування, а водночас і пошуку шляхів впливу на владу імперії, мали, приміром, слов’янофіли.

Із ідейних стратегій “класичного” російського слов’янофільства впливав принцип визнання за усіма націями права на власну культурну самобутність. З цим узгоджувалося їхнє гасло “звільнення” всіх слов’янських народів. Однак, парадоксальним чином ідею свободи життя і вільний розвиток кожної слов’янської нації вони поєднували з прагненням неодмінно зберегти цілісність Російської імперії та необхідністю “націоналізувати” самодержавство. “Інтереси російської нації мають панувати над інтересами держави та монархії” – так говорили всі слов’янофіли, починаючи зі свого “предтечі” Олексія Хомякова, тоді як Костянтин Аксаков програмну мету партії виголосив гаслом: “Хай живе кожна народність!” [302, с. 136].

Поєднати ці протилежні бажання слов’янофілів мав панславизм. Саме Росія повинна була виконати місію “очищення” слов’янських народів від різних “шкідливих нашарувань” західної культури і об’єднати їх під одним скіпетром. В поляках, наприклад, російські слов’янофіли бачили дуалізм еліти та народу. Вестернізована польська еліта, що була носієм шляхетської культури, сформованої лицарською традицією та католицизмом, була чужою польському простонароддю – аполітичному й “проросійськи” орієнтованому, як були переконані слов’янофіли. Тож місія Росії полягала у звільненні поляків від всього західного – неприродного, а водночас – у розвитку іманентно слов’янської ідентичності, яка “переховується” в польських селянах. Інакше кажучи, потрібно було “реслав’янізувати” польський етнос, змінивши панування ідеалів старошляхетських та антиросійських в культурному середовищі Польщі на ідеали селянські – проросійські. Цілу програму методів такої “соціальної інженерії” через реформи – аграрну, шкільну, церковну – запропонував слов’янофіл Олександр Гільфердінг [302, с. 144-145].

Власне, ідеї розвитку “народних культур”, про що вище говорилося – підтримка шкільництва з “місцевими народними” мовами; друк видань та переклад Нового Заповіту “селянськими мовами” – всі ці проекти, що розроблялися в Україні, приміром, у самому зародку українського національного руху протегувалися, в тому числі, і слов’янофілами. Саме під впливом слов’янофілів і віленський генерал-губернатор В. Назімов, і міністр народної освіти О. Головнін йшли “назустріч” “пронародним” пропозиціям. Звісно, що українська та білоруська мови (у тогочасній російській термінології – “малоруське” та білоруське “наріччя”), за переконаннями слов’янофілів, мали виконати лише функцію націоналізації та соціалізації селян (які тільки-но виходили із кріпацтва і набували громадянських прав вільних людей) і в подальшому – бути замінені російською мовою та культурою. Тому підтримку національних, “народних” мов вони трактували не більше як підтримку “регіоналізмів” в рамках “триєдиної велико-, мало-, білоруської нації”, тобто як проміжний етап в “прищепленні” селянам (що перебували в сфері впливу польської культури) питомо “русской” національної свідомості [469, с. 269, 276].

Зрозуміло, що ідея збереження імперії реабілітувала слов’янофілів в очах самодержавства (хоча вони були й проти династично-аристократичних

пріоритетів в політиці царату), а заклики до “свободи кожної слов’янської народності” в умовах ліберальної політики виправдовувалися тим, що згідно їхнього проекту ці “вільні слов’янські народності” мають бути “реслов’янізовані” за російським зразком. Але загальна конфліктність поміж слов’янофілами та владою імперії все ж збереглася. Самодержавство, організувавши всю структуру суспільства за принципом станових привілеїв, а крім того, сформувавши бюрократично-поліційну систему реалізації державної влади, не могло налагодити “довірливих стосунків” з тим прошарком власне російського освіченого суспільства, яке могло б забезпечити успіхи “русифікаційних” зусиль.

Для “різночинної” інтелігенції, яка могла б стати основою націоналізації Росії, самодержавство було чужим і навіть ворожим, оскільки імперія продовжувала себе позиціонувати як особисте володіння імператора, з ієрархією привілеїв та системою дискримінації. Тож, якщо традиційно для європейських народів (в тому числі для українців та поляків) націоналізація суспільства відбувалася у протистоянні із “зовнішньою ворожою силою”, то для росіян цією “ворожою силою” була їхня російська монархія та держава, зауважує Річард Вортман. Тобто, національна основа в Росії була а пріорі розколотою, де внутрішньо протиставлялися національна держава та національне суспільство [417, с. 453].

До того ж, не треба думати, ніби недоторканість самодержавства захищав лише почет (оточення або “свита”) імператора – віддані його прихильники були в середовищі різних верств, а отже, це розколнувало цілісність громадянської спільноти. Внутрішній антагонізм російського суспільства, в якому непримиренно зіткнулися прихильники та вороги самодержавної імперії – суспільство “одержавлене” та суспільство “громадянське” – цілком закономірно, і в свідомості, і в життєвому досвіді породили “дві батьківщини, два патріотизми” [395, с. 85-86].

Ідеологи імперської доктрини вибудовували образ Росії як єдиної сім’ї, в якій правитель виступає в ролі батька, а піддані – в ролі дітей (і в цьому була певна претензійна подібність до моделі нації, або, точніше сказати, своєрідний спосіб підмінити ідею нації альтернативною ідеєю “родової” та духовної спорідненості всього “русского міра”). Концепція “офіційної народності” – “Православ’я. Самодержавство. Народність” – несла в собі певне міфологічне навантаження. Вона мала створювати ілюзію “природного єднання” народу зі “своїм” самодержцем. Водночас, влада останнього позиціонувалася як дарована Богом, отримана спадкоємно через “законне право наслідування” і утверджувала в такий спосіб об’єктивно-закономірне возвеличення царя над народом, а відтак – вимагала від народу покірного колінопреклоніння перед своїм “богопомазаним” “царем-батюшкою”. (Саме в цьому була повна протилежність європейським цінностям, що найповніше виголошені гаслами Французької революції – в ідеї нації, де всі в суспільстві рівні перед законом, а влада легітимізована з санкції та з волі народу, а не власним свавіллям або “Господнім провидінням”).

В концепції самодержавства ніщо інше, а лише постать царя разом із православною церквою – служили визначальними символами для позначення “русскости”; тобто бути “русским” означало виявляти беззастережну лояльність царю та вірність православної церкві. Тож навіть у 60-х рр., коли імперська влада усвідомлено заговорила про “русскую” націю, “русские” національні інтереси та національну освіту тощо, система привілеїв для “інтернаціональної” еліти оточення царя, а водночас дискримінація за ознаками верстових, релігійних, етнічних, регіональних відмінностей підданих нікуди не зникли.

Російські інтелектуали та політики, пише Рональд Суні, так і не змогли створити переконливу та привабливу концепцію “русскости”, яка б не зводилася ні до етнічної, ні до імперської держави. Концепція нації була “розчинена” в релігійній та державній ідентичності і не змогла виявити себе як суспільство відокремлене (унезалежене) від державної та релігійної надбудови. Уявлення про націю як спільноту народу або народів, що свідомо поділяють спільні цінності та лояльності (за класичним трактуванням сутності нації), було розвинене слабко [473, с. 49]. Тож пагони “громадянського” націоналізму, який, здавалося, набув певного поширення і навіть сили наприкінці 50-х – початку 60-х рр. були, зрештою, “поглинуті” сильною державою – імперією та її “офіційним” націоналізмом. Продержавно-імперський патріотизм виявився сильнішим за щойно народжену “демократію”.

Аби з’ясувати, як і чому сталося саме так і що відіграло визначальну роль в забезпеченні цієї “перемоги” імперії, необхідно звернути пильнішу увагу на структуру російського суспільства. Ще з іменем Адама Міцкевича дослідники пов’язують “відкриття” в Росії “трьох різних Росій”. А. Міцкевич виокремлював офіційно-чиновницьку Росію – панівні верстви аристократії та широко розгалуженої державно-бюрократичної машини. По-друге, “Росію російських друзів” – тонкий прошарок освіченої громадськості, та по-третє, як окремий феномен, він бачив Росію простого народу [395, с. 97].

Саме простий народ, який нічого не вирішував, був визначальним фактором у боротьбі “офіційної” – імперської та “громадянської” “Росій”, оскільки боротьба йшла “за народ”, аби схилити його на свій бік, заручитися його лояльністю та підтримкою. Не випадково О. Герцен бідкався в полеміці із західниками щодо загрозливого мовчання народу [168, с. 151-152]. “Реформатори” конструювали різні схеми, вели схоластичні дискусії щодо перспектив історичного поступу “російського суспільства”, а чого хоче народ, що для нього є прийнятним – ніхто особливо й не цікавився. “Народ-сфінкс” – метафорично констатував Іван Тургенев – величезний, погрозово-суворий, але незворушний і мовчазний [371, с. 61].

“Російський народ – дитя” – так розуміли рівень політичної зрілості та спроможність політичної свідомості (насправді повної аполітичності) російського простолюду багато хто із знавців російської дійсності, починаючи ще з першої третини ХІХ ст. – А. Міцкевич, М. Надеждин, П. Чаадаєв, слов’янофіли [395, с. 99-101]. Про це ж говорили і західники,

приміром, Костянтин Кавелін писав: “Нам закидають в очі, що ми – європейські китайці, тисячу років жили, а й мишоловки не видумали. Цей аргумент досить сильний. Але хто із іноземців вдивлявся в росіян, того вражала їхня дитячість в усьому: і в рисах обличчя, і в манерах, і в дитячій пустотливості думок та дій. Зважаючи на те, що ми за тисячу літ не вийшли ще із дитячості, треба думати, що нас очікують мафусаїлівські літа” [186, с. 8]. (Мафусаїл – біблійний патріарх, дід Ноя, найдовголітнійший із людей, жив за біблійними переказами 969 років). Подібними залишалися також оцінки російського простолюду філософами ХХ ст. [296; 361; 504].

Цей покірний народ – “дитя”, уярмлений деспотом, тим самим відкинутий на периферію, відрізаний від культурного “зростання” соціальної еліти і освічених верств, перебував, спочатку через відсутність, а потім через придушення громадянського суспільства, у жалюгідному становищі “самоізоляції” та байдужого уникнення суспільно-політичної активності. Цим пояснюються періодичні, з найдавніших часів перманентні бунти – “безглузді та безжалні” (за виразом О. Пушкіна). Ці періодичні бунти – свідчення незрілої свідомості, дитячої образи на несправедливість, дитячого бажання самоутвердитися та дитячого безтямного гніву [395, с. 76].

Російське розуміння свободи також є “по-дитячому” наївне, не діяльне і абсолютно протилежне західному, – пише В. Вейдле, – якщо там це право самостійно будувати власне життя і утверджувати себе в житті; то в Росії – це право незалежитися від усіх, домогтися “вольниці”, а не утвердити себе в суспільстві; тому російський народ в прагненні свободи – все далі й далі “втікав” і “розливався” по неосяжній російській рівнині, завойовуючи її у природи рутинною, малотворчою одноманітною працею [296, с. 76].

З цього ж випливало і специфічне ставлення до влади. Якщо в західній культурі народ прагне оволодіти владою, то в російській – хоче “втекти” від влади і якомога менше її відчувати. Натомість, сама влада стає крутішою та більш прямолінійною в діях у міру “втечі” від неї народу. Тож анархічним інстинктам росіян протистояло завжди жорстке, деспотично організоване державне управління [296, с. 104].

Байдужість, пасивність, “дитяча” політична незрілість народних мас якраз і не дозволила ідеології “громадянського” націоналізму перемогти в двобої з “офіційним” націоналізмом. Натомість, влада імперії, проголошуючи націоналістичні – привабливі для народу гасла та здійснюючи певні націоімітуючі – “пронародні” символічні ритуали [480] – все ж зберігала ієрархічно-структуровану свою природу. Імперські начала в політиці царату постійно обмежували, якщо не підривали, націоконструюючі начала, оскільки останні руйнували легітимність держави, організованої за самодержавним принципом. Як наслідок, Російська імперія, більшою чи меншою мірою, але зуміла зінтегрувати свої центральні регіони в єдину цілісність, подібну нації (“одержавленої російської нації”), однак поміж Росією центральною та неросійськими периферіями антагонізм постійно зростав, а підживлювався він дискримінацією та асиміляцією з боку метрополії та націоналістичним спротивом усіх “не русских”.

2.3 Складові утвердження “імперського” проекту націотворення серед росіян та його реалізація в Правобережній Україні

Проблема двобою “офіційного” та “громадянського” націоналізмів в Російській імперії середини XIX ст. та з’ясування причин тотального “програшу” у тому двобої громадянських сил є визначальною для розуміння всієї російської політичної історії та специфіки національної політики. Російський емігрант, історик та журналіст Олександр Янов пише, що Росія в своїй історії чотири рази мала нагоду “приєднатися до людства”, до формування громадянського суспільства в країні (1825, 1855-1863, 1906-1914 і 1991 роки), однак щоразу перемагала “сильна держава” – утверджувалася парадигма імперської політики [511, с. 45-46].

Період лібералізму середини XIX ст. дає можливість відстежити характер боротьби сил офіційної імперської влади – власне, держави, з одного боку, та громадянства, з іншого. Останнє, виступаючи на початку “відлиги” багатоманітними голосами, але єдиним “фронтом”, поступово розколювалося та дробилося в ході набуття національної свідомості (тобто, в процесі усвідомлення своєї національної належності, а відтак – власних національних інтересів), одночасно – щодалі більше “вчорашніх союзників” у боротьбі із самодержавством ставали ворогами поміж собою. Зрештою, виокремлення в суспільному середовищі імперії польського та українського національних рухів обумовило перехід більшості, власне російської громадськості на позицію апології російського самодержавства.

Успіх царизму у тогочасному протистоянні із російською громадськістю значною мірою обумовився тим, що влада сама стала на шлях націоналізації, вона прийняла “умови гри”, нав’язані їй суспільством. Громадськість вимагала рішучих змін, кардинальних реформ і все це гаряче обговорювалося, висувалися різноманітні ідеї, створювалися проекти. Тож навіть такі обговорення необхідності перетворень створювали нове середовище в імперії, формували нову атмосферу, а саме – вони стверджували важливість, значимість, дієвість громадської думки.

Через нездатність (обумовлену втратою авторитету в Кримській війні) застосувати традиційні механізми заборон та репресій (аби уся балаканина стихла), влада вимушено “терпіла” активізацію громадськості, а одночасно шукала механізмів нового конструювання власної політики, перехоплюючи сили громадськості на свою сторону, обертаючи їх із “ворогів” у своїх союзників. Такі зусилля “офіційного”, “державного” націоналізму цілком природні та закономірні, однак, причини мімікрії російської громадськості – причини слабкості демократизаційних тенденцій в російському суспільстві – потребують з’ясування.

Як слушно зазначає Домінік Лівен, до 60-х рр. XIX ст. Росія зберігала зміст класичної “аристократичної” імперії. В ній панував та її експлуатував клас, а не суспільство, і, тим більше, не нація. Члени аристократичної еліти

імперського центру значно більше ототожнювали себе та вступали в союзи зі своїми співбратами-аристократами (особливо в межах однієї цивілізації), аніж із плебеями власного етносу. “Еліта цього суспільства зазвичай значно краще володіла французькою, ніж російською, і усвідомлювала себе не тільки членами правлячого класу Росії, але також і частиною європейської космополітичної аристократії” [394, с. 91]. Тож “російські” аристократи, приміром, етнічні німці чи татари, грузини чи поляки тощо, отримували від імперії неспівмірно величезні блага в порівнянні із оберненою в кріпацтво масою власне російського населення, що багато та детально у спеціальному дослідженні аналізує Андреас Каппелер [358].

Коли ж в середині XIX ст. частина “російської” поліетнічної еліти заговорила “мовою невдоволення” щодо порядків в імперії, власне, про невідповідність російських порядків “духу часу”, це стало викликом для самодержавства та змусило його шукати засобів “порозуміння” із невдоволеними. Водночас, не менш важливою була тоді й проблема повернення авторитету імперії, причому, як в очах “підданих”, так і в зовнішньополітичних стосунках.

Неабияку роль у “конструюванні нової якості” взаємин між владою та громадськістю Росії зіграла наприкінці 50-х рр. XIX ст. ініціатива Федора Тютчева. У 1873 р. часопис “Русский архив” опублікував лист Ф. Тютчева, датований листопадом 1857 р., до одного із членів Державної ради. Редакція зауважила, що не може оголосити, кому було адресовано лист, однак подала його повний текст в оригіналі французькою та російський переклад [220, с. 607-631].

Ф. Тютчев толерантно та стриманно, але водночас переконливо хвалив царственну владу за дарування громадськості свободи “розумового життя”. Також він звертав увагу на те, що в російському суспільстві панівними є два почуття, а саме роздратування та відраза при зіткненні із закостенілими зловживаннями, а водночас – “священна довіра щодо чистих, благородних і благодіяльних намірів монарха. Всі впевнені, що ніхто більше нього не страждає від цих виразок Росії і ніхто живіше нього не бажає зцілення” [220, с. 621-623].

Не вдаючись до аналізу того, наскільки Ф. Тютчев був об’єктивним та щирим у проголошенні останньої думки, можна стверджувати, що він намагався переконати найближче оточення царя (яке й формувало зміст державної політики) у важливості культивування саме такого “іміджу” самодержця в суспільстві. Далі Ф. Тютчев проаналізував зміст цензурних заборон, які роздратовано застосовує уряд, практично, як єдиний засіб боротьби із небажаними виданнями та макіавеллістськи справедливо застеріг, що цензурування є лише заборонаю, але зовсім не керівництвом до дії, і розумно було б не стільки придушувати та обмежувати, як спрямовувати суспільну думку у бажаному для уряду напрямі.

У тій непокірності та непослуху, що характеризує сучасне суспільство і на що так багато скаржаться, треба бачити позитивне і вміти використати його. В жодну іншу епоху, писав Ф. Тютчев, не було стільки активних,

енергійних, діяльних розумових сил, які тепер залишаються “поза справами” через свою неприлаштованість. Саме серед них з’являються противники влади, які дуже часто були б готові їй допомогти, аби вона виявила бажання залучати їх до своїх справ і рішуче рушила б попереду, на чолі них [220, с. 624].

Вказуючи на особливе занепокоєння уряду закордонними нелегальними виданнями, а щонайперше виданнями О. Герцена, він також закликав поглянути на цю проблему спокійно та розважливо. Так, нелегальні видання мають шалену популярність, вони з величезною швидкістю мігрують із рук в руки в суспільстві, вони проникли вже всюди і їх читають практично всі (окрім лише народних мас, які просто не вміють читати). Але чому так запопадливо читають О. Герцена? – ставить запитання Ф. Тютчев, – бо він є виразником свободи суджень, тож якщо ми знаємо зміст сили його зброї, чому б нам не протиставити йому належну антизброю?

Резюме Ф. Тютчева: уряд має дати свободу друку. Допоки уряд не змінить свого ставлення до друку, нічого змістовного не може бути застосовано з очікуванням на успіх [220, с. 631-632]. Разом з тим, ця вільна преса мала б бути віддана у “вірні руки”. Без сумніву, видавці не мали б браку ні в талантах, ні в наполегливості, ні в щирих переконаннях, але вони мали б бути впевнені, що не викличуть на себе поліційної розправи і вимагатимуть лише свободи. “За відому долю свободи їм необхідної, і з вдячності за надану підтримку, і з особливого почуття поваги до свого привілейованого становища таке видання, – писав Ф. Тютчев, – було б зобов’язане мати стриманість та помірність більшу, ніж усі інші в країні” [220, с. 631-632].

Що ж до самого уряду, то аби набути над умами суспільства (яке досягло зрілості) морального впливу, треба йому спочатку вселити впевненість, що з усіх визначальних питань, які турбують і хвилюють країну, на вищих щаблях уряду існує, якщо і не зовсім готове рішення, то, принаймні, чітко усвідомлене переконання і перелік дій, в усіх своїх частинах погоджений та остаточний. Було б добре, повчав Ф. Тютчев, якби уряд, був настільки переконаний в своїх діях, щоб відчував потребу виявляти свій вплив, давав би своїм діям можливість проникнути, як елементу відродження, вглиб народної свідомості: “Тобто, потрібно всім, як суспільству, так і уряду, постійно говорити і повторювати собі, що доля Росії уподібнилася кораблю, який сів на мілину і він жодними зусиллями екіпажу не може бути зрушений з місця, і лишень самі хвилі народного життя в змозі підняти його і пустити в плавання” [220, с. 626-627].

Як бачимо, рекомендації Ф. Тютчева є ніщо інше як перелік найближчих заходів, спрямованих на націоналізацію політики імперії. Влада мала б потурбуватися, аби завоювати довіру до себе, а також утвердити впевненість у суспільстві, що уряд має чіткий план дій. Водночас, владі доцільно відмовитися від репресивних заходів – дати суспільству свободу говорити все і про все, що його не задовольняє, але ця “свобода слова” має реалізуватися через “свої”, “обласкані”, “приручені” високою довірою влади

засоби інформації. Таким чином, влада та громадськість віртуально об'єдналися б у спільних діях задля “кращого облаштування” життя в імперії. Водночас, уряд “не був би просто проповідником, він зумів би викликати бажання слухати себе і ця пропаганда задля власного успіху не лише б не притісняла свободу дискусій, а навпаки – “була б на стільки серйозною і щирою, на скільки стан країни може це дозволити”[220, с. 627-628].

На підставі інформації з “Історичного огляду діяльності Комітету міністрів”, який було підготовлено до друку істориком Сергієм Середоніним, можна припустити, що тим втаємниченим адресатом Федора Тютчева був граф Віктор Панін (або, принаймні, він був знайомий із міркуваннями Ф. Тютчева). Вже на січневому 1858 р. засіданні Комітету міністрів, де розглядалося питання цензури, виголошена була одна із головних ідей Ф. Тютчева, що уряд, усвідомлюючи силу друкованих органів, бажає надати їм більшої свободи, а, водночас, волів би через друк впливати на суспільну думку [246, с. 197].

Восени того ж 1858 р. В. Панін прочитав у Раді міністрів спеціальну “Записку” щодо ідейного “спрямування літератури”, із змісту якої цілком вочевидь постають рекомендації Ф. Тютчева, приміром: “цензура упереджує та стримує літературу в певних межах, але цензура безсила впливати на сам напрям літератури” і т. п. [246, с. 197]. За результатами розгляду проблеми, Комітет міністрів (також за Ф. Тютчевим) запропонував створити певний орган, метою діяльності якого було б: “1) слугувати уряду засобом для підготовки умів через журнальні публікації щодо сприйняття урядових дій; 2) спрямувати, по-можливості, нові періодичні літературні видання до загальнодержавної мети, підтримуючи обговорення загальних питань в інтересах уряду”[246, с. 197].

Рада міністрів визнала також, що керівництво таким органом можна довірити лише особам, які не викликають підозр у вірності государю імператору. Його величність погодився з такою думкою і визначив, що: 1) такі особи мають перебувати поза залежністю від міністрів; 2) для успіху їхніх дій, вони повинні знати про напрями, за якими міністри мають слідувати у своїх справах; 3) ці особи мають постійно обмінюватися інформацією із міністрами (задля швидкого узгодження можливих непорозумінь), а водночас контактувати із редакторами найбільш відомих часописів та найбільш знаними авторами, впливаючи на них не силою офіційної суворості, а методами переконань та заохочень, а отже, набуваючи, таким чином, морального впливу на них; 4) їм надається право доручати різним особам написання статей в інтересах уряду і, в такому випадку, робити запити (якщо вважатимуть за потрібне) на винагороду відповідному автору за його літературну працю; 5) поза розпорядженнями цензури, ці особи, якщо вважатимуть за потрібне, передають свої зауваження щодо загального поступу літератури безпосередньо міністру народної освіти (на той час, саме останньому підпорядкована була цензура). Можливі зіткнення з цензурою вирішуються тим самим міністром [246, с. 198].

Сутнісний зміст цих непублічних рішень 1858 р. значно ясніше дозволяє розуміти ті свободи, що “впали на голову” “захмелілої” від “успіхів” реформувань російської громадськості. Імперська влада усвідомила, що задля поширення настроїв довіри до самої себе варто лібералізувати політику в сфері свободи слова, але одночасно, доцільно всіх “відпущених на свободу” “приручити”, тримаючи їх під наглядом на “короткому поводку”. Тож, аби популяризувати доброту імператора-визволителя, а водночас, для приборкання успіху закордонних нелегальних видань, активно почали з’являтися нові часописи та авторські видання в столицях імперії. Однак ця свобода мала підконтрольні межі.

“На хвилі” ліберальних настроїв у травні 1860 р. студенти Київського університету Каленик Шейковський та Пилип Левицький подали до київського цензурного комітету прохання щодо дозволу їм видавати в м. Києві щоденну літературно-політично-економічну газету “Голос”. Цензурний комітет звернувся із відповідним запитом до місцевого генерал-губернатора Іларіона Васильчикова, але останній в листі до міністра народної освіти Євграфа Ковалевського (якому і підпорядковується цензурний комітет) аргументував, що такий дозвіл давати недоцільно, бо студенти не зможуть “достатньо адекватно” аналізувати політичні та економічні події, тим більше, що місцеве багатонаціональне середовище неодноразово вже мало нагоди до зіткнень, а тепер конфлікти можуть “перетікати” із життя в газети, а із газет в життя. Тож дозволяти газету, яку скоро доведеться забороняти, не має сенсу. Підставою ж для офіційної відмови, на його думку, міг бути аргумент, що студенти мають навчатися, а вказана справа їх відволікатиме [84, арк. 1-6 зв.]

Проблема політичної благонадійності видавця стала також головною підставою відмови на видання у 1861 р. газети “Нива” у Полтаві. Полтавський губернатор писав, що пані Злигостева, яка виступає з ініціативою видання газети, нікому не відома і не має належного досвіду, тому, ймовірно, нею хтось приховано буде керувати, хто не бажав би оголошувати власне ім’я. Для зняття проблеми він запропонував перевести на інше місце служби стряпчого Злигостєва, за яким змушена буде поїхати і його вище названа дружина і, таким чином, вона полишить свій задум [112, арк. 8-9].

Про справжні межі “свободи друку” свідчить також практика органів імперської влади, яка усталилася щодо україномовних видань. Просто забороняти їх друк стало в цьому часі незручно, тож з’явилася чимала низка українських видань, однак до читачів вони практично не доходили. Справи канцелярії київського генерал-губернатора засвідчують скрупульозне переслідування та систематичне вилучення цієї літератури [94; 98; 99].

Таким чином, уряд досить вміло реагував, як бачимо, на виклики часу, але для самого російського суспільства такі пристосування самодержавства мали вкрай негативні наслідки, оскільки “перебравши у свої руки” ініціативу націоналізації, царат почав вміло імітувати прогресивне самореформування і, тим самим, руйнувати силу громадянських ініціатив – підривати громадянську націоналізацію. Зрештою, громадськість, яка не мала жодного

впливу на владу та не брала участі у формуванні її політики до часу ліберальних реформ середини XIX ст., залишилася так само ні до чого владного не причетною і після “великих звершень” Олександра II.

Окрім вдало впроваджуваної політики “лояльностей” (або політики лібералізму) всередині російського суспільства, зміст якої Річард Вортман назвав “розігруванням сценарію любові” в стосунках самодержця із підданими [480, с. 37-88], надзвичайно сприятливо для царату склалася також кон’юнктура міжнародних взаємин наприкінці 50-х– початку 60-х рр. XIX ст. Втягування (повернення) Російської імперії у “велику гру” “великих” європейських держав дозволило їй успішно вирішити чи не найбільшу з усіх внутрішніх – “польську проблему”, яка виступала головним подразником, а водночас і локомотивом процесів громадянської націоналізації в Росії.

Досить швидко після Паризького конгресу за результатами Кримської війни російська дипломатія переконалася, що країни-переможниці – Франція та Англія – перебувають в глибокому протиріччі між собою, а, крім того, ще й із Прусією та Австрійською імперією. Тобто, західноєвропейський союз у війні з Росією був створений виключно задля мети приборкання російських близькосхідних амбіцій. Тож домігшись свого у Криму, антиросійська коаліція відразу ж самоліквідувалася, а одночасно після розвалу цього тимчасового союзу позиція Росії для кожної із “великих” країн Європи стала цінною з огляду на вибудову можливих варіантів нових конфігурацій союзників та суперників. Як наслідок – Російська імперія почала відчувати вагу власної дипломатичної позиції.

На середину XIX ст. політика кожної із т. зв. великих західних країн вже значною мірою узгоджувалася із настроями громадської думки і таким чином набувала ознак політики національних інтересів. Більше того, певні свої зовнішньополітичні кроки уряди європейських країн могли пояснювати (обумовлювати, відстоювати) як дії, до яких їх “змушує” громадська думка. Тож політика європейських держав тепер вже не могла проводитися без врахування настроїв та вподобань, які панували в громадських колах. За таких умов польська проблема в європейській міжнародній політиці середини XIX ст. стала своєрідною розмінною монетою.

Після Кримської кампанії лідерство у європейській політиці на певний час захопила Франція. Щоб і далі посилювати свої впливи, Наполеон III потребував союзника і, звісно, що найзручнішим для нього партнером була б безамбітна на той час Росія. Однак громадська думка Франції надзвичайно підтримувала поляків (тобто, головного “ворога” росіян), і уряди обох держав ніяк не могли цього ігнорувати, тож вже найперші кроки зближення Франції та Росії були ускладнені такою обставиною.

Дипломатичні джерела зафіксували, що на зустрічі Наполеона III із Олександром II в Штутгарті, французький імператор з надією на розуміння говорив: “Що стосується взаємин Росії і Франції, то я бачу лише одне питання, яке може бути подразливим – це польське питання. Я маю зобов’язання, від яких не можу відмовитися, я маю шанувати громадську думку, котра у Франції дуже прихильна до Польщі. Про цю обставину я

зобов'язаний відкрито попередити вашу величність”[450, с. 77]. Водночас, Наполеон III не просив багато, він не вимагав ні відновлення Польщі, ні навіть автономії для неї, але просив “пожалувати” хоч що-небудь для поляків, аби громадська думка побачила успіх від зближення Франції та Росії. Однак Олександр II, не поцінувавши такого дипломатичного реверансу, з обуренням повідомив людям своєї свити: “Зі мною посміли заговорити про Польщу”[450, с. 77-78]. Надалі Наполеон III намагався всіма можливими засобами приборкувати домагання, з якими його атакували прихильники “польської справи” у Франції, а Олександр II, за обставин перманентно зростаючої активності поляків, змушений був їм поступатися.

Зближення Франції із Росією не могло задовольнити жодну із інших європейських держав, тож кожна з них діяла, аби зашкодити порушенню встановленої рівноваги сил, а проблема Польщі була надзвичайно зручним для такої мети засобом. Англія через пресу підтримувала як у себе, так і у Франції збурення громадськості з вимогами до Наполеона III рішучіше домагатися від Росії задоволення прав поляків. Прусія, навпаки, через свого посла в Петербурзі Отто фон Бісмарка нашіптувала Олександрові II в жодному разі не йти на поступки зухвалим полякам і пропонувала разом з тим військову допомогу в їх приборканні. Австрійська імперія намагалася зберігати нейтралітет, схилиючись періодично то на бік Франції, то на бік Росії [317, с. 229-235; 477, с. 159-173].

Дипломатична гра в період політичної напруженості в Польщі 1861–1863 рр. мала свої апогеї загострення міждержавних стосунків та їх пом'якшення, однак головний її підсумок вилився у дипломатичні демарші проти жорстоких антипольських дій російської влади. 2(17) квітня та 15(27) червня 1863 р. посли Англії та Франції, а також повірений в справах Австрії вручали міністру зовнішніх справ Росії графу О. Горчакову депеші від своїх урядів із ультимативними вимогами про припинення військових дій, встановлення миру та задоволення законних вимог поляків [450, с. 229, 288]. Однак О. Горчаков на той час вже добре розумів, що ці дії європейських країн є блефуючими. Протиріччя, які між ними існують, є надзвичайно глибокими і не дозволять їм об'єднатися та розпочати війну з Росією заради відновлення Польщі. Про це свідчило вже те, що Англія, Франція та Австрійська імперія не змогли погодити свої вимоги до Росії і подати спільний документ ні у квітні, ні в червні. Кожен із урядів виставляв до Росії окремо свої домагання, що різнилися між собою [450, с. 218, 227-229].

Найважливішим було те, що впродовж розгортання цієї антиросійської дипломатичної війни в підтримку поляків у самій Росії докорінно змінилися суспільно-політичні настрої. Від колишнього полонофільства не залишилося жодного сліду. Захоплення російської громадськості лібералізмом змінилися тотальною націоналістично-шовіністичною реакцією. “Загроза війни”, якою залякувала російська преса, коментуючи дипломатичні дії західних сусідів, нагадала росіянам знову ж про Кримську війну і мобілізувала їхні патріотичні почуття на захист імперії. Забувши про всі претензії, що висувалися до необмеженого російського самодержавства, колишні “ліберали”

заговорили мовою його (самодержавства) захисників.

Особливе невдоволення та спротив громадськості викликала сама лише (розбурхана публіцистикою) уява можливого повторення приниження Росії через коаліційний виступ проти неї західних держав. Вимоги останніх щодо Польщі видавалися росіянам неприпустимою наругою над їхньою гідністю, а отже, це стало надзвичайно потужним фактором націоналізації свідомості та національної консолідації. Західник Костянтин Кавелін у гніві та роздратуванні, викликаних ультимативністю заяв французів та англійців, у червні 1863 р. писав баронесі Едіті Раден: “В мене печінка повертається в боку від оскаженіння та гніву. Тут не може бути двох думок і почуттів! Тут я був би готовий хоч ким – солдатом, барабанщиком, фурлейтом, полковим чи ротним писарем – словом, чим хочете, брати участь в спільній справі...”[186, с. 19].

На хвилі радикалізму настроїв, з особливим піднесенням російська громадськість зустріла призначення генерал-губернатором Північно-Західного краю графа Михайла Муравйова, який з часів ще першого Польського повстання мав репутацію сатрапа і набув імені “вішателя”. “Ліберал” Олександр Кошелєв приєднався до хору захопленого вітання цього призначення зі словами схвального задоволення від найперших дій генерал-губернатора: “А Муравйов хвацький, вішає і розстрілює! Дай йому бог здоров’я” – писав він М. Погодіну [271, с. 186]. “Муравйов протягом 1863 р. став ледве не легендарною особою, – констатував Євген Феоктістов, – заслуги його в справі приборкання польського заколоту були настільки важливі, що переважна більшість публіки вимовляла його ім’я із благоговінням”[253, с. 159]. У листопаді 1863 р. до дня народження М. Муравйова петербурзький beau monde, писав Михайло Лемке, надіслав йому ікону із колективними вітаннями та подяками [391, с. 287]. Публічно вітав М. Муравйова також і митрополит московський Філарет, який у відкритому листі писав: “Ваше призначення є вже поразкою ворогів вітчизни, ваше ім’я – перемога”[173, с. 405].

Відступ російської громадськості на консервативні позиції, примирення із недоліками необмеженого самодержавства, а також критичні настрої щодо процесів лібералізації російської суспільно-політичної дійсності з’явилися значно раніше подій 1863 р. Причину такого регресу в жодному разі не можна пов’язувати виключно лише із впливом зовнішньополітичних факторів (антиросійські погрози західних країн та територіальні претензії поляків), реакцією на які стало зростання патріотизму (генеза протидержавного, “офіційного” націоналізму), через потребу захисту кордонів вітчизни, якій загрожують вороги. Причини такого відступу значно глибші та ширші. Принаймні, не можна недооцінювати традиції імперсько-великодержавної культури політичного мислення російського суспільства, а також вотчинницькі традиції у ставленні до справи, якою доводиться займатися.

Олександр Кошелєв, який аналізував причини гальмування реформ в Росії ще до часу “вибуху патріотичних почуттів”, пов’язаного із польськими

подіями, переконливо розкрив вотчинницький характер мислення всієї російської бюрократії. Він тоді писав, що дворяни незадоволені маніфестом Олександра II щодо селян, бо втратили після реформи владу над селянами. Селяни незадоволені залишками панщини та оброку; бюрократія, люд чиновницький з малого до великого – всі незадоволені: “Послухайте станового, справника, суддю, губернатора, міністра – всі говорять – ні! так справи йти не можуть... А літератори, вчені, професори і студенти – про них і говорити нічого – їх скаргам на цензуру, яка стає все дурисвітнішою, немає ні кінця, ні числа... Але невже нам стало гірше жити? Ні! Тепер набагато краще. Але тоді все було на своїх місцях: укладено, закорковано, прибито... Тепер нас охопило свіжим повітрям, все ожило, все повернулося до людської діяльності – як же нам не почуватися стиснутими, вкрай обмеженими в тому обмеженому просторі, де ми могли лише спати...”[199, с. 1-4].

Прагнення свободи ввійшло, таким чином, у протиріччя із усталеною системою регламентацій, пересторог, ієрархічної підпорядкованості, підзвітності, чинопочитання тощо, однак ламання цієї системи викликало страх. Багато хто пройнявся відчаєм, вважаючи, що Росія опинилася у безвиході. Як зазначав О. Кошелєв, в суспільстві постали питання: “Чим буде дворянство? Як прийде справжня воля? Чи припиняться хабарі? Чи доживемо до дня, коли бюрократія перестане нами володіти? Чи уникнемо банкрутства? З’явився страх близької Пугачовщини”[199, с. 5].

Зрештою, та ж освічена громадськість імперії, яка переймалася проблемами необхідності змін та захопилася лібералізмом (переважною більшістю) сама ж і перебувала на службі цієї імперії. Інакше кажучи, практично кожен із “ліберально мислячих” почав розуміти, що він може втратити звичну для нього “нішу в імперському тілі”, з якої годується. А до чого приведуть реформи? Невідомо. О. Кошелєв писав, що призначена царем майже виключно із дворян бюрократія є чимось особливим, самостійним, настільки ж шкідливим та небезпечним для государя, наскільки смертельним і невідомим для Росії і навіть для тієї верстви, із якої вона походить. Вона не є сукупністю посадових осіб, які служать царю та вітчизні, вона є ієрархією, допущеною до священних дарів самодержавства, вона вважає Росію своєю вотчиною, а себе над нею призначеним провидінням, що має право і обов’язок розпоряджатися всім і всюди самочинно, безвідповідально перед громадянами і майже так само перед царем.

Феномен російського урядування в тому, що кожен із чиновників поводить як у своїй власній вотчині: “Становий, справник, губернатор, міністр – всі самодержавствують під виглядом виконання вказівок зверху і тих, хто не кориться їх свавіллю, віддають під суд, арештовують, кидають до в’язниці, чинять їм всілякі образи і все це майже безкарно: із сотні один, за дії вже занадто беззаконні, звільняється зі служби. Та й зрештою, як суворо приструнити чиновника? Адже в ньому за корпоративними законами бюрократії треба підтримати агента влади, саму владу”[199, с. 28-29]. Наостанок, О. Кошелєв констатував, як зле поєднуються національні риси та функціональні інтереси в російській бюрократії: “Бюрократи не є свідомими

ворогами Росії, вони зазвичай добряки та лінивці, які лише турбуються про те, щоб подовше посидіти на своїх місцях, або вилізти вище. Предмет їхньої любові – status quo – їх мета – збереження, по-можливості, увіковічнення тих вигод, які їм дарує існуючий порядок речей... Вітчизна для них поняття умовне. Вони служать тільки начальнику, головною турботою чиновника є проблема як би збутися паперу, не висловивши своєї думки та не потурбувавши доповіддю начальства”[199, с. 31-33].

Про цю ж специфіку мислення росіян, які чітко розділяли (ніколи “не плутаючи”) ліберальні ідейні захоплення із прагматикою інтересів повсякденної дійсності, писав Лонгин Пантелєєв. Характеризуючи суспільно-політичні вподобання російської молоді, він зауважував, що особливою популярністю серед неї користувався “Современник” і багато молоді швидко засвоювали його ідеї, але потім преспокійно влаштовувалися чиновниками, і навіть дуже справними, в департаментах: “Те ж саме можна сказати про “англоманію”, що репрезентована була “Русским вестником”, більшість тодішніх англоманів і, до того ж, люди вже не молоді, погаласувавши дещо до половини 60-х рр., разом зі своїм лідером викинули потім за борт свою англоманію без жодного залишку. Всі ідеї, що були пущені в обіг у перші роки реформ, посіяли лише зерна, проростання яких залежало вже від подальшого перебігу нашого життя”[222, с. 160-161].

Зі знанням самих глибин російської ментальності, відверто та цинічно насміхався із Олександра Герцена анонімний патріот Російської імперії, що взявся проаналізувати вплив закордонних нелегальних російських видань. “Припустимо, що пан Герцен вважає все це [те, про що він пише – Ю.З.] необхідним для зруйнування деспотизму уряду; але невже думає він, що якби і дійсно сталося те, чого він хоче, то результат цьому був би абсолютно добрим? Що тоді зацарює в Росії ідеальне царство, що справедливість буде бездоганною і кожен, до останнього члена в державі, стане заможним? Що нарешті і сам клімат буде кращим? Ні, Олександр Івановичу, не ви перший, не ви останній, хто жертвував всіма благами земними і щастям інших без власної вигоди і не один раз люди помилялися”[216, с. 35-37].

Далі анонім від умовного імені всіх росіян прагнув переконати, що популярність підпільних видань О. Герцена в Росії обумовлювалася не більше, ніж природним інтересом людей до всіляких пліток та таємниць, однак жодних змін у свідомості росіян не відбулося: “Ви росіян на цей раз не заманите у ваші сіті: росіяни хочуть кращого і цього ніхто не приховує, але намірені досягнути його іншим шляхом... Повірте, Олександр Івановичу, ви за допомогою ваших закордонних видань досягли результатів зовсім протилежних тим, яких очікували: сподіваючись озброїти всіх проти Уряду вашою злобою до всього істинного, ви посилили лише обережність розумної російської більшості і ми бачимо, що більшість ця стає головною опорою, Уряду”[216, с. 35-37]. Тож на переконання аноніма, росіяни залишаються бути вірними своїм життєвим традиціям і заклики О. Герцена до рішучої ламки усталеного в імперії порядку не мають жодного шансу: “Ви думаєте, що ваша партія в Росії чисельна, тому що публіка читає ваш друк; але вам належало б

розраховувати не на число читаючих, а на вплив, який здійснює це читання, особливо в теперішньому часі, і якби ви могли чути судження людей мислячих про ваші творіння, ви б сильно розчарувалися...”[216, с. 35-37].

Важливі штрихи до портрету російських “світських” людей середини ХІХ ст. (які саме й формували “освічену громадськість” Росії) додає, найвірогідніше, білорус за походженням, але вірний патріот імперії із Гродно Яків Балванович. На території Білорусі він бачив лише чиновних росіян (“великоросів”), однак їхня культура передавалася також і чиновникам з місцевих уродженців. “У нас є чиновники білоруського і великоруського походження, – пише Я. Балванович, – але вони не складають у нас громадськості: їх мало, живуть роз’єднано, поосібно, майже не знаючи один іншого; а по-друге, наш чиновник завжди і всюди лише чиновник, тобто така особа, яка вельми мало міркує щодо соціальних проблем, вважаючи, що його призначення передбачає виключно розсилку та отримання розпоряджень, рапортів та інших канцелярських паперів. Ясно, що ці господа стільки ж турбуються протидіям полонізму, як я торішнім снігом”[149, с. 82].

Я. Балванович писав свій лист з окраїни імперії в той час, коли там вже відбувалося польське повстання, тож йому, вочевидь, було зрозуміло, що Росія не має чого протипоставити полякам окрім лише сили зброї. Цей край не став російським, його націоналізації не відбулося, російські чиновники завжди тут поводитися саме як аристократи, тож вони тяжіли знатися із польською аристократією, а не із простолюдом. “Вступаючи до місцевих товариств, що об’єднують майже виключно поляків, постійно перебуваючи в їхньому оточенні, чуючи їхню мову, великорос переконувався, що справді живе в Польщі. Звичайно, його погляд змінився б, якби він ближче познайомився з нашим мужиком, але їх наші цивілізатори затаврували назвою *bydło*, і взагалі російська поважна людина, як відомо, не має великого бажання до зближення з простолюдом”[149, с. 82]. До цього додавалася ще й вправність “хитрих поляків”, які вміло “відчеканювали” поведінку та мислення таких осіб у відповідності до власних інтересів, і в підсумку, – пише Я. Балванович – багато хто із росіян надзвичайно прагнув і дуже радів, коли вдавалося досягти “відгуку від поляків: *choć moskal, ale dobrze myślacy*” [149, с. 81].

Таким чином, громадянської націоналізації свідомості в росіян не відбулося, аристократичні привілеї виявилися значно ближчими серцю та зрозумілішими для загалу освіченої громадськості, аніж абстрактні бажання “свободи, рівності, братерства” (за класичними гаслами громадянської свідомості, народженими Французькою революцією). Тож невдоволення політикою самодержавства зовсім не переважувало по своїй значимості інтересів приватного змісту, які забезпечувалися, щонайперше, становими привілеями освічених верств.

Запал до перетворень поступово згасав, сумнівні перші результати селянської реформи викликали розчарування, влада навчалася опановувати ситуацією та перебирати ініціативу в свої руки, а наостанок – поява національної (польської, а згодом ще й української) проблеми, яка поставила

під загрозу цілісність імперії (і тим самим викликала у росіян ревні почуття псевдопатріотизму) – все це остаточно зламало перші слабкі здобутки громадянськості та захопило суспільство у вир офіційної, імперської націоналізації. Авторитет престолу та непорушність самодержавства із завойованими ним територіями знову почали набувати ваги найбільших, найвищих цінностей.

Повернення суспільних настроїв до пошанування старих порядків пояснюється також закостенілістю в російській свідомості кріпосницької спадщини. Як писав князь Петро Кропоткін, кріпацтво породило цілий світ звичок та традицій, що поєднувалися з рабством. Тут була зневага до людської особистості, деспотизм батьків, лицемірна покірність з боку дружин, доньок та синів. Все російське життя: в сім'ї, в стосунках начальника і підлеглого, офіцера і солдата, господаря і робітника – все було просякнуте віковичною традицією всюдисущого деспотизму: “Навіть найкращі люди того часу перебували в залежності від цих звичаїв кріпосного стану. Проти них закон був безсилим. Лише потужний суспільний рух, який завдав би удару самому кореню зла, міг змінити звички та традиції повсякденного життя. В Росії цей рух – боротьба за індивідуальність – набув значно могутнішого характеру і став більш безжальним у своєму запереченні, ніж де б то не було. Іван Тургенєв у повісті “Батьки та діти” назвав його “нігілізмом” [379, с. 136].

Отже, жорстокість порядків породжувала крайню жорстокість боротьби з ними. Розчарування широкого загалу громадськості в дієвості реформ, а також поступове ренегатство на “старі позиції” обумовили крайній радикалізм тих, хто залишався на позиціях боротьби. Таких нечисельних, але рішучих та непоступливих борців із усталеними російськими порядками, як зауважив П. Кропоткін, з легкої руки Івана Тургенєва називали нігілістами. Останні через щойно створену ними організацію “Земля і Воля”, через прокламації “Молода Росія”, “Великорос” висловлювали найрадикальніші гасла, проголошуючи готовність вмерти за свободу та справедливість [379, с. 136].

Один із перших номерів “Великороса” був надісланий начальником III Відділення київському генерал-губернатору, а із канцелярії останнього копії розсилалися по губерніях із застереженням: “Вжити заходів щодо упередження можливого поширення “Великороса” в тутешньому краї”. Сама ж прокламація закликала: “Уряд нічого не здатен розуміти, він тупий і відсталий, він веде Росію до Пугачовщини. Треба освіченим класам взяти в свої руки ведення справ із рук бездарного уряду, щоб врятувати народ від катувань, якщо суспільство не зробить цього, воно саме піддане буде терору, тому що уряд через свою неспроможність вести національні справи розумним чином вдається до необхідності застосування системи утисків. Якщо освічені класи відчують себе безсилими, не матимуть рішучості приборкати уряд і керувати ним, тоді патріоти будуть вимушені закликати народ до справи” [22, арк. 2-2зв.]. Як бачимо, автори “Великороса” відстоювали ідею саме громадянського проекту націоналізації російського

суспільства. Однак їхні побоювання, що “освічена частина нації” виявиться неспроможною взяти відповідальність на себе, на жаль, підтвердилися.

У травні 1862 р. “Молода Росія” оголосила криваву війну не тільки існуючому ладу, але й всім його основам – писав Михайло Лемке. За словами російських активістів “від сучасного суспільства не повинно лишитися каменя на камені”[391, с. 156]. Так співпало, що саме в той же час у Петербурзі відбувалися жакливі пожежі, які, починаючи з 16 травня, продовжувалися майже три тижні. І хоч це явище було звичним – Петербург неодноразово горів і раніше, і пізніше – однак проурядова преса весною 1862 р. успішно скористалася таким співпадінням. Події в Польщі, де вже звичними тоді стали демонстрації, маніфестації і навіть сутички з військами (активний вуличний рух розпочався ще з осені 1860 р.), зіграли роль страхопуда. В петербурзьких пожежах були звинувачені студенти-нігілісти, які начебто бажали розпалити пожежу в усій Росії подібно до Польщі [240, арк. 126-130, 133].

Уряд розпочав арешти “підозрілих”, і громадськість (вперше з часу сходження на престол Олександра II) реагувала на них схвально. Почалися переслідування усіх, хто міг би мати зв'язки із закордонними нелегальними виданнями і, щонайперше, із О. Герценом. Під гаслом боротьби проти прокламацій та їхніх поширювачів – неблагонадійних людей – тоді ж таки було закрито всі недільні школи. За височайшим повелінням від 12 червня 1862 р. міністерство внутрішніх справ надіслало розпорядження начальникам губерній, де вказувалося: “Нагляд, встановлений за недільними школами і народними читальнями, виявився недостатнім. Останнім часом з'ясовано, що під добродійним прикриттям поширення в народі писемності люди зловмисні вдавалися в деяких школах до спроб поширення шкідливих вчень, обурливих ідей, викривлених понять щодо права власності та беззвір'я. ...государ імператор повелів ...до часу перевлаштування вказаних шкіл на нових умовах, закрити всі нині наявні недільні школи і читальні”[100, арк. 2].

Михайло Лемке вустами сучасника подій свідчив: “Вперше з 1855 р. зазвучали вигуки: “Назад!”, “Досить!”, “Та куди ж ми йдемо!” В суспільстві переважали реакційні настрої; половина людей, ще вчора ліберальних, сьогодні стали вкрай радикальними, кожен дивувався, чому не забороняють того або іншого”[391, с. 157]. Найгаласливішим патріотом, захисником вітчизни зарекомендував себе публіцист, редактор газети “Московские ведомости” Михайло Катков. Із поміркованого ліберала (у 1858 р. він фігурував у списку московського генерал-губурнатора графа Арсенія Закревського як неблагонадійний – “західник і видавець журналу “Русский вестник”[391, с. 7-8]) М. Катков перетворився у запеклого шовініста. Він став майстром державно-націоналістичної демагогії, люто чорнив усі сторони боротьби поляків та розпалював найтемнішу, найпримітивнішу інстинктивну злість в російському суспільстві до всіх як реальних, так і ймовірних (власне, вигаданих) “ворогів”.

Залякуючи загрозою розчленування вітчизни, М. Катков пропагував думку, що врятувати Росію може лише найжорстокіше придушення

Польського повстання [450, с. 246-247]. Сучасник тих подій Борис Чичерін у своїх “Спогадах” писав про М. Каткова, що ніхто не вмів так сваритися, як він. Він робив це з великим успіхом, бо не соромився нічого. В ньому було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають, перед цим відступали: “Неможливо було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася в зміст друкованого слова, це діяло тим більше вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім’я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям” [257, с. 201]. Важливими для розуміння поведінки М. Каткова є застереження його біографа С. Неведенського, який писав: “Вихідною точкою Каткова, була думка про те, що із відновленням Польщі Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською-напівазіатською державою, якою вона була до Петра Великого. Між тим значення великої європейської держави є для Росії питанням життя і смерті” [426, с. 182].

В пошуку ворогів, які загрожують імперії, М. Катков зайняв позицію, що їх число та “доведена небезпечність” буде прямо пропорційною ступеню консолідації патріотів вітчизни, тож він надзвичайно ретельно відстежував суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Росії та навколо неї саме на вказаний предмет. З його іменем можна пов’язати нищівну та безкомпромісну війну імперії із “раптом” виявленою “українською загрозою”. Той самий С. Неведенський констатував: “Окрім польських патріотів появилися ще й українофіли; в літературі промайнуло вчення про дві рускі народності та дві рускі мови” [426, с. 164]. (Йдеться про публікацію в українському часописі “Основа” у березні 1861 р. статті Миколи Костомарова, де було висловлено ідею про право українців на розвиток власної мови та літератури, що обґрунтовувалося, вочевидь, відмінною від росіян духовно-культурною самобутністю українців.)

Як зауважує Олексій Міллер, боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за цілісність імперії, боротьба з українським рухом стосувалася ще й питання цілісності руского народу (для тих, хто вірив, що триєдина руска нація вже існує) [415, с. 40]. “М. Катков продемонстрував розуміння того, що загальноросійський та український проекти національного будівництва є саме конкуруючими проектами з обопільними шансами на успіх” [411, с. 202]. Це була справжня полемічна “удача” Каткова – він зробив українофільство частиною “польської інтриги”, і тим самим перевів його із розряду “шкідливих помилок” в число безпосередніх політичних небезпек [415, с. 108]. Тож, як він і бажав – число ворогів зростало, вони були всюди, а, отже, здолати їх міг лише згуртований навколо самодержця сильний, патріотично натхненний народ.

Образ “ворога”, боротьба з яким має бути рішучою, безкомпромісною і навіть жорстокою, вправно та вмело змальовувався М. Катковим у його публіцистиці. Ворожим був цілий світ, що оточував Російську імперію, але персоніфікованим втіленням, самим осередям ворожості впродовж 1863 р.

виступала, звісно, Польща. Тож боротьба із ворожим оточенням, із персоніфікованим втіленням ворога мала бути лише переможною, вести її потрібно цілком впевнено та сміливо, з переконанням у “праведності” цієї боротьби – саме такі почуття прагнув викликати у своїх читачів “націоконструктор” М. Катков: “Залишати за Польщею яку б то не було політичну особливість – значило б марно викликати в польській національності нездійсненні надії на відновлення Польського королівства і тим ставити її [польську націю – Ю.З.] у ворожі стосунки до Росії, робити її смертельним нашим ворогом і закладати в майбутньому можливість нових повстань, нових кровопролитів” [189, с. 56].

Жодних політичних поступок Польщі, стверджував М. Катков не можна робити, тільки повне, безапеляційне відстоювання власної позиції влаштовує Росію: “В питанні між Росією та Польщею немає потреби знати, якого способу мислення і яких політичних чи релігійних переконань той або інший польський патріот, що пропонує нам мир чи перемир’я. Демократ чи аристократ, революціонер чи консерватор, атеїст чи католик, розумний чи дурень, поміркований чи навіжений... тут мова йде не про польські основи та переконання. Це давня “зважаєна долею” суперечка поміж двома народностями. Необхідно, щоб одна із них відмовилася від політичної самостійності [189, с. 56].

Отже, М. Катков публічно закликав все російське суспільство усвідомити себе єдністю, тобто нацією, яка має стати в боротьбі із поляками (іншою нацією) на захист самої себе та своєї держави, якою є єдина-неділима Російська імперія: “Або Польща, або Росія – угоди бути не може... або Росія, або Польща – середини немає. Повинні ж ми, нарешті, зрозуміти, що немає ніякої людської можливості погодити російський патріотизм з польським. Найменша по́ступка на користь однієї є неминучою втратою для іншої... або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або руский має примиритися з думкою про припинення політичного існування Росії” [189, с. 85]. Так писав у лютнево-березневному 1863 р. числі “Русского вестника” М. Катков.

Ідейні переконання та практичні зусилля авторитетного публіциста знаходили досить широку підтримку в російському суспільстві. Вчорашні супротивники – західники та слов’янофіли – єдиним фронтом взялися “формувати” загальноросійську, проімперську силу спротиву “ворогам”. З метою такої всенародної консолідації М. Катков разом із М. Погодіним, І. Аксаковим і С. Соловйовим взялися організувати написання “Адрес” (звернень) на ім’я царя від нібито різних громад та об’єднань Росії. У березні-квітні 1863 р. з’явилися “Адреси” від петербурзького дворянства та петербурзької міської громади, московського дворянства та московської міської думи, від старообрядців, від Московського університету тощо [450, с. 253].

Про досягнення мети патріотів зразка М. Каткова засвідчив в своєму щоденнику Олександр Нікітенко. Запис 9 квітня: “В неділю, на площі біля Зимового палацу була величезна маніфестація. Незліченний натовп народу

зібрався перед балконом, що виходить до Адміралтейства, і підняв страшенне “ура”, таке, що государ вийшов, нарешті, на балкон. Натовп зустрів його із надзвичайним захопленням. Народ просив показатися також царицю. Вона з’явилася на балконі – таке ж піднесення і радісні вигуки”[215, с. 324]. Запис 19 квітня: “У Москві 17-го був неймовірний народний ентузіазм. Народ витребував, щоб молебень був відправлений на площі проти вікон тих кімнат палацу, де народився государ. Народ впав на коліна і молився за Росію і государя з глибоким почуттям. Очевидці кажуть, що це було видовище чудове і зворушливе”[215, с. 326].

Таким чином, за умови “віднайдення” чисельних ворогів в середині імперії (нігілісти, поляки, українофіли) та із постановом “реальної загрози” війни з англо-франко-австрійцями, самодержавство цілковито повернуло собі авторитет єдиної, надійної, консолідуючої сили, і саме до нього тепер тулилися із найвірнопідданішими почуттями майже всі донедавна роздріблені політичні сили російського суспільства – західники, слов’янофіли, патріоти-“охоронителі”. Всі вони тепер виступали згуртованим табором захисників кордонів вітчизни, винятково надійним символом яких було, звісно, самодержавство.

Чи не єдиним, хто критично та послідовно протистояв сповзанню російського суспільства у розгул шовіністичних настроїв та чий одинокий голос ще можна було почути, був Олександр Герцен. Тривалий час він намагався стримувати поляків від збройного виступу, висловлював переконання, що польський рух мав би набути правдиво демократичного характеру, аби не виглядати справою лише шляхти, однак із наближенням та початком повстання його позиція була однозначно на боці поборювачів деспотизму.

У польській справі він бачив можливість докорінної перебудови життя в Росії, коли б був почутий “голос народів” та з їхньої волі вибудовувалася б політика. Однак він також прозріливо передбачав, що європейські країни не поступляться суто власними інтересами задля підтримки поляків. “Велике нещастя, – писав він у січні 1863 р., – що польське повстання прийшло рано; багато-хто, й ми, в тому числі, робили все, що нашим слабким силам було можливим аби затримати його... Чи зробить щось Європа? Чи допустить вона ! Допустить. В Англії відбудуться непотрібні, безсилі, але дуже великодушні мітинги, і лише одна Німеччина долучиться щирою своєю радістю – що слов’яни, принаймні, будуть бити слов’ян!”[172, с. 26-27].

Виступаючи в “Колоколі” впродовж 1863 р., О. Герцен, як і в попередні роки, звертався до свідомості та природних людських почуттів своїх читачів. Він ще певний час сподівався, що слова, які промовлялися в російському суспільстві впродовж попереднього періоду “відлиги”, ті “сповіді-каяття” та “зречення” деспотизму і варварства – не могли не змінити суспільство. На те його надихали ще окремі обнадійливі прецеденти, що мали місце в російських військах. Тож у квітні 1863 р. в статті, що була присвячена переходу окремих російських офіцерів на сторону повстанців, О. Герцен писав: “Проклята справа витравлювання цілого народу із сімейства народів

не є нашою загальнонародною русскою справою. Чи мало нам місця в себе? Чи мало в нас своїх справ? ...Чи ми клином зійшлись, що без Польщі ми жити не можемо? І чому ж нам з Польщею, Україною, з Фінляндією не жити, як вільний з вільним, як рівний з рівним? Чого ж усе ми маємо забирати собі в кріпосне рабство? Чим ми кращі за них?”[170, с. 122-123].

Далі, О. Герцен з болем констатував, що процеси, які відбувалися в російському війську, котре приборкувало польських повстанців, були незворотними: “Взагалі ми знаємо із газет, і ще більше із розповідей, що молоді офіцери, особливо армійські, поводяться по-людськи, стараються всіма силами стримувати солдат від грабежів та вбивств і з гіркотою бачать, що солдати їх не слухають. Причина очевидна: морального зв’язку між офіцерами і солдатами немає, довіри немає. Завойовувати їх [тобто, зв’язок та довіру – Ю.З.] на вулицях міста, в якому солдатам дозволено безкарно грабувати, підготувавши їх до того голодом і холодом, злиденством і горілкою – пізно”[170, с. 122-123].

Насильства, які діялися в Польщі і, що особливо вражає, чинилися з благословіння тих, хто щойно “присягався” у веденні щирої, відкритої, просвітницької діяльності в суспільстві, породжували у О. Герцена відчай. В червні 1863 р. він писав: “Чи знаєте ви ту велику картину, де Ісус із зв’язаними руками спокійно дивиться на біснувату поліційну чернь, яка б’є його різками – перед цим образом молилися віками, і що ж, чи багато набули кати та їх начальники? Ні серце, ні розум, ні досвід нічому їх не навчають через те, що вони підлі... ми не віримо, щоб юне покоління Росії прийняло на себе ці краплі безгрішної крові, ці мотузки, зрізані з шибениць. Щоб воно через любов до імперської Росії стало на бік катів, грабіжників, на бік тортур – для цього треба бути найпідлішим, продажним або божевільним”[164, с. 192-193].

З особливою гіркотою та болем він усвідомлював, що всі ті досягнення демократизації суспільної думки в Росії, які так обнадіювали ще зовсім недавно, залишилися цілком в минулому. Шал примітивної ненависті, який розгулявся на сторінках російських часописів, свідчив, що все в Росії повернулося на свої деспотичні місця. У серпні 1863 р. О. Герцен писав: “Смертні катування ввійшли у нас в звичайний порядок. Після власноручних вправ Петра I в Росії нічого подібного не було ні при Біроні, ні при Павлові... Героїчна епоха нашої літератури минула... в ній явився новий напрям: вона стала офіційною, офіціозною, в ній з’явилися доноси, вимоги небувалих страт і тому подібне... Патріотичне оскаженіння вивело назовні все татарське, поміщицьке, сержантське, що сонно і напівзабуто бродило в нас; ми знаємо тепер, скільки у нас Аракчєєва в жилах і Миколая в мізках” [160, с. 235-236].

Своєрідним апогеєм морально-психологічного враження О. Герцена прозвучали його слова реакції на захоплені вітання та похвали російської “громадськості” щодо призначення та діянь віленського генерал-губернатора “вішателя” Михайла Муравйова. У першOVERесневому 1863 р. числі “Колокола” він тепер вже, здається, з надривом прокричав: “Русській людині не раз доводилося зп’яну пробуджуватися в помийній ямі, на цей раз вона

пробудилася в кривавій. Нам здається, що Муравйов дарма втрачає час, потрібно кувати залізо, поки гаряче. По-... (тут О. Герцен вжив слово ненормативної лексики, нецензурне слово) би він тепер Олександра Миколайовича, та й сів би на його місце. Суспільство, яке публічно п'є за ката, цілком заслуговує, щоб віжки правління над ним були в руках вішателя"[158, с. 259].

О. Герцен усвідомив, що події 1863 р. цілком поглинули всі сподівання та можливості російського суспільства стати на шлях громадянського поступу. Росіян охопив великодержавний імперський націоналізм, всі носії ідей демократизації або замовкли, або ж мімікрували на догоду самодержавству. Невелика кількість людей, які його слухали, чули та розуміли, вже ні на що не здатні були вплинути.

У листопаді 1863 р. він написав статтю “У вічність майбутньому 1863 року”, де висловлював віру, що чесні люди все ж залишаються ще в Росії, але він знає, наскільки їм важко витримувати те біснування, що відбувається в суспільстві, і ніби на підтримку та із солідарності з такими людьми запевнив, що не жалкує, і навіть радіє з того, що зміг вистояти в атмосфері лайки та обливань брудом: “Ні напади підлих ворогів, ні жалкування слабодухих та недоумкуватих друзів не звернули нас з дороги... Ми зі злого радістю дивилися як втікали від нас стада кабанів та баранів, що супроводжувалися чиріканням їхніх пернатих товаришів... дивилися, як їх Долгоруков (йдеться про князя Василя Долгорукова – начальника III Відділення та шефа жандармів) заганяв у стійло Муравйова і в свої власні пташники... Ми залишались попри все вірними польській справі і вірними руському народу. Час справедливості не за горами...”[159, с. 296].

На жаль, заклики О. Герцена, справді, могли тоді бути адресованими лише в майбутнє – від нього відвернулися усі його ще недавні прихильники і, навіть більше того, його звинувачували тепер у підбурюванні суспільства, особливо молоді, до непатріотичної поведінки. Втрата авторитету почалася з осені 1862 р., коли він обрав чітку та непохитну позицію підтримки польського руху. Наклад “Колокола” вимушено довелося скорочувати, і від 2–2,5 тисяч примірників він наприкінці 1863 р. зійшов на 500 одиниць [379, с. 161]. До часу зміни суспільних настроїв М. Катков (як і багато хто в Росії) визнавав, що саме О. Герцен та його “Колокол” є силою і справжньою владою в російській державі. У 1863 р. цією владою став М. Катков. Англійська “Times” назвала останнього поводителем громадської думки в Росії, і хоч він не мав авторитету серед молоді, однак сама молодь була спантеличена і втратила роль провідної сили в російському суспільстві [379, с. 163-164].

Еволюція “зламу” в настроях громадськості мала досить тривалу і непросту історію. Великі сподівання суспільства на зміни та успішна “гра влади”, яка вдало імітувала готовність до змін, а водночас не публічно, по інстанціях своєї бюрократичної системи, робила все можливе, аби максимально приборкати ліберальні настрої – породжували в підсумку розчарування і навіть розгубленість. Петро Долгоруков писав задовго до

“зламу” в російському суспільстві – ще у вересні 1860 р.: “Ось уже шостий рік Олександр Миколайович на престолі. А чи багато зроблено? Менше, аніж можна було б зробити за іншого способу правління. Влада самодержавства безглуздо-безмежна, занадто неохопна як для однієї людини... Цар умовний самодержець, бо абсолютно безсилий змусити чиновників виконувати видані ним закони. ...вся влада перебуває в руках чиновничої орди..., яка грабує і збиткується з росіян... Без свободи в державі, без конституції – немає жодної можливості мирного виходу з тієї невлаштованості, з того хаосу, в якому нині Росія перебуває” [239, с. 2].

Тоді ж таки і аж до кінця 1861 р. ідеї політичного лібералізму, ідеї конституційності відстоювала більшість незалежної російської громадськості. Серед більшості був і М. Катков, який тоді керував “Русским вестником”. Позиція М. Каткова зводилася до думки, що централізації може підлягати лише все те, що не стосується особистої свободи [379, с. 86-87].

Непевність, нерішучість та двозначність реформ імперської влади підбурювали, серед іншого, і до більш активних дій поляків. Ідея впровадження конституційності в Російській імперії розвивалася тоді в середовищі російської громадськості синхронно з ідеєю відновлення Польщі. Домагання поляків підтримували не лише “ліберали” (західники та ті, хто їм співчував), але й “консервативні” слов’янофіли (які водночас були вкрай рішучими противниками конституційності в Росії) – Іван Аксаков, Юрій Самарін та ін. Однак самі поляки до середини 1860 р. розчарувалися в сподіваннях на “милість” імператорського двору і розпочали радикальні політичні дії.

У червні та листопаді 1860 р. у Варшаві відбулися перші патріотичні маніфестації; в лютому та квітні 1861 р. – нові маніфестації вже були розстріляні російськими військами. 3 жовтня 1861 р. в Царстві Польському було запроваджено військовий стан, який забороняв будь-які збори і демонстрації та впроваджував поліційну годину [512, с. 326-327]. Тоді ж таки, у жовтні 1861 р. поляки провели знаковий в історії польсько-російсько-українських стосунків з’їзд в Городло. Прийняте на ньому рішення щодо мети їхньої боротьби за відновлення держави в кордонах до 1772 р. [22, арк. 13-14 зв.] (тобто включно із землями Українського Правобережжя, Білорусі та Литви) стало трагічним поворотом в ставленні до польської справи “всієї” громадськості Росії.

Городельський з’їзд був найпершим в часі серйозним подразником, який палких російських “лібералів” почав “перековувати” на “патріотів” – захисників недоторканості кордонів імперії, а також і захисників самодержавства як головної запоруки збереження імперії, тобто, якнайбезпосередніше прислужився націоналізації свідомості росіян за “офіційним” – “імперським” зразком. Водночас “польське питання” враз переросло в “польську проблему”, а розуміння необхідності її вирішувати породжувало тепер не роздуми та дискусії, а відверті роздратування російської громадськості.

Росіяни по-новому – національно-імперськими очима – поглянули на проблему національного самовизначення народів. На тлі повноти виявлення польської проблеми зовсім інакше оцінювалися та розумілися тепер і українці. Дотепер заяви українців та поодинокі суголосні їм висловлювання окремих росіян (Олександра Герцена, Петра Долгорукова, Миколи Чернишевського) про те, що українцям також треба надати право та можливість самостійно заявити про власні національні інтереси – до уваги не бралися, хоча Микола Костомаров в одному із листків “Колокола” ще у січні 1860 р статтею “Україна” виголошував: “Нехай ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом”[252, с. 499-503].

Однак обговорення ідеї свободи України і західники, і слов’янофіли (які за “класичними” своїми постулатами передбачали надання свободи слов’янським народам) вважали за “неприпустиме”. І хоч російська громадськість була певний час солідарна із поляками в їхніх домаганнях від царату відновлення польської держави, однак передбачала, що кордони такої відновленої держави будуть обмежені етнічними польськими землями. Тому Городельське рішення було сприйняте в Росії як зухвалий замах на суто “російську власність”. За цих умов розмови українців про свої національні інтереси поглиблювали російські обурення вдвічі. Власне, виокремлення трьох самобутніх національних інтересів – поряд із польським та російським, ще й українського – якраз і обумовило “жахання” стурбованих російських патріотів, яких очолював М. Катков. Він повів війну, як висловився О. Міллер, вже не просто за цілісність імперії, а за збереження цілісності “самого російського національного тіла”, що уявлялося, як східнослов’янська триєдність [415, с. 40].

Міжнаціональні (польсько-російсько-українські) протиріччя, що проявили себе в Російській імперії на тлі зовнішньополітичного напруження (яке більшою мірою “підігрівалося” пресою, аніж насправді загрожувало певними діями європейських держав, що нібито “бралися” відстоювати інтереси поляків) були тими факторами, які прискорили та посилили гуртування всіх власне російських політичних сил імперії навколо трону. Тож “офіційний”-“державницький” націоналізм остаточно поглинув усі громадянські (російські) проекти націоналізації Росії.

Щодо страху перед загрозою війни із західними країнами, наприклад, граф Михайло Муравйов згадував, як уже після призначення його генерал-губернатором та перед від’їздом до Вільно, він прибув, аби відрекомендуватися імператриці. Вона подякувала йому за згоду обійняти посаду в такий скрутний час, висловила жаль щодо труднощів, які склалися в Росії, особливо через тиск західних держав, а крім того промовила, що добре було б, “якби нам вдалося утримати за собою хоча б Литву”, бо про збереження за Росією Царства Польського не могло тоді бути й мови [173, с. 398].

Петро Валуєв у “Записці” царю від 13 квітня (напередодні демаршу європейських країн із дипломатичними нотами) з острахом констатував: “Випробувано все для покращення справ в Польщі: зміна осіб..., широкі

реформи, ...нарешті сила зброї – і все випробуване безуспішне. Ми тепер далі від цілі, ніж, можливо, були у лютому 1861 року”[276, с. 225]. Водночас, розмірковуючи про можливі подальші кроки російського уряду, він говорив про війну як цілком вірогідний і навіть гідний вихід із ситуації, що склалася: “Нас очікують спочатку дипломатичні пояснення, а потім війна або поступки... Якщо ми поступимося тепер, з огляду на військове втручання іноземців, нам важко буде з гідністю відповісти на питання, чому ми не поступилися раніше... Якщо ж ми не поступимося – перед нами війна”[276, с. 225-226].

Тоді П. Валуєв доводив також, що Росії належить якнайшвидше створити представницький орган. Вищі верстви російського суспільства висловлювали занепокоєння, що хід подій змусить уряд дарувати Польщі такі привілеї, яких не мають корінні російські губернії. Тож П. Валуєв пропонував здійснити нововведення, які б дали “перевагу” Росії перед Польщею: “Даруйте люб’язновірній Вам і Вам вірнопідданій Росії політичну першість перед крамольною Польщею. Дайте ж Росії на шляху розвитку державних установ крок вперед перед Польщею. Ви тоді ще тісніше з’єднаєте навколо себе всіх ваших вірних підданих... ви змусите Західний край, нарешті, повернутися обличчям до Москви і стати тілом до Варшави. Тоді західне питання буде вирішене назавжди і польська справа назавжди програна”[276, с. 227]. П. Валуєв пропонував запросити до складу Державної ради з правом дорадчого голосу певне число представників від дворян, від вищого духовенства, а також від міських жителів, аби вони брали участь в обговореннях законодавства та бюджету. Це була б пародія на конституцію, але такий крок відповідав би домаганням західних держав ”[276, с. 228].

Подібні ідеї ініціював у той же час і М. Катков. Він також розумів, що режим самодержавства треба модернізувати, надавши політиці рис “пронародності”, власне, націоналізуючи дії влади, аби вони виглядали не просто волею монарха, а саме його волею зі згоди та в “інтересах народу”. Конституція спільна для всієї Росії, включно з Польщею, була б найкращим, на його думку, виходом із труднощів: вона укріпила б царизм, не давала б Польщі пільг окремо від інших земель Росії і водночас відняла б у західних країн підстави втручатися у “російські справи” в ролі “захисників” поляків. “Найвірнішим способом поглумитися і водночас обеззброїти наших ворогів було б остаточне приєднання Польщі до Росії на нових умовах, які б охолодили задерикуватість гальського півня і змусили б замовкнути рикання британського лева...”[450, с. 266-267] – тобто на основі спільної для Польщі та Росії конституції, говорив М. Катков.

Олександр II для розгляду конституційних ініціатив зібрав 15 квітня особливу раду і за її підтримки доручив П. Валуєву розробити повний проект нового складу Державної ради. Проект було розроблено і представлено 18 листопада того ж 1863 р., але на той час повстання вже згасало, небезпека іноземного втручання розвіялася і валуєвський проект виявився непотрібним. Тож цілком справедливим є застереження автора матеріалу про конституційні проекти часів Олександра II, котрий пише, що насправді ці

“документи викривають всю антиконституційність пропозицій Вищого Уряду, які [пропозиції – Ю.З.] мали підкріпити силу влади силою думки”[276, с. 223].

Інакше кажучи, самодержавство відверто викрилося в тому, що його справжньою метою було бажання знайти собі підтримку у прихильності суспільної думки. Тобто, влада, згідно технології націоналізації свідомості суспільства, бажала зімітувати єдність інтересів царату з народом, а також створити видимість правління від імені народу та нібито за дорадністю із народом, однак дійсно впроваджувати елементи справжньої конституційності в Російській імперії ніхто не збирався.

Отже, самодерждавство вистояло і укріпило свої позиції, а водночас, навчилося по-новому опановувати національними рухами. Імперська влада отримала перший досвід використання національних почуттів широких верств громадськості у власних інтересах. Почуття націоналізму було використано як мобілізаційний ресурс задля об’єднання суспільної думки на захист інтересів імперії, що стало можливим після сформування в суспільній свідомості росіян тотожності між поняттями “вітчизна” та “імперія”.

Ліберальні настрої російської громадськості, що сформувалися на хвилі надзвичайного невдоволення самодержавством (після Кримської війни), а відтак рішучого бажання докорінно реформувати всі сфери життя в імперії, були трансформовані зусиллями влади у націоналістичні почуття ворожості до усіх, хто зазіхав на недоторканість кордонів вітчизни-імперії. Водночас самодержавство спромоглося знайти методи та форми впливу на середовище громадськості через власних “громадських агентів” – людей, які почасти позиціонувалися незалежними від влади авторитетами громадської думки, а тим часом своєю діяльністю щиро прислужували правлячим колам.

Загалом використання царатом націоналістичних почуттів у середині ХІХ ст. було дозованим, спрямованим та короткотерміновим і не зламало станово-ієрархічної соціальної структури в імперії, а також не обмежило політичного панування самодержавства.

РОЗДІЛ 3 ПОЛЬСЬКИЙ ПРОЕКТ НАЦІОТВОРЕННЯ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

3.1 Структура польської спільноти Правобережної України середини ХІХ ст.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії самовладні права польської аристократії суттєво не зменшилися, але разом з тим вона отримала сильний захист від адміністрації та військової сили російської держави. Загроза будь-якої гайдамаччини зникла повністю, а як наслідок – прибутки маєтків стрімко зросли в десять і більше разів [145, с. 31-32]. Тож соціальне протистояння, загострене національними відмінностями (селянин-українець – землевласник-поляк), жодним чином не змінилося, а лише ускладнилося появою третьої сили – російської адміністрації, яка грала подвійну роль: з українським селянством в національному сенсі заgravала, позиціонуючи себе солідарно (українці, щонайперше через спільність православного віровизнання, а також завдячуючи міфу про спільне минуле княжих часів сприймалися як одне із “племен” спільної “русскості”), а в соціальному – антагонізувала (російська влада зберегла систему кріпосної експлуатації українських селян польськими землевласниками). Що ж до польської шляхти, росіяни, навпаки – солідаризувалися в соціальному вимірі, але конфліктували в національному.

У стосунках із поляками російська влада мала соціальне порозуміння саме із землевласниками, натомість із безземельною польською шляхтою було розв’язано справжню війну. Увесь драматизм цієї боротьби на знищення безземельної шляхти – “гербової голоти” – ґрунтовно розкрив Даніель Бовуа у трилогії з історії російсько-польських взаємин в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ– впродовж ХІХ ст. [279; 280; 282]. В світоуявленні росіян знатність певної особи чи роду безпосередньо узалежнювалася із землеволодінням та службою державі, і ці обидві прикмети між собою взаємно пов’язувалися. Водночас це складало фундаментальну відмінність від світоуявлення польських землевласників, які, навпаки, “прямо-пропорційно” розмірам своїх багатств прагнули уникати будь-якої служби державі, а тим більше в умовах терору, що провадився імперською владою після повстань. Заможні поляки прагнули, зазвичай, бути “тихими”, “непомітними”, аби не викликати недовіри, чи бодай підозр. Страх за своє багатство, а також “живі” приклади долі тих, хто виявив непокірність у драматичних подіях повстання 1830–31 рр. або у “змові Шимона Конарського” 1839 р., обумовили, як каже Д. Бовуа, маргінальний спосіб життя заможних шляхтичів-землевласників [282, с. 333].

Почуття солідарності серед представників різних шаблів польської шляхти, яке почало руйнуватися вже в період пізньої Речі Посполитої, в умовах політики Російської імперії до середини ХІХ ст. практично повністю розвіялося. Заможні польські землевласники поступово призвичаювалися

остерігатися “неблагонадійної” дрібної шляхти, а разом з тим зближувалися та знаходили порозуміння з представниками російської влади. Адже в аграрній Російській імперії, якою вона була, розпочавши своє розширення на захід, за звичайне було мислити і діяти, як зазначає Андреас Каппелер, налагоджуючи добрі стосунки з пануючими верствами, зі знаттю, заможною елітою новоприєднаних земель: “...Знать Росії інтегрувала не російська мова та культура, і не православна віра, а благородне походження, служіння правителю й спосіб життя, який ґрунтувався на західній освіті. Держава кооперувалася зі знатними елітами різного віросповідання, але не з православними селянами”[358, с. 124].

Тож цілком закономірними були укази Катерини II, які вона видала разом із приєднанням Українського Правобережжя, гарантувавши польській еліті збереження всіх юридичних і майнових прав. Це була для імперії вже давно традиційна тактика. Імперія потребувала вірогідних слуг на нових набутих територіях, а відтак щедро винагороджувала “кращих із кращих”, хто “вмів” себе належно показати. Такі імена як брати Адам та Костянтин Чарторийські, Францішек Браницький, Северин Жевуський, Антоній та Борис (батько й син) Четвертинські, Юзеф Іллінський, брати Ян і Северин Потоцькі репрезентують впливових польських вельмож при російському дворі, які зуміли зберегти і примножити свої статки в нових умовах, дарма, що почасти ціною зречення від них самих поляків. Імперія, таким чином, прагнула “купити” польську еліту і в такий спосіб мирно та тихо “легалізувати” свої права на колишніх землях Речі Посполитої.

Особливістю Правобережної України було те, що окрім традиційно не надто чисельних надбагатих магнатів та середнього рівня заможності землевласників тут було значне число малоземельних і просто величезна кількість безземельних шляхтичів. За підрахунками Даніеля Бовуа у другій половині XIX ст. в Правобережній Україні із числа польських землевласників близько 200 родин володіли більше як по тисячі душ кріпаків (а отже, їх можна віднести до числа магнатів), близько 3 тисяч родин мали понад 100 кріпаків (за російськими уявленнями це була межа-критерій легітимності землевласника-поміщика), ще близько 6,5 тисяч родин мали менше як по 100 кріпаків (причому, більшість з них володіли до десяти душ кріпаків); 60 тис. зовсім їх не мали і обробляли землю власними руками. Водночас 370 тисяч шляхтичів взагалі не мали землі і саме їх російська влада декласувала, позбавивши шляхетства і перевівши у податні верстви [282, сс. 205, 207, 253, 333, 342, 346-351, 383-387].

Ведучи свою генеалогію ще з князівських часів, коли в умовах постійної татарської небезпеки потрібне було велике число озброєних, тобто військових, а отже, і вільних людей, в умовах поширення на українські землі польської влади весь цей місцевий (тобто український) люд лицарського стану зберіг упривілейований статус, ставши шляхтою службовою (у XVIII ст. найчастіше їх називали чиншовою шляхтою). Польські магнати, вибудовуючи в Україні свої приватні “королівства”, надзвичайно потребували у власних маєтках та і поза ними таких чиншовиків, які були

запорукою забезпечення порядку, порозуміння та гармонії в стосунках із селянами. Адже польські землевласники постійно відчували, що перебувають в оточенні людей іншої віри та культури, які досить часто виявляли ще й дух непокори.

Отже, дрібна шляхта – переважно українці за своїм походженням – жила цілковито з ласки багатіїв під їхньою опікою, орендуючи і часто власноруч обробляючи клопоть землі, мешкаючи в хатині, що не завжди їм належала та виконуючи в угоду своєму “патрону” різні дрібні функції, які, однак, дозволяли цій “гербовій голоті” зберігати почуття власної гідності, оскільки, попри свою малу заможність, вони належали до вільних людей. Це підносило їхню гідність, яка була часто чи не єдиним скарбом. Польські землевласники, особливо магнати, ставилися з погордою до чиншовиків, але водночас мали й потребу в них як агентах-посередниках у стосунках з підневільним людом, тим більше, що ці посередники розуміли та цінували світ спільних шляхетських цінностей та ідеалів.

Однак із послабленням вже наприкінці XVIII ст. загрози з боку української гайдамаччини, що відбулося внаслідок розширення російської військової присутності в Правобережній Україні, навіть польські магнати почали розуміти чиншову шляхту як небезпечний “пролетаріат”, а отже, в самому середовищі польського панівного світу відбувся розкол та відчуження мас “гербової голоти”. Даніель Бовуа наводить красномовний документ – свідчення зміни ставлення до чиншової шляхти серед заможних землевласників, які в гонитві за прибутками хотіли прогнати дрібну шляхту з її клаптів землі, запровадити там панщину і тим самим виявляли інтерес до позбавлення їх свободи. Вже у 1792 р. убогі подільські шляхтичі скаржилися до Сейму на свою долю (документ підписали 82 особи) і заявляли, що “готові діяти за наказом і найпершим знаком Найяснішої Речі Посполитої, але що можуть зробити, засипані попелом невільництва?... Волаємо до вас із плачем, Найясніші Стани Речі Посполитої, змилюйтеся над своєю зубожілою братією, надайте їй свою протекцію, не дайте їй занепасти, не дайте її нищити, і вона стане найміцнішою опорою вітчизни... молитиметься Богові за Найяснішого Монарха та Найяснішу Річ Посполиту, віддасть їй своє життя і пролле за неї кров”[280, с. 63-64].

Отже, в самому середовищі польської упривілейованої верстви з’явилося внутрішнє відторгнення шляхетської бідноти. Даніель Бовуа синтезував інформацію зі значного числа історіографічних та документальних джерел, що засвідчує розв’язання відвертої боротьби магнатів та заможної шляхти із безземельною шляхтою навіть без участі російської адміністрації. Так, Фелікс Потоцький у 1802 р. прогнав зі своєї землі на Уманщині шляхтичів-орендаторів, зрівнявши їхні домівки із землею, аби вони не мали куди повернутися. Його приклад наслідувала родина Браницьких у маєтностях навколо Білої Церкви. А Радзивілли навіть письмово заявили у 1810 р., що шляхетська біднота у їхніх маєтностях навколо Слуцька буде зведена до рівня селян, із накладенням подушного податку та обов’язком постачання рекрутів царю. Власне, ця ж норма

потрапила до “Закону про сеймики”, який було включено у Конституцію 3 травня 1791 р., а згодом продубльовано в конституціях Варшавського королівства і Конгресового королівства: “Безземельна шляхта не може ні обиратися, ні володіти виборчим правом”[279, с. 143-145].

Тож декласація зубожілої шляхти розпочалася ще у XVIII ст. зусиллями польської аристократії в умовах останніх десятиліть існування Речі Посполитої. Сучасний дослідник проблем генеалогії Правобережної шляхти Євген Чернецький на підставі аналізу ревізьких сказок та сповідальних розписів доводить, що ці масові джерела кінця XVIII – початку XIX ст. фіксують серед кріпаків чимало колишніх шляхтичів [496, с. 3-9]. Причому, із втратою шляхетських прав такі роди втрачали поступово й свої шляхетські прізвища. “Аналіз родового складу парафіян православних церков Білої Церкви за 1799-1837 рр., – пише Є. Чернецький, – зафіксував наступний масовий сюжет: містечкові посполиті частіше фігурують під своїм новим прізвищем чи прізвиськом й лише іноді виступають під своїм родовим прізвищем. Так, ми зустрічаємо Ткачів-Ткаченків, які іноді називаються Миргородськими, Рудів-Руденків, які насправді є Винарськими герба Тромби тощо. Приклад Швеців-Шевченків з Керелівки, які насправді є Грушевськими... є, вважаємо, класичною ілюстрацією до історії економічної декласації”[495, с. 41-42].

Процес декласації зубожілої шляхти максимально наближав життя останньої до умов життя селянства, а тому навіть якщо такі шляхтичі етнічно мали польське походження, то їхня етнічна та культурна відмінність через кілька поколінь на побутовому рівні втрачалася. Відсоткове співвідношення шляхти українського, польського чи іноетнічного походження є окремою недослідженою проблемою. Звісно, до певної міри індикатором етнічної належності може слугувати найконсервативніша риса особистісної тотожності – віровизнання. Оскільки, навіть засвоюючи традиції, мову та побут в процесі злиття із українським селянством, колишні шляхтичі, поляки за походженням, зберігали, зазвичай, римо-католицький обряд, тоді як українська за етнічним походженням зубожіла шляхта залишалася у греко-католицькому чи православному віросповіданні або поверталася у православ'я разом із руйнацією російською імперською владою греко-католицької конфесії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Стосунки в середовищі шляхетсько-аристократичного стану в окремих місцевостях Правобережної України дещо змінилися з приєднанням до Російської імперії, коли росіяни виявили в тутешніх трьох губерніях більшу чисельність шляхти, аніж у всіх внутрішніх губерніях імперії разом узятих. Найбільше враження на російську владу справило те, що 4/5 шляхетства Правобережжя були фактично “злиднями”, тож влада розпочала їхню ревізію, вимагаючи документів на підтвердження статусу. Саме тоді, в перші десятиліття XIX ст., відродилася на короткий час станова шляхетська солідарність, коли такі вельможі як Адам Чарторійський, Миколай Грохольський, а іноді й шляхетські сеймики намагалися стати в оборону дрібної шляхти. Однак такі прецеденти мали, швидше, епізодичний, аніж

системний характер.

Після подій 1830-31 рр., як тільки-но декласація безземельних чиншовиків стала цілеспрямованою політикою росіян і, до того ж, поведена була під супровід жорстоких репресій щодо учасників Листопадового повстання, напруження між польськими землевласниками та зубожілою шляхтою відновилося і вже ніколи не припинялося. Тим більше, що безземельні та малоземельні шляхтичі значною чисельністю були за походженням руськими (українцями), за віровизнанням – греко-католиками або православними, а за способом життя щодалі все менше відрізнялися від українського селянства. Зрештою, загальна політика російської влади провокувала поглиблення внутрішньо ворожих стосунків в середовищі шляхетського стану. Отже, не лише матеріальні статки, але й етнічне походження та віровизнання стали факторами, які поглиблювали диференціацію правобережного шляхетства, попри, здавалося б, її станове єднання на основі спільної річпосполитської історично-культурної та правової спадщини.

Внутрішні станово-шляхетські протиріччя посилювалися тим, що росіяни загалом толерантно ставилися до заможних землевласників за умови їхньої політичної лояльності і, водночас, абсолютно не сприймали чиншовиків, які, претендуючи на шляхетську гідність, змушені були заробляти на життя власною працею. Шляхетське почуття власної гідності за умов відсутності майна, і, щонайперше – землеволодіння, трактувалося в Російській імперії не інакше як зухвальством.

На думку росіян, саме ці люди були найзапеклішими поборниками повернення польської незалежності, вони були вибуховою силою. Ось як про це писав чиновник з особливих доручень Маср фон Гільденбрант, за результатами обстежень прикордоння “російської” Волині з “австрійською” Галичиною у 1839 р.: “Заможні поміщики (яких особливо багато на Волині), підкорившись силі обставин і цінуючи збереженість своїх статків, огородили себе розважливим мовчанням, бачачи твердість намірів нашого уряду. Навпаки, дрібні дворяни (шляхта), яким нічого або майже нічого втрачати, теревенять про революцію і, як здається, готові збунтуватися за найпершої нагоди. Цей клас людей з жадобою прислухається до всіх закордонних новин і, тлумачачи їх на свій лад, не втрачає волі і надії на сприятливий переверот у неспокійній Франції та на допомогу цієї нації” [71, арк. 9 зв.].

Таким чином, російська влада консервувала в Українському Правобережжі впродовж першої половини XIX ст. середньовічно-станові ієрархічні стосунки. Яким чином такі стосунки позначалися на польській спільноті, з власного життєвого досвіду засвідчив Володимир Антонович, пригадуючи 40-50 рр. XIX ст. На вершині шляхетської ієрархії стояли магнати. Загалом про них важко щось казати, згадував історик, бо вони жили зовсім замкнутим світом, і то не в краї, а у столицях – Варшаві або Петербурзі, а їх вплив на шляхетський стан був практично непомітним. Головною силою серед шляхетства були поміщики середнього достатку, що володіли двома-трьома селами і брали участь у виборах (в дворянських

зібраннях). Вони іменувалися повноправними обивателями (польською *obywatel* – однаково означає громадянин і шляхтич, землевласник, поміщик).

Нижче цього стану перебували шляхтичі-землевласники, які не мали повного цензу (тобто ті, хто володів менше як 100 душами кріпаків). Вже до них обивателі ставилися з погордою. Ще більшу нехіть виявляли “правдиві” шляхтичі до людей ліберальних професій: лікарів, адвокатів, артистів, вчителів, аптекарів тощо; їх послугами користувалися при потребі, але в жодні стосунки з ними намагалися не входити і в товаристві не приймати. Зовсім зневажливо ставилися до службової шляхти, яка годувалася, зазвичай, службою при дворах обивателів на “економічних” посадах (прикажчики, економи, писарі тощо), або виконуючи обов’язки прислуги. З ними поводитися безцеремонно, зверталися на “ти”, не дозволяли їм сидіти у своїй присутності, не стримувались щодо них у лайці і т. п. [145, с. 36-37].

Про зневагу заможної шляхти до людей праці, як і до самої праці, свідчить також у своїх спогадах про польське суспільство 30–60-х рр. XIX ст. в Правобережній Україні поляк Тадеуш Бобровський, двотомну працю останнього анонсував свого часу Іван Франко [486]. Особиста, так звана *wyzwolona* (тобто, вільна) праця, зазначав Т. Бобровський, цінувалася дешево і навіть була в погорді серед польського заможного шляхетства. До товариства обивателів із людей праці могли допускатися лише державні службовці, оскільки вони мали справу і з панщиною, і з “хлопством”, а це, нібито, надавало їм особисто деякою мірою “панства”. До того ж, такі державці могли собі придбати село із людьми, а відтак самим стати обивателями [486, с. 230-231]. Загалом же, той, хто змушений був працювати, вважався в шляхетському колі пропащою людиною, оскільки “вибравши своїм заняттям ремесло – вибирав залежність”.

Через таке ставлення до вільних професій витворювалося відповідне ставлення і до навчання. В. Антонович свідчив, що як до гімназій, так і до університетів, зазвичай, вступали діти дрібної, службової шляхти [114, арк. 32]. Це ж підтверджував Т. Бобровський, загалом тавруючи своїх співвітчизників за їхній інтелектуальний занепад. Він говорив про дивовижно стійкі забобони серед землевласників, які ще й в другій половині XIX ст. були переконані, що політичну свободу гарантує лише багатство, а освіта – це справа, не гідна “кращих” людей [282, с. 273].

Іван Франко, досліджуючи цю проблему, підкреслював, що серед обивателів утвердилося накинута їм із єзуїтських кіл переконання, що освіта небезпечна, бо провокує лібералізм, який, по суті, є синонімом свавілля. Як ілюстрацію такого забобону, він навів цитату з одного із полемічних творів початку XIX ст.: “Великий Боже, рятуй нас від неї! Кинь краще на наші очі заслону вічної темряви, щоб фальшивий промінь злої і облудної освіти не торкнувся ані очей, ані сердець наших” [486, с. 199-200]. Тож і навчання в університеті, особливо заможних паничів, зазвичай, супроводжувалося постійним гультьяйством: верхові коні, гра в карти, шампанське, вечірки у модних закладах Києва були традиційними та звичними – пише Т. Бобровський, і навіть, більше того, влада потурала такій поведінці, аби лише

в діях молоді не містилося жодних ознак якої б то не було політики [486, с. 225-227].

Суттєвим доповненням до соціального портрета польського шляхтича середини ХІХ ст. є поняття шляхетського гонору. Ця соціально-психологічна риса надзвичайно складна для розуміння, але її роль та вплив в суспільно-політичному житті не дозволяють нею нехтувати. Володимир Антонович зауважував, що до кінця так і не склав собі ясного розуміння цієї риси, що не залежала ані від чеснот, ані від свідомих бажань людини. Шляхетський гонор змушував до певної поведінки і створював своєрідне напруження в товаристві, загострював самовідповідальність особи; напряду з ним пов'язувалося бажання вирізнитися поміж іншими людьми, показати себе якомога найкраще, виявити себе чимось особливим [114, арк. 27].

Значною мірою через поняття шляхетського гонору можна пояснити особливо загострене почуття патріотизму у поляків. Звичним для поляка було ганити все непольське і понад все підносити своє. Саме на середину ХІХ ст. сформувалася ідея про особливу цивілізаційну місію Польщі і переконання в тому, начебто вона втратила свою самостійність через те, що не хотіла відступитися від своєї місії. А отже, Польща поміж іншими народами – свята мучениця, а всі нещастя Польщі обумовлюються тим, що в кожному разі їй хтось у чомусь зраджував [114, арк. 34].

Шляхетський гонор, а інакше кажучи, почуття високої власної гідності польських шляхтичів, що було надбане традицією шляхетської демократії, обумовило реальність, яку Жан Жак Руссо в “Роздумах про врядування Польщі” метафорично констатував словами: “Польщу було легше проковтнути, аніж перетравити” [292, с. 576]. Тобто, незнищенна “польськість”, незалежно, чи то в позитивних, чи у найганебніших національних рисах, в перспективі часу відігравала рятівну роль для збереження національної самобутності, а відтак консервувала надію, що за слушних обставин нація і держава відродяться. Як писав Януш Тазбір, навіть шляхетські вади часом виявлялися чеснотами. Консерватизм польської шляхти (навіть якщо він ретроградний) обумовлював відданість національній минувшині та традиції, а давня опозиційність щодо центральної влади і нехиль до абсолютизму (хоч і зруйнували Річ Посполиту) вилилися, за нових обставин, у антицарську та антицісарську позицію [555, с. 71-72].

Акцентоване почуття патріотизму польської шляхти, як і шляхетський гонор – вміння гідно поводитися, впевненість у собі, прагнення завжди показати себе з найкращого боку – викликали повагу і захоплення навіть серед ворогів. Чисельні джерела свідчать, що російські чиновники за службовими обов'язками боролися з проявами “польщизни”, але, разом з тим, не цуралися польського товариства, переймали польські манери, смаки і навіть мову. Так, в самий розпал розшляхечування чиншовиків, чиновник з особливих доручень ротмістр Стогов у вересні 1839 р. доповідав генерал-губернатору за результатами виконання таємного доручення в Подільській та частині Волинської губерній, що “місцеві чиновники, загалом виконують свої обов'язки у відповідності з волею уряду, лише не відповідають вони

інтересам уряду в тому, що не лише з поляками, але й між собою чиновники в деяких містах і повітах розмовляють по-польськи, а коли говорять російською, то дуже часто пересипають її польськими словами”[71, арк. 30].

Навіть Дмитро Бібіков, який називав поляків “невиправною нацією” і не пропускав жодної нагоди залякати їх та придушити найменші прояви польського патріотизму, а своєю метою діяльності називав прагнення довести шляхту до такого стану, “коли б не кожен шляхтич їздив упряжкою в шестеро коней, а шість шляхтичів їздило б одним конем”, але й він, відпочиваючи, віддавав перевагу польському, а не російському товариству [486, с. 218]. Хоча, поза сумнівом, можна в цьому випадку стверджувати, що Д. Бібіков, навіть відпочиваючи – працював; перебуваючи в товаристві поляків, він прагнув краще їх зрозуміти, а водночас і виконував свою місію управителя-русифікатора-перевихователя краю. Однак фактом залишається й те, що попри всі виховні заходи зі сторони російської адміністрації і навіть позірну мімікрію зі сторони польської шляхти, попри її покірне мовчання та потурання росіянам в їх розправі над “братією чиншової шляхти” – польські землевласники не втратили своєї польскості та патріотизму. Щоправда, почуття патріотизму заможних землевласників – тієї обраної касты “обивателів”, які визнавалися російською владою за “правдивих” дворян – поміщиків, суттєво відрізнялося від почуттів суспільного обов’язку та життєвої позиції дрібноземельної шляхти, яка, переважно, взагалі не маючи кріпаків, змушена була працювати фізично, в тому числі й на землі.

На відміну від найбільш бідної безземельної шляхти, яка політично, зазвичай, була індиферентною, а в процесі декласації щедалі більше “зливалася” із українським селянством, шляхта “служива”, малоземельна, але прилаштована на певних розпорядчих та наглядових посадах при маєтках заможних землевласників (управителі, прикажчики, писарі, гувернери тощо), була найпалкіше зацікавлена в реставрації та збереженні старошляхетських порядків. Не обтяжені статками, ці дрібноземельні шляхтичі, не маючи якихось певних шансів на вагомій посаді та звання в російській бюрократичній системі, а крім того, постійно відчуваючи над собою загрозу впасти в немилість російської влади лише через свою ідентичність, звичайно, не лише не мали почуття лояльності до такої влади, але й, більше того, пов’язували з нею всі свої негаразди, проблеми та безпросвітність майбутнього. Тож саме малоземельна шляхта й стала головною силою в подіях повстання 1863 року.

Ідеологією заможних землевласників, природно, були ідеали аристократично-шляхетського суспільства. Власне, загалом їх вабила шляхетська річпосполитська старовина. Вони бажали повернути силу шляхетських сеймиків і знову, як і колись, втішатися необмеженим самовладдям, обумовленим власною “обраністю”. Репрезентантом їхніх ідеалів була так звана “біла партія”, що об’єднала польських аристократів-емігрантів, котрі ідейно згуртувалися після поразки повстання 1830-31 рр. навколо князя Адама Єжи Чарторийського в Парижі. Готель Ламбер, у якому поселився А. Чарторийський, на довгі роки став своєрідним центром

національного руху поляків за відновлення власної держави. Головною тактикою дій “білих” став пошук дипломатичної підтримки західних країн (і в першу чергу Франції) в їхніх вимогах до Російської імперії.

Критика польських аристократів на адресу необмеженого російського самодержавства, звинувачення у сатрапських методах правління знаходили відгук і серед росіян. Так, колишній ректор Київського університету Микола Ренненкампф як знавець подій 40-х років згадував, що в російських колах освічених людей, базуючись на ґрунті європейського просвітництва, ставилися з інтересом та симпатією до поляків та долі самої Польщі [464, с. 20]. Тим більше, з приходом Олександра II та початком його ліберальної політики в другій половині 50-х років аристократичні кола поляків сподівалися, що добрі наміри російського імператора будуть підкріплені добрими діями і всі їхні прагнення вирішаться самі собою мирними реформами.

Ентузіазм поляків був безмежним. Приміром, польський поет, друг Адама Міцкевича Антоній Едвард Одинець в одній зі своїх од закликав “прах Ягелонів возрадуватися, бо прибув спадкоємець їхнього [ягелонівського – Ю. З.] престолу, наступник їхніх думок і любові”, він просив Бога, щоб під скіпетром Олександра II “наступило Царство Боже на землі” [464, с. 51]. Навіть коли цей запал ейфорії розвіявся, аристократія продовжувала домагатися змін реформаторськими діями. Зокрема, подільська заможна шляхта, беручи участь у дворянському зібранні восени 1859 р., підписала “Адрес” прохань на ім’я всеавгустійшого монарха, в якому відобразилися доволі скромні бажання, суть яких – консервація панівного положення “обивателів”, з посиленням їхнього авторитету “турботливих опікунів” рідним краєм в очах підпорядкованих верств [77, арк. 10-11 зв.].

Подільські дворяни (власне, заможна шляхта, адже саме вона й складала дворянське зібрання губернії) просили в “Адресі” надання дозволів: на будівництво костелів; на навчання “простолюдинів” римо-католицького віросповідання основам віри; на відновлення раніше закритих товариств римо-католицьких сестер милосердя; на впровадження у навчальних закладах губернії вивчення польської мови; а також скасування існуючих правил щодо термінів подання документів на підтвердження шляхетства для записаних в однодворці (тобто, до честі заможних обивателів, вони в умовах ліберальної імперської політики солідаризувалися із бідними побратимами – “гербовою голотою”, а отже, все ж таки робили ще одну спробу реанімувати шляхетські права декласованих чиншовиків) [77, арк. 10-11 зв.] Реакція влади на такі прохання подільського дворянського зібрання була досить стриманою, і на більшість прохань вони отримали дозволи або обнадійливі обіцянки.

Більш сміливі вимоги подільської заможної шляхти, які були виголошені в наступному “Адресі”, підписаному восени 1862 р. під час чергового дворянського зібрання в Кам’янець-Подільському, потягли за собою покарання губернського та повітових предводителів дворянства (першого засудили на два роки, інших на рік і два місяці) [350, с. 192, 193]. “Зухвалість” прохачів сягнула у 1862 р. понад усі межі – вони звинувачували

правління, усталене в Російській імперії, в “неприродності для місцевої традиції”, оскільки тут з прадавніх часів влада формувалася на основі “ідеї народного представництва та громадянської свободи”, а тепер в краї панує виключно бюрократія та адміністрування, і тому занепало все: “народ без освіти, ...промисловість без капіталів і затиснута надмірними податками, хлібна торгівля... відірвана від збуту, ...закони суперечать звичаям, традиціям і прогресу суспільного мислення...”, а, отже – робився висновок – Поділля треба приєднати до Царства Польського і в такий спосіб тут поновляться звичні, сприятливі умови для подальшого розвитку [23, арк. 10-12; 340, с. 192-196].

Говорилося в другому “Адресі” й про те, що дворяни Подільської губернії “відкидають будь-яку думку про перевагу якоїсь народності або верстви і є вірними основній польській ідеї про рівноправність суспільних елементів” [23, арк. 12]. Але зрозуміло, що за цими гарними словами, в реальностях буття саме вони і лише вони, члени дворянського зібрання, за умови реалізації бажаного ними “народного представництва” якраз і виконували цю функцію представництва.

Незаможна шляхта Українського Правобережжя, ті, кому, за словами російського чиновника, “нічого, або майже нічого втрачати” [71, арк. 9 зв.], виявляли свій патріотизм та прагнення відновлення держави дещо в іншій тактиці дій. Синхронно із аристократичною партією “білих”, польські емігранти Листопадового повстання, які відстоювали ідею необхідності рішучих реформ у польському суспільстві, об’єдналися у так звану “партію червоних”. Ідейним натхненником цієї сили виступав видатний демократ та історик Іоакім Лелевель. Він стверджував, що аристократична партія відстоює інтереси магнатів, а в інтересах Польщі необхідно утвердити демократичне начало, носіями якого є шляхта та міські жителі. Він був переконаний, що реалізація демократичного ідеалу навіть не складатиме труднощів, оскільки в минулій історії Польщі цей ідеал вже було закладено. “Демократія в Польщі не вигадка і не новизна, вона іманентна, вона властива польському народу, невід’ємна від нього” [272, с. 90].

Тож “червоні” оголосили себе законними спадкоємцями польських демократичних традицій і звинуватили “білих” у тому, що вони прагнуть реорганізувати Польщу на основі чужих для неї, занесених ззовні порядків. Одночасно Адама Чарторийського звинуватили у прагненні антинародним шляхом захопити за допомогою московської дипломатії і багнетів польську корону та встановити у Польщі спадкоємну монархію для своєї фамілії. Коли ж Москва відповіла на сподівання “білих” “глузливим сміхом”, аристократи змінили свої орієнтири, але їхня мета лишилася та ж сама [272, с. 90-91].

Ідеологічно “червоні” розробили концепцію, згідно з якою Польща – це не лише поляки, бо “впродовж десяти століть з ними згуртувалися близькі за мовою, походженням та характером племена литовців, білорусів і українців, які розвивали в себе також демократичну ідею. Така спільна Польща захищала європейську цивілізацію від натиску різних азійських дикунів: татар, турків і москалів. А з XVIII ст. Польща стала представницею західно-

європейських демократичних ідей, і в боротьбі за них була зруйнована Росією, тож справа воскресіння Польщі є справою не лише поляків, а цілого людства”[464, с. 11-12].

Саме силами демократів у 1834 р. було створено товариство “Молода Польща”, яке стало однією із ланок загальноєвропейського руху національно-демократичних сил, ініційованого Джузеппе Мадзіні, тоді само виникли “Молода Італія”, “Молода Німеччина”, “Молода Швейцарія” тощо [293, с. 34]. Однак демократи були розколоти – впродовж 30-х, а далі і в 40-х роках сформувалася значна кількість організацій демократичного спрямування: “Грудзендз”, “Люд польський”, “Умань”, “Прага”, об’єднання “Білий орел” тощо [272, с. 91-93]. Демократам так і не судилося об’єднатися та виробити інтегральну стратегію дій, а отже, під впливом різних організацій перебували польські патріоти і в Україні. Спільною у них була лише ідея, що для боротьби треба залучати всі верстви суспільства. Крім того, вони були переконані, що народ не повинен чекати ласки царя, а повстанням домогтися свого. Лише спільною хвилею спротиву всього народу – всіх верств, всіх народностей, різних віросповідань, від малого до старого, включно із жінками – лише таким повстанням можна добитися бажаного результату.

А отже, всі дії агітаторів та активістів від демократів спрямовувалися на розбурхання та згуртований виступ якомога більшого числа людей. Це констатувала й російська влада. Так, в огляді стану Київської, Подільської та Волинської губерній за 1861 р. говорилося, що “в останніх числах серпня, коли з більшою силою відновився патріотичний рух у Царстві Польському, активізувався також патріотичний рух серед польського населення краю [тобто, в Українському Правобережжі – Ю.З.]; на цей раз він набув більш серйозного характеру. З боку агітаторів вживалися всі заходи, аби якомога більше поширити рух і зробити його загальним, народним. Знову почався спів патріотичних гімнів в костелах, носіння трауру, національного одягу та різних умовних символічних знаків, встановлення в публічних місцях хрестів на спомин убитих у Варшаві”[66, арк. 15]. Носіння трауру, зауважимо, було оголошено польськими демократами обов’язком всіх поляків після розстрілу російськими військами демонстрації у Варшаві в лютому 1861 р. як прояв національної консолідації та громадянської свідомості. Саме з того ж часу стало традицією проводити громадські панахиди та встановлювати символічні хрести пам’яті.

Власне, поляки демократичного табору взяли на озброєння гасла та тактику націотворчого, націоконструюючого змісту. Витворено було ідею-міф про спільне історичне щасливе минуле – демократичну шляхетську республіку Річ Посполиту, яка втрачена через зловмисні, загарбницькі дії підступних та жорстоких ворогів. Вони зламали історично усталений хід розвитку, нав’язали свої варварсько-деспотичні порядки та закони, неприродні для “Нашого” демократичного, за своїм світоглядом народу і знущаються з “Нас”, вказуючи що і як “Нам” робити, забороняючи “Нам” рідну мову, визначаючи “Нам” зміст освіти, зброєю понукаючи “Нас” на “Нашій” рідній землі. А отже, вихід один – всім “Нам” разом треба постати

та раз і назавжди прогнати цих зухвалих зайд із рідної домівки.

Найважливішою складовою у націоконструюючому міфі є ідея єдності суспільства – всі як один мають об'єднатися навколо спільної для всіх святині-Вітчизни, а допоки вона у неволі – в жодного із “Нас” немає інших важливих справ, в жодного не може бути приватних інтересів, кожен із “Нас” – синів і дочок “Нашої” Вітчизни є рідним братом та сестрою для всіх своїх співвітчизників, а отже “Ми” – єдина родина і в цьому головна “Наша” сила. Реалізуючи саме таку ідейну парадигму, діяли демократи, наближаючи 1863 рік. Одначе реалії життя, щонайперше жорстко стратифіковане суспільство, станова ієрархія, із надзвичайно віддаленими полюсами, де з одного боку – світ втіх та заморочок магнатів з “обивателями”, а з іншого – злидні, неписьменність, забобонність та провіденціалізм селян, а рїогі не могли забезпечити бажаного, належного ґрунту для повноцінного та адекватного сприйняття гасел та ідей демократів-патріотів. Тож, звісно, проголошені ідеї могли бути “почутими” переважно лише людьми середніх верств суспільства. Так і сталося: незаможна, малоземельна шляхта, студенти, гімназисти, іноді купецтво та, почасти, ремісничий люд міст складала головну силу повстанського руху на польських землях, хоча, безумовно, за певних обставин долучалися до націоконсолідуючих заходів також і представники вказаних “полюсів” суспільства.

Окремою проблемою, яка постала перед “націоконструкторами”-демократами в Українському Правобережжі, була повна апатія до їхніх закликів з боку українського селянства. Скільки не “вмовляли” польські демократи, апелюючи до сердець і розуму селян, реакцією було лише роздратування і навіть бажання приборкати агітаторів [355]. Ніколи український селянин не відчував єдності з поляком та і не міг себе позиціонувати “єдинокровним братом” польського шляхтича, як про те стверджували у прокламаціях останні. Хоч більшість малоземельної шляхти (а саме вони були найактивнішими агітаторами українських селян на підтримку повстання в Українському Правобережжі) мало чим відрізнялася за способом життя та статками від селян, до того ж всі вони були україномовними. Однак вище вже говорилося, що навіть декласовані, зубожілі колишні шляхтичі-чиншовики відцуралися своїх заможних “побратимів” і не вірили “панству”, яке їх зрадило московській владі, а селяни – і поготів. Надто вже контрастували слова із агіток та маніфестаційних закликів із реаліями повсякдення. Тож всі подібні заходи поляків сприймалися селянами як справа “панів-поляків” і переконати їх в доцільності спільного польсько-українського виступу “за нашу і вашу свободу” проти імперської влади не було жодної можливості.

Причому, навіть з числа “малоземельних” та “служилих” шляхтичів (тобто тих, хто служив при дворах-помістях обивателів та магнатів) далеко не всі на теренах Правобережжя включилися в підготовку та долучилися до участі у повстанні. І причиною того був не лише природний страх перед невідомим майбутнім результатом повстання (а відтак – завбачлива обережність), але й різна ступінь відчуття співпричетності до “польської

справи”. Так само з числа колишніх шляхтичів (декласованих російською владою впродовж першої половини ХІХ ст. до рівня податкового стану однодворців) не всі були індивідуальними до подій повстання. А отже, не останню роль у справі співчуття чи пасивності, участі чи байдужості до повстання відігравав “голос крові”, тобто – етнічність походження. І насправді, далеко не всі шляхтичі Правобережжя усвідомлювали себе поляками. Хоча єдиним, що мало справжню та позачасову цінність для них – був шляхетський статус, який, звісно, бодай уявно (як вдячний спогад “золотого минулого”) “поєднував” їх з колишньою Річчю Посполитою, адже саме остання й забезпечила їхнє шляхетство.

Попри труднощі із просуванням націоконсолідуєчих ідей навіть серед шляхти, а ще більшою мірою серед селян, робота польських демократів у цьому сенсі була налагоджена досить системно та грамотно. З території польських земель ці ідеї швидко поширювалися і в Українське Правобережжя. Приміром, київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков у липні 1861 р. надіслав губернаторам підпорядкованого йому краю (київському, подільському та волинському) розгорнуте інформування-застереження, що у Царстві Польському з’явився заклик під заголовком “Послання до усіх співвітчизників”, де запламовано та перекручено, писав начальник краю, подавалися всі дії та розпорядження Росії, Австрії та Прусії на колишніх польських землях, а водночас робився заклик до боротьби із урядами вказаних держав [22, арк. 8-9]. Причому, “Послання” застерігало, що боротися потрібно моральною силою, уникаючи демонстрацій, які оголошувалися можливими лише у виняткових випадках, а за теперішніх обставин, без попередньої підготовки, засуджувалися як передчасні.

Водночас, автори “Послання” заохочували усіх поляків до порозуміння, взаємної любові, а також участі в заходах щодо “підняття селян до рівня з поміщиками”. Засобом такого “підняття” називалося очиншування селян (тобто звільнення їх від оброку – панщинного відробітку, який “прив’язував” селянина до землі та впровадження чиншу – сплати грошового податку за право користуватися землею). Це мало стати першим кроком на шляху переведення селян у стан власників землі. Іншим засобом “підняття” селян вважалося надання їм освіти (задля чого агітка закликала до створення шкіл). Загалом, усі поляки мали перевиховати себе і в новому дусі виховати молоде покоління. До цього запрошувалися старі і молоді, жінки і чоловіки – всі разом мали виказувати в усьому недовіру уряду, не шукати у нього жодної допомоги, самостійно вирішувати можливі суперечки і конфлікти, не звертаючись до судів та урядових установ.

Окремо автори “Послання” зверталися до євреїв, яких називали “такими ж поляками, тільки іншої віри”, і закликали їх до спільних зусиль і спільної праці задля блага і незалежності Польщі. А також зверталися до “жителів Литви і Руси” (тобто литовців, білорусів та русинів-українців), аби вони зневажали всі настанови росіян і німців, котрі прагнуть “посіяти розбрат поміж співвітчизниками, що проживають на різних землях Польщі”. Крім того, звертав увагу І. Васильчиков, прокламація заохочувала усіх

молитися за звільнення Польщі, облишити розкоші, гуляння, недоречні веселощі, носити жалобу, не послуговуватися ніколи на польській землі німецькою та російською мовами. А ще – формувати суспільну думку, яка могла б замінити полякам брак власного народного правління і розглядати усі суспільні проблеми не з однієї лише поміщицької точки зору, а переконати поміщиків чинити по-братськи з селянами, уникати і проганяти із кола спілкування людей, які служать уряду.

Прокламація повчала також шукати засобів до існування (матеріальних статків) не в службі, а в ремеслах, торгівлі та іншій корисній праці. Водночас, не марнувати грошей, а жертвувати їх на потреби Польщі, на допомогу бідним, на зброю, на книги та ікони польські. Наостанок висловлювалися надії, що у такий спосіб, не витрачаючи коштів на беззмістовні замаху (маніфестації), поляки навчаться стати на полі бою, коли прийде час, перемогти ворога і здобути вільну та незалежну Польщу [22, арк. 8-10].

Досить показовим у цій самій справі є документ-заклик до участі у відзначенні річниці Городельського зібрання. (Городельська унія 1413 р. була продовженням традиції, закладеної ще Кревською унією 1385 р., спрямованою на поширення Польщею свого впливу на землі далі на схід у спосіб заохочення еліт Литви, Білорусі та України перевагами польського шляхетського права). Автори прокламації відверто міфологізували зміст та значення Городельської “згоди”, підносячи її як момент добровільного єднання “народів” Польщі, Литви та Руси. “Єднання це було лише формальністю і, певною мірою, підтвердженням дійсного і добровільного об’єднання народів під скіпетром Польщі при Владиславі Ягайлі. У цій події, винятковій в історії народів, взаємна симпатія та ідея свободи зайняли місце перемог та завоювань, – говорилося в прокламації, – оминати цей факт, не надаючи йому належного значення, значило б зректися в очах Європи свого народу і власного сумління – минулого і майбуття” [22, арк. 13-14 зв.].

Про те, наскільки непросто було самим полякам у своєму ієрархічному середовищі реалізувати подібні ідеї та заклики, свідчить цілий ряд документів. Так, у лютому 1861 р. поміж очільниками польського заможного дворянства (поміж предводителями) виник конфлікт на Київщині. Звенигородський повітовий предводитель змушений був виправдовуватися перед генерал-губернатором, що він “збирав гроші з поміщиків Звенигородського повіту (нібито по 6 коп. з селянської душі, в залежності від числа селян, якими володів поміщик) цілком законно і не зі злими намірами”. Він звертався до доброї волі заможніших поміщиків, аби вони доповнили складчину, яку розпочав збирати з дозволу уряду іще його попередник – на допомогу особам, що повернулися за “височайшою милістю” (тобто за амністією) із Сибіру у Київську губернію [85, арк. 6-6 зв.]

Далі у цій же справі довгий, слізний лист губернського предводителя дворянства генерал-губернатору, у якому автор скаржився, що в очах Звенигородського повітового предводителя виглядає донощиком, а тому назавжди втратив своє добре ім’я. Губернський предводитель зрозумів двозначність становища, в якому опинився і, можливо, жалкував за свої

“вірнопідданицькі” пориви, але правда виявлена, і його жалі були вже запізнілими: “Наскільки з обов’язку громадянина вважаю, що навіть найскромніша службова посада зобов’язує присвятити свої труди і пізнання державі [в умовах самодержавної Росії, читай: государю – Ю.З.], настільки ж гидується бути ябедою та донощиком, а до того ж ще й брехливим, вважаю це безчестям дворянському імені”[85, арк. 12-14 зв.]

Ще більш драматичні події розгорнулися на Волині влітку 1861 р. Волинський губернатор повідомляв генерал-губернатору, що поміщик Новоград-Волинського повіту Владислав Свейковський буцімто мав дуель у Кременецькому повіті поблизу австрійського кордону, із поміщиком Бердичівського повіту Адамом Вележинським. Підставою стало те, що В. Свейковський, кавалер ордена Св. Станіслава, у своєму селі збудував православну церкву, за що отримав адрес-лист з осудом від місцевих поміщиків (близько 80 осіб), які називали його поведінку негідною, а один із них, саме А. Вележинський, викликав остракійованого на дуель. “Хоч дуелі і не було, – завершував свій лист губернатор, – однак вона може статися, враховуючи настрої обох суперників, у будь-який час, оскільки близько 70 або 80 місцевих поляків звинувачує Свейковського у надмірній відданості уряду”[93, арк. 1-4].

За місяць, кременецький справник повідомляв рапортом генерал-губернатору, що в будинку графа Мартина Тарновського в м. Березцях відбувся з’їзд поміщиків Волинської і Подільської губерній, у якому брали участь близько 60 осіб почесних дворян. Підставою зібрання були проводи М. Тарновського, який від’їжджав закордон, але водночас там розглядався також конфлікт між В. Свейковським та А. Вележинським. Дворяни визнали А. Вележинського винним, і він у їхній присутності просив у В. Свейковського вибачення. Таємний нагляд, – додавав справник – не дає підстав підозрювати згаданих дворян ні в чому політично осудному [93, арк. 6-8 зв.]

Якою є частка щирої правди у цій розв’язці, важко сказати, оскільки, як бачимо, навіть офіційні розшуки чиновників, яких не хочеться підозрювати в продажності, дають, почасти, неоднозначну інформацію щодо тих чи інших подій, або тих чи інших осіб. Однак генерал-губернатор, схоже, тим задовольнився, оскільки в продовження цієї справи лише доручив волинському губернатору викликати до себе Вележинського і “роз’яснити йому всю непристойність поведінки щодо Свейковського... та сказати йому від мого імені [тобто, від імені генерал-губернатора – Ю.З.], що це застереження робиться йому востаннє”[93, арк. 13].

За умови таких непростих стосунків поміж польською шляхтою (дворянством) в ставленні до “польської справи” можна уявити труднощі, які їх спіткали в намаганні залучити на свою сторону “нешляхетські верстви”. Однак, попри невдачі і навіть опір, такі зусилля здійснювалися активно і послідовно. Вже навесні 1861 р. начальник III Відділення (тобто начальник таємної поліції) князь Василь Долгоруков повідомляв київському, подільському та волинському генерал-губернатору князю Іларіону Васильчикову, що він має інформацію про деяких польських поміщиків

Правобережжя, які, бажаючи з політичних міркувань схилити на свій бік селян і налаштувати їх проти уряду, поширюють чутки, що вони – поміщики хочуть надати селянам землю задарма, але цього не дозволяють росіяни і уряд, а тому поміщики, задля здійснення вказаної мети, складають план спільних дій проти всіх росіян [92, арк. 1-1 зв.] Величезний масив агітацій та закликів, адресованих українським селянам, аби заохотити їх до спільного виступу проти московської влади, йшов впродовж 1861–1862 рр. [96] і у 1863 р. [69].

Розраховували поляки залучити на свою сторону також і євреїв. Так, вінницький городничий у квітні 1861 р. повідомив подільському губернатору, а останній переслав список рапорту генерал-губернатору, що вінницький повітовий предводитель дворянства Людвік Пеньковський відвідував місцевих єврейських купців і пропонував їм брататися, говорячи, що “тепер євреї і поляки брати і повинні триматися разом за інтереси Польщі, що тепер ніхто із євреїв, навіть останній з них, не повинен називати його більше паном маршалком (Panie Marszałku), а тільки братом (Panie Bracie). Але купців це дуже насторожило, – продовжував городничий, – і вони мені відразу про це таємно оголосили, до того ж додали, що маршалок дуже невдоволений мною за перешкоджання деяким їхнім [поляків – Ю.З.] політичним демонстраціям ... і радив євреям написати на мене наклеп” [90, арк. 1-2 зв.] Досить показовою щодо польських сподівань є прокламація, адресована євреям, яка зберігається у цій же справі. Вона завершується словами: “Старозавітні брати! Ми віримо, що ви Поляки! Тільки в єдиній, вільній і незалежній Польщі... постане потреба поновлення забраних у нас законів!” [90, арк. 37 зв.-38].

Подібні ідеї висловлювала також прокламація під назвою: “Слухайте, наші брати Ізраїльтяне, слухайте! І душа Ваша нехай Живе!” У піднесеному тоні від імені євреїв документ закликав: “Мужнійте, стійте впевнено разом із жителями Польщі і творіть благо! Вам відомо, що євреї зобов’язані піклуватися про благо тієї країни, у якій живуть. Тому і ми повинні поєднатися узами братерства з поляками і допомагати їм в усьому всіма засобами... Ми, євреї, повинні чітко та всерйоз поєднатися в одно і йти шляхом добра і правди; не бігати вулицями, не шуміти і не кричати. Ми тільки маємо все застосувати, щоб бути в поміч нашим землякам – полякам. Тільки любов’ю і розумом ми можемо сподіватися покращити побут наш і всього Ізраїлю” [69, арк. 156].

Парадоксальним, з першого погляду, однак цілком закономірним, з огляду на загальний розвиток подій, виглядає той факт, що у 1863 р. польські повстанці прагнули залучити на свою сторону навіть російських старообрядців. Зрозуміло, що апелювати на їхню адресу, закликаючи до спогадів про спільне “щасливе минуле” життя у “спільній” державі – Речі Посполитій, як і називати їх “поляками, тільки іншої віри” – не було жодного сенсу. Тому у прокламаціях до старообрядців акцентувалося на перевагах волі та принципах народного представництва, які цілком зневажені були в Російській імперії. “Не сьогодні, то завтра христорлюбиве воїнство наше піде на Москву виборних від народу на земський собор скликати зі всієї землі, а

лиходіїв за кордон, до німців проженуть. Зустрічайте ж воїнство з честю, з хлібом та сіллю і з церковним передзвоном, кожний за своєю вірою, бо і вірам усім можна буде утвердити волю. За всіх, хто стане до зброї за вас, моліться Богу і допомагайте, хто чим може. Де не можна буде відразу повстати, там вибирайте собі нишком військове керівництво: десятників, сотників, полковників, воєвод, як у старі часи. Також зброю готуйте, хто яку може. І один з другим радьтеся обережно”[30, арк. 2-5].

Повертаючись до проблеми внутріпольських протиріч, що існували між прихильниками та активними співробітниками у підготовці подій 1863 р., з одного боку, та, навпаки – пасивними, чи навіть дієвими супротивниками повстання, з іншого – можна стверджувати, що це був конфлікт поміж двома типами мислення, поміж двома системами світоглядних цінностей. З одного боку, ряд людей, перебуваючи під впливом західноєвропейських демократичних процесів, під впливом ідей, що поширювалися разом із працями Ж.Ж. Руссо, Й. Гердера, Й. Фіхте, Д. Мадзіні – бажали змін, з якими кожен міг би почуватися вільною людиною у вільній власній державі.

Це були ті поляки, котрим було не комфортно в умовах Російської імперії, що відбирала у них єдине, чим вони насправді володіли – їхню ідентичність, тобто їхню польськість – з мовою, з успадкованими релігійними та культурними традиціями, з міфологізованими переконаннями про велич славної історії рідної Вітчизни, в якій діди та прадіди – люди лицарського стану та духу своїми справами “оцивілізували світ”, утверджували в ньому “справедливі” порядки та закони і т. п. Носіїв такого світогляду можна назвати людьми з національною свідомістю – вони мріяли про життя польської нації в Польській національній державі. Щоправда, належність до нації вимагає активної, дієвої участі у громадському житті, тобто в житті нації, а оскільки селяни такої активності не здатні були виявляти, то їх потрібно було через освіту та надання повноцінних прав власності іще “підняти” до рівня свідомості вільних людей. Про це говорили демократи в своїх прокламаціях і, разом з тим (не включали селян до складу нації) розраховували на них потенційно, сподіваючись на появу національної свідомості у селян в ході повстання.

З іншого боку, поляки, які користувалися неабиякими благами в умовах вже існуючих (у Російській імперії) порядків, звісно, не могли не остерігатися, аби не втрапити в немилість та не позбутися свого соціального комфорту. Тож немає підстав категорично відмовляти цим людям в наявності у них національних почуттів, але й досить складно говорити про якийсь рівень їхньої національної свідомості. Певно, критерієм націоналізації їхньої свідомості може виступати готовність кожного з них зокрема, або неготовність жертвувати особистими благами задля реалізації ідеї “національної справи”.

Насправді лише поодинокі представники заможного шляхетства стали відчайдухами, що зважилися відкрито виступити на боці повстанців. Натомість більшість не могла, аби “не втратити гонору”, не виявляти у “колі своїх людей” симпатій чи навіть матеріальної підтримки, однак воліли це

робити потай, щоб не накликати на себе репресій та не позбутися тих благ, якими втішалися. І, природно, беручи “участь в справі”, сподівалися ці блага поліпшити. Не можна й уявити інших бажань, аби “обивателі” – заможні землевласники у здобутій-відновленій польській державі погодилися б, хоч якоюсь мірою, поступитися та позбутися свого впливу, слави та статків.

Щоправда, втаємниченість їхнього “сприяння” повстанцям була доволі відносною. Тому після подій 1863 р. слідчі комісії сотнями “викривали” причетність заможних землевласників, притягували їх до відповідальності, спочатку арештовуючи їхнє майно, а після “доказів” – конфісковуючи. Подібно тому, як події Листопадового повстання 1830-31 рр. потягли за собою рішучу декласацію безземельної шляхти, Січневе повстання 1863-64 рр. дало старт війні росіян із польськими землевласниками в Правобережній Україні. Розпочалася, за влучним виразом Д. Бовуа, “битва за землю”[279, с. 21-77].

Тож узагальнюючи проблему внутрішляхетських світоглядних протиріч, є підстави говорити про існування на середину ХІХ ст. двох систем світоглядних ідеалів, двох парадигм поціновування світу та “себе” у цьому світі. Дві системи антагоністично протипоставилися між собою, а відтак – розкололи суспільство на носіїв станового (що мав тяглість із середньовіччя) та громадянського (модерного, що підносив цінності Французької революції) способів мислення.

Ієрархієзоване сприйняття соціальної дійсності, яке тотально панувало в свідомості загалу (особливо селянських мас), надзвичайно повільно та з великим спротивом поступалося націоналізованій свідомості. Світ “належав” владним та заможним, і в цьому були переконані не лише вони самі. В старошляхетській польській традиції, приміром, поняття “поляк” ототожнювалося виключно із шляхтичем і жодним чином не поширювалося на польських (за етнічною належністю) селян, так само і Польща була державою польської шляхти і нікого більше. Як зауважує, приміром, Хелена Бродовська, польські селяни середини ХІХ ст. не розуміли поняття “народ”, називаючись Мазурами, Крупами чи іншими локально-етнографічними назвами, за народ польський вважали виключно шляхтичів. Саме тому після скасування кріпацтва селяни навіть опиралися відродженню Польської держави, бо боялися, аби з її поновленням не повернулося панщинне життя [539, с. 19].

Зрештою, і польська шляхта попри свою “рівність перед законом” надзвичайно чутливо ставилася до критеріїв заможності, а також спроможності чи неспроможності кожної особи впливати на державну політику. Що ж до питомо російської свідомості, то в ній панувало, як відомо, в отчинне сприйняття світу. Цар-батюшка – єдина “Справедливість, Правда та Істина”, “його Воля – це Закон і Порядок”, тож його піддані це “презренні холопи”, а справи державні – це справи інтересів самодержця. Михайло Драгоманов красномовно ілюстрував зміст російської протонародної свідомості прикладами фольклорної творчості. Тільки для російських весільних пісень характерне було шанобливо вірнопіддане згадування свого

головного, найвищого пана – царя [175, 53]. Водночас, якщо цар когось обдаровував вотчинним володінням, то в його межах – власник вотчини теж був “міні-царком”.

Залишаючись в полоні станової свідомості, як російським вельможам і чиновникам, так і більшості польської заможної шляхти-дворянам, було досить складно сприйняти реалії змін, що мали відбутися, принаймні, із ліквідацією кріпосного права. Саме тому щойно народжену нову генерацію української національної еліти російські чиновники та поліція називали “комуністами”, що “готують народ до бунту”, а польські землевласники звинуватили у підбурюванні народу до гайдамаччини [80, арк. 236-237]. Зразком поведінки цієї нової генерації української молоді став вчинок Володимира Антоновича, який, усвідомивши свою “вкоріненість” в український ґрунт, публічно заявив у знаменитій “Сповіді”, що перед судом власного сумління кожен, хто живе в цьому краї має або полюбити тутешній народ, пройнятися його інтересами і щось корисне для нього зробити, або ж залишити цей край, аби не бути колоністом, плантатором чи дармоїдом [146, с. 88]. Тож послідовники В. Антоновича розпочали, по суті, націотворчу діяльність в Україні.

Молоді люди, щонайперше, студенти Київського університету, взялися створювати недільні школи, роз’яснювати селянам положення Маніфесту про їх звільнення з кріпацтва, ініціювали створення часописів, друк літератури для народу тощо. Всі ці заходи спрямовувалися на просвітлення свідомості людей, сприяння усвідомленню ними справжньої власної свободи, а відтак – пробудженню громадянської активності. Таку ж мету переслідували активісти польського національного руху в Українському Правобережжі, активісти (“емісари”, як їх називала російська влада), демократичних сил (“червоної партії”), які сподівалися залучити на свою сторону українське селянство, підбуривши до спільного виступу за відродження польської держави. Гасла агіток, символіка публічних заходів (маніфестацій, демонстрацій, панахид за героями визволення), методи залучення до спільних дій – все це, за своїм змістом, свідчить про спробу польських демократів розбурхати громадянську активність, націоналізувати свідомість українського селянства з єдиною лише відмінністю від українських активістів у тому, що селяни мали б себе усвідомити “русинським народом польської держави”.

Таким чином, протиріччя поміж становою та громадянською свідомістю було однаково характерним явищем як для російського, так і для польського культурно-історичного середовища, причому як на їхніх етнічних землях, так і в Українському Правобережжі середини ХІХ ст. Однак, саме з російського та польського громадянського середовища “рекрутувалося” значне число українських діячів. Цей рух став насправді процесом національного “пробудження”, “вибухом” національного самоусвідомлення, а його діячі, почасти, обирали долю власного самозречення в ім’я служіння рідному народу та відкрито вступали у конфлікт зі всіма, хто не поділяв їхніх переконань.

Ліберальна політика та селянська реформа обумовили в Російській імперії атмосферу піднесеного, аж до романтичних захоплень, очікування кардинальних змін на краще. Звільнення селян, як здавалося ліберально налаштованій інтелігенції, ліквідувало останню формальну перепону на шляху загальній демократизації життя в Російській імперії. Тож цілком закономірно було сподіватися в цьому процесі і на задоволення національних інтересів. Однак ні поляки, ні українці, ні росіяни на середину ХІХ ст. ще навіть не сформували модерного розуміння ідеї нації, а загал суспільства не здатен був адекватно сприймати настільки радикальних змін у Російській імперії.

Спокуса привілеїв, владно-майнові надбання одних та повна беззахисність при абсолютному правовому невігластві інших – породжували істотні суспільні протиріччя не лише міжнаціональні, але й всередині кожного із народів. Тож заклики та діяльність польських демократів (представників “червоної” партії) хоч і носили впродовж 1861-63 рр. всі ознаки націотворчого змісту, однак вони “наштовхувалися” на нерозуміння, байдужість, кон’юнктуру незацікавленість або умовно-символічну, “показову” підтримку з боку аристократичних кіл та “обивателів”, а водночас – цілком вороже несприйняття з боку селянських мас. Адже реалії повсякденного буття категорично дисонували із ідеалістичними проектами польських активістів, якими вони намагалися “витворити” загальну польськонаціональну консолідацію. А тим більше їхні шляхетські амбіції на відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. в жодному разі не могли мати успіху, оскільки ігнорували національні інтереси “непольських” народів. І саме цей факт викликав найбільш ревні антипольські настрої як у росіян, так і в українців. Таким чином, повстання 1863-64 рр., не маючи широкої всестанової підтримки в суспільстві, виявилось приреченим на поразку.

3.2 Українське питання в концепціях польських націотворців

Опозиційність до станової ідеології, що в підготовці польського повстання 1863 р. репрезентувалася демократичними силами “червоних”, бере початок ще з часів падіння Речі Посполитої, адже Конституція 3 травня 1791 р., як і повстання Тадеуша Костюшка 1794 р., була якраз спробою врятувати польську державність, надавши їй “народної сили”, націоналізувавши свідомість селянської верстви і тим самим протипоставивши в інтересах Польської держави селянський масовий рух деструктивним діям приватно-індивідуальних інтересів магнатів [512, с. 240-246]. Українське Правобережжя було оплотом останніх, саме тут створена була руйнівна для польської держави Торговицька конфедерація. Тут, за підтримки російської влади, ще з другої половини ХVІІІ – на початку ХІХ ст. найміцніше законсервувалися старошляхетські порядки.

Після розвіяння оптимістичних сподівань на наполеонівську визвольну місію, а згодом ще більших розчарувань у реформаторських “пропольських”

настроях та діях Олександра I, остаточної поразки ідея вирішення “польської справи” силами самої лише польської шляхти зазнала у Листопадовому повстанні 1830-31 рр. В Правобережній Україні це повстання називали “панський бунт”, його не підтримали не лише селяни, але й, почасти, найбідніша, безземельна шляхта. Крім того повстання викликало вкрай жорсткий реакціонізм в політиці самодержавства; тим більше, що воно відбулося незабаром після приборкання декабристів. Підозрювати в усьому загрозу революції стало хворобливою рисою політики Миколи I. Він оточив себе такими ж, як сам, сатрапами, і в імперії розпочалося “вигнання звідусіль революційного духу”, де б він бодай гіпотетично тільки міг бути присутнім. Під гнітом реакції переслідувалася будь-яка вільна думка, тотально запанував бюрократизм, розквітло казнокрадство і хабарництво, всюди прагнули відкрити якусь “змову”, виявити “емісарів” “революційної польської еміграції” і т. п.

Про ставлення Миколи I до поляків, а відтак і про політику імперії щодо них, свідчить напівлегендарна промова, виголошена імператором у 1835 р. перед Варшавською депутацією. Він, не дозволивши говорити одному із її делегатів, мовив: “Я знаю, панове, що ви хочете мені сказати, мені відомий навіть зміст вашої заяви, але, щоб позбавити вас потреби брехати, я не бажаю її чути... Вам залишається вибрати одне із двох: або закостеніти у своїх мріях про незалежну Польщу, або жити спокійно, вірнопідданими під моїм правлінням. Якщо ж ви не припините вперто мріяти про відокремлення народності, про незалежну Польщу і про всі химери, ви накличете на себе великі нещастя. Я наказав збудувати тут цитадель і вам оголошую, що при найменшому невдоволенні, я розгромлю місто, зруйную Варшаву і вже певно, що не я її відновлюватиму...”[445, с. 16].

Саме у такій суспільно-політичній атмосфері, що панувала в тому числі і в Правобережній Україні, утверджувалися найгірші риси обивательського життя – повна байдужість до всього, що відбувалося поза межами світу “обивательської культури” або ж, навпаки, відбувався лицемірний та улесливий пошук засобів зблизитися із російською адміністрацією, увійти в довіру чиновників, старання досягти виборних посад тощо. Цих підлабузників називали “суспільними слимаками”, які підлилися перед владою, що безоглядно всіх топтала...”[486, с. 210]. Засуджуючим спротивом такій обивательській шляхті, а разом стихійною опозицією до політики влади можна назвати появу в Правобережній Україні у 30-х роках ХІХ ст. руху балагулів.

Більшість дослідників ХІХ – початку ХХ ст., які зверталися до розгляду цього явища у суспільному житті Правобережжя, досить скептично і навіть іронічно, зазвичай, оцінювали балагульство. Павло Чубинський, Кость Михальчук, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Гнатюк, покликаючись, в тому числі, на польських мемуаристів, істориків, літераторів, називали балагульство виявом панської розпусти, неробства та інтелектуальної простоти [214, с. 215, 246-247; 325, с. 237-239; 484, с. 123-132; 303, с. 272-277]. Але, водночас, це був спротив аристократизму та

французоманії, що перед тим утвердилися серед польської шляхти. Балагульщина стала виявом того загального романтичного духу, який охопив всю Європу і був спрямований на возвеличення минулого та піднесення значення простонародної культури, вивчення “душі народу” через його усну творчість. У цьому вбачався прояв патріотичних почуттів [484, с. 118, 131].

Тривалість побутування балагульщини визначають по-різному. На думку В. Гнатюка, її появу слід пов’язувати із розгромом повстання 1830-31 рр., а занепад цього явища відбувся на початку 40-х рр [303, с. 276]. Рух охопив досить значну територію Правобережної України, а своєрідними центрами балагульської активності вважалися Бердичів, Житомир, Сквир, Махнівка, Липовець, Літин, Любар, Троща, Остропіль [303, с. 276]. Іван Франко, переказуючи публікацію ксьондза Валеріана Калінки у Паризькому часописі “Wiadomości Polskie” від 1859 р., писав, що у таких малих містечках як Пиків, Уланів, Калинівка, які майже невідомі географам, буває по 4–5 ярмарків на рік, а як випадає великий ярмарок в Меджибожі на Водохреща, в Балті на Зелені свята, або в Бердичеві на Онуфрія – тоді вже збирається на них величезна сила балагульської молоді [484, с. 124]. Саме ярмарки були головним місцем прояву балагульської культури. Галасливе гуляння, пиятика, “братання” з селянами та “панібратські” з ними стосунки – такими були їх прикмети, а ще – підкреслена нехоть до розкошів, простота з елементами цинізму у зовнішності та в побуті і переслідування тих, хто вів “класично обивательський” спосіб життя.

Загалом, балагульство викликало осуд серед польської заможної шляхти, а особливо серед її аристократичних (магнатських) кіл. Іван Франко висловив припущення, що, ймовірно, першою літературною реакцією була книга Генріка Ржевуського, що вийшла друком вже у 1841 р., де автор назвав балагульство “сумішшю кількох незграбних прийомів старої польської балаканини, двірської козаччини, татарської хвацькості та єврейського шахрайства” [484, с. 123]. Закономірною та природною реакцією на гноблення та погроми, які запанували в Правобережжі після повстання 1831 р., назвав балагульщину Карвацький. Однак і він вважав вплив цього руху на шляхетську молодь, надзвичайно шкідливим [484, с. 123].

Були серед польських оцінок також й поодинокі схвальні характеристики балагульства, і навіть романтично гіперболізовані. Так, Адам Чарторийський бачив у “спартанських” звичаях балагулів своєрідну школу виховання тих якостей, які потрібні будуть для майбутніх випробувань [325, с. 238]. Подібним чином Стефан Бущинський відкрив у цьому русі своєрідну форму конспірації поляків у підготовці до серйозної боротьби із російською владою. На його думку, балагульщина мала за мету здійснити емансипацію селян та піднести серед них освіту. Завдячуючи їй, шляхта позбулася апатії та долала егоїзм, які проникали в шляхетські ряди після розгрому Листопадового повстання. Потрібно було знайти таку форму роботи, яка б не викликала підозр, а водночас дозволила б легко спілкуватися в своєму середовищі, перевозити емісарів, доставляти папери. Тож людей, що взялися до всіх цих справ, й було жартома прозвано “балагулами”. Вони ж

самозречено позбувалися розкошів: дорогого вбрання, карет, добрих страв, навіть вина, прагнучи якнайбільшого зближення з народом та морально впливаючи на всіх, хто погано поведився із селянами [484, с. 127-128].

Така патріотична легенда С. Бущинського, каже І. Франко, не більше як легенда, особливо зважаючи, що він намагався пов'язати цей “законспірований” рух із справою Шимона Конарського; буцімто балагульщина й була “вигадана” задля реалізації цієї справи [484, с. 127-128]. Насправді, рух Ш. Конарського був за своїм ідейним змістом надзвичайно близьким до “балагульської моди”, адже прибувши на Волинь, він пропагував ідею незалежності Польщі на основі союзу шляхти із селянством, однак саме тому його мало розуміли і сприймали навіть з острахом. Тож значних успіхів в налагодженні конспіративного руху Ш. Конарському не вдалося досягти. Але Дмитро Бібіков, який в той час розгортав свою бурхливу діяльність на посаді генерал-губернатора, використав цю справу, аби, “викривши” вдавано розгалужену мережу “змовників” у Правобережжі, позбутися усіх обмежень задля встановлення тут бажаного режиму. Арешти “підозрілих осіб” та конфіскації їхніх маєтків не лише “піднесли авторитет” управителя краю, але й дозволили місцевій адміністрації досить збагатитися [486, с. 327-330].

Пошук “змовників”, викриття “бунтівників”, упередження “зловмисників”, а отже, постійне підтримування страху серед населення краю, стали способом правління, яке було запроваджене генерал-губернатором та реалізоване на всіх щаблях підпорядкованої йому ієрархії. Тож і зовнішньо безневинний, “оперетковий”, здавалося б, рух балагулів також опинився в полі особливої уваги. Саме в сенсі превентивної обачності доповідав про свої розпорядження Дмитро Бібіков військовому міністру генерал-ад'ютанту Олександрю Бенкендорфу у серпні 1838 р.: “Наприкінці червня до мене дійшла інформація, що в околицях Бердичева із кількох поміщиків склалося товариство під назвою скуржани-балагули... Хоча не виявлено, щоб товариство це являло собою щось особливе... Тим більше, що більшість із місцевих дворян, котрі користуються великим впливом, з презирством і насмішкою відгукуються про цих скуржан, але оскільки такий рух не можна терпіти і у зв'язку із очікуванням чергового ярмарку, на яких вони, зазвичай, збираються, я викликав їх у губернські міста, згідно з місцем проживання, і передав їх суворому нагляду поліції” [70, арк. 48-49].

Факт “презирливого та насмішкуватого” ставлення до скуржан з боку “впливового місцевого дворянства” дещо заспокоював Д. Бібікова щодо ймовірної їхньої небезпечності. Це важливо, бо в іншому документі, балагулів характеризували як “людей, які займаються кіньми, полюваннями, перебуванням на ярмарках і хорошим ставленням до простої шляхти та селян” [71, арк. 39], і саме це викликало занепокоєння. Тож генерал-губернатор дав розпорядження цивільним губернаторам краю “вжити жорстких заходів для викриття справжніх цілей та намірів балагулів і того напряду, який вони дають народу і неродовитій шляхті” [71, арк. 40].

Чиновники з особливих доручень, чини поліції, губернатори, які вивчали цю проблему, в дусі бібіковської політики, не називаючи конкретних фактів, висловлювали щодо балагульства зазвичай підозри. Так, один із чиновників, дійшов висновку, що створення цього товариства “ініційоване з-за кордону, а саме з Галичини, метою ж їхньої діяльності є підготувати дворян і згуртувати простий народ так, щоб з часом, створивши формальну єдність, можна було використати їх у відповідності до своїх намірів”. Але далі він і заспокоював: “Думкою всього дворянства, яке дивиться на їхні [балагулів – Ю.З.] вчинки, є однозначно те, що вони, сіючи невдоволення та хвилювання, бажають довести усіх дворян до остаточного нещастя, і замість допомоги [балагулам – Ю.З.] нехтують ними, не приймаючи в жодне благородне зібрання” [70, арк. 83-83 зв.].

В іншому випадку, таємний агент доповідав, що “вони [балагули – Ю.З.] прагнуть показати в очах старших своїх патріотів і патріоток любов до всього польського та ненависть до всього російського, але не тому, що вони насправді істинні патріоти Польщі, а лише аби тільки сподобатися їм”. А далі, як резюме: “До честі поляків, треба сказати – серед них є ще люди, які усвідомлюють, що для блага їхніх дітей необхідно, аби уряд суворіше за ними [балагулами – Ю.З.] наглядав” [70, арк. 101 зв.-102]. Зрештою, найвідоміші із учасників вказаних зібрань, яких було викрито у ході дізнань (їх список склав 42 особи [70, арк. 119-119 зв.]), стверджували, що до балагулів не належать і взагалі, хто це такі не знають, а шкіряні штани носять, бо “так зручно”, або “так модно”, або “так зручно в спілкуванні з жінками” (?) і т. п. [70, арк. 104-118].

Попри увесь зовнішній епатаж балагульського руху, він хоч і був значною мірою умовним, вдаваним, театральним-комічним, однак все ж демократичним, спрямованим на зближення шляхти з селянами, на руйнацію нездоланих раніше бар’єрів поміж цими верствами. Паралельно із балагульством, і навіть дещо випереджуючи його в часі, у польському суспільстві першої половини ХІХ ст. (починаючи з 20-х рр.) утвердилося також літературне романтизування української тематики. Польські письменники (уродженці Правобережної України, а серед них – найпершими вважаються Богдан Залеський, Антоній Мальчевський та Северин Гоцинський), зосередившись на прискіпливому вивченні специфіки української культури та побуту, наслідуючи український фольклор, започаткували написання праць, які в подальшому отримали узагальнену назву “української школи” в польській літературі [284, с. 40-41; 508, с. 45].

Особливістю творів “української школи”, за оцінкою Григорія Грабовича, стало романтизування історії та створення, по суті, літературного міфу про Україну [308, с. 150-151]. Українська тема породжувала широку гаму писань, однак центральною для польських романтиків стала історія козаччини. Класиками у цьому жанрі вважаються Міхал Чайковський та Тимко Падура. Власне, вся історія України зводилася у них до історії козаччини, і сам образ України ідентифікувався саме з козаччиною. Водночас, ця тематика була наскрізь міфологізована, до уваги бралися лише ХVІ та

перша половина XVII ст., із яких художніми засобами моделювалася епоха дружньо-товариських козацько-шляхетських взаємин. Зрозуміло, що шукаючи точки “полюбовного” дотику в історичному минулому поляків-шляхти та українців-козаків, романтики “української школи”, тим самим, створювали міф побратимства, культурного порозуміння та толерантності двох народів “єдиної держави”, їхніх спільних перемог та поразок (спільним ворогом виступав “Схід”). Отже, вимальовувався образ безконфліктного, розкріпаченого, демократичного минулого, яке не можна було не полюбити та не забажати повернути цю втрачену, але таку бажану ідилію красивого, шляхетного життя, в якому торжествували Честь, Гідність, Справедливість – найцінніші чесноти як для козака, так і для шляхтича.

Польське романтичне зацікавлення Україною не вичерпувалося лише такими піднесеними захопленнями. Існувало коло людей, які відверто виступали проти ентузіазму козакофілів. Найпослідовнішими представниками консервативного кшталту були письменники так званого Санкт-Петербурзького гуртка. Найвідоміші з них – Міхал Грабовський і Генрик Ржевуський, котрі співпрацювали в столиці імперії у польськомовному часописі “Tygodnik Petersburski” [374, с. 29-30]. Вони також почувалися “українцями” (як, зрештою, всі романтики “української школи”), але у самоідентифікації останніх особливо яскраво проявлявся регіональний критерій, тобто Україна у них підкреслено виступала “кресами” Речі Посполитої, а звідси – пояснюється її порубіжна (через сусідство із диким та варварським “Сходом”) суворість і небезпечність.

Тож головною темою творів цих письменників стала гайдамаччина, а, як наслідок – Україна зображувалася анархічною та кровожерливою. Водночас, специфічне військово-напружене середовище української дійсності, на думку консерваторів, найкраще зберегло старі польські традиції та звичаї, старошляхетські порядки і тому українська тема для них – спосіб возвеличити “правдиво-шляхетське” минуле, показати його героїзм як взірць для сучасної буденної дрібноти життєвих ідеалів та повсякденного буття-існування. Саме у цьому сенсі для Г. Ржевуського, як зазначає Г. Грабович, Україна вивищується над Польщею, бо тут (в Україні) збереглися ще патріархальні аристократичні порядки, а там – суспільні стосунки, зіпсовані іноземними впливами та радикалізмом думок [308, с. 152].

Отже, і в сфері літературних писань, як і загалом в польському суспільстві, відбувалося полемічне протистояння носіїв демократичного, “націоналізованого”, з одного боку, а з іншого – аристократичного, станового мислення. Однак, як для одних, так і для інших – українська тематика (як і сама Україна) була лише засобом їхнього самопізнання. Україна у них виступала предметом, але не суб’єктом історії. Послуговуючись українською тематикою, полякам “української школи” важливо було відстежити причини падіння Польщі, з’ясувати, чому вони втратили той “рай” свого величного минулого. Звісно, що дієва роль України у цьому незаперечна, однак, вони не сприймали Україну зовнішньою силою чи зовнішньою проблемою. Для них Україна була їхньою внутріпольською проблемою, невід’ємною складовою

власної польської історії.

Найбільш переконливі, аргументовані пояснення змісту творчості “української школи” загалом та козакофільських захоплень її представників, зокрема, зроблено було в анонімній статті в “Киевской старине”[418]. Її автор слушно зауважив, що “українська школа” формувалася вже серед представників “нового” покоління польської шляхти, які знали про справжнє козацтво, про гайдамаччину та Коліївщину лише з розповідей та описів. Водночас, у 30-ті рр. XIX ст. під опікою російської адміністрації та війська заможна шляхта, за умови лояльності до влади, жила вільним, спокійним, ситим життям. Тож і колишня надвірна варта – приватна сторожа польських маєтків, яка в минулому була життєво важливим фактором, стала дворовою службою, що повсюди набрала вигляду дворового козацтва.

Ці так звані козаки, що набиралися із кріпосного селянства, яким дозволяли і пиячити, і погуляти, поспівати, які супроводжували пана на полюванні, у виїздах з візитами тощо, звісно, були слухняною, покірною масою, що окрім назви нічого спільного з козацтвом не мала. Таким чином, у своєму веселому, безтурботному житті панство отримувало ще й моральне задоволення від розуміння, що того грізного колись козака чи гайдамаку “приборкано”, він став “домашнім”. Зрештою, дворовому козацтву надано було відверто артистичних, розважальних рис. При магнатських дворах створювали гурти бандуристів та співаків, які своїм виконанням псевдоукраїнських та псевдокозацьких пісень “заколисували” самозадоволених панів [418, с. 266-268]. Тому і саме панство почало “козакувати”, що проявлялося в повсякденному побуті, і в творчості.

Цілком закономірною та обґрунтованою здається оцінка, яку давав “українській школі” Володимир Антонович, котрий, поза сумнівом, не за чутками знав зміст її діяльності. Він називав її “фантастичною”, бо, мовлячи про Україну та українців, не виключалися шляхетські порядки та відродження Речі Посполитої, а отже, діячі “української школи” говорили і переймалися долею Польщі, а Україну розуміли лише її складовою [145, с. 9].

Напрочуд змістовну критику “української школи” та “козакофільства”, як для часу написання дослідження, подав Роман Кирчів. Він також зауважував, що “навіть найпередовіші польські діячі 20-30-х років не змогли піднятися над існуючими уявленнями про Україну, Литву, Білорусію, не стали на захист національних прав українського, литовського і білоруського народів, їх самостійного, незалежного від Польщі існування й розвитку” [375, с. 32]. Однак далі, в процесі свого розвитку, польська демократія, писав Р.

Кирчів, все краще бачила усю безпідставність зазіхань шляхти на українські землі, усвідомила і визнала права українського народу на національну незалежність. Революційний демократ Ян Домбровський, обстоюючи права інших народів, зокрема й українського, на національну суверенність, писав у 1863 р.: “Тільки сама нація має право вирішувати свою долю. Потреба волі, усвідомлена нацією, дає їй незаперечне право позбутись опіки; будь-яке нав’язування цього впливу або влади є насильством. І це насильство стає тим більш огидним, коли його здійснює нація, яка бореться за свою власну

незалежність”[375, с. 32-33].

Таке прозріння, принаймні, окремих осіб, прикладом яких Р. Кирчів називає Яна Домбровського, було цілком закономірним наслідком тих процесів, що відбувалися в польській літературі. Адже протистояння двох парадигм – демократичної та аристократичної – в “українській школі” сформувало, по суті, дослідницький процес, а в його перебігу віднайдена була істина. Таким відкривачем нової України, а разом з тим і руйнівником “української школи” став, на переконання Григорія Грабовича, Юліуш Словацький. Розпочавши свою творчість в традиції “школи”, в останніх творах на українську тему – “Beniowski” та “Sen srebnu Salomei” Ю.

Словацький, змалювавши жахи кровопролиття та репресій Коліївщини, подав цілком очевидне розуміння “загибелі “срібної України” з її ідеальною, а отже, примарною шляхетсько-козацькою злагодою, а відтак – зобразив народження двох нових, хоча ще ледь окреслених, сутностей – польської і української”[308, с. 152-153].

Разом із пізніми творами Ю. Словацького почала згасати також і діяльність “української школи”. Проте, усвідомлення окремішності України Юліушем Словацьким, чи заява про права кожного народу на самовизначення Яна Домбровського, а окрім нього – Олександра Герцена, Петра Долгорукова, Миколи Костомарова та інших світлих розумів середини ХІХ ст. зовсім не означало розуміння та прийняття цих природних ідей суспільством. Тож коло проблем українсько-польських взаємин на середину ХІХ ст., як і тяглість поглядів, усталених міфологізованих переконань, станових упереджень тощо збереглися.

В умовах лібералізму політики Олександра ІІ серед польської шляхти природно активізувався процес націоналізації свідомості. В часі наближення 1863 р. і аристократичний, і демократичний табір польських патріотів зберігали тактику своїх дій: одні прагнули “витиснути” від російської влади реформи в інтересах відродження Польщі, інші ж – діяли у спосіб націоналізації свідомості широких верств суспільства, готуючись до відкритого “всенародного виступу проти імперії”. Однак, попри різну тактику дій, їх об’єднувало національне самоусвідомлення, національно-патріотичне почуття відданості Польщі, яке вони бажали поширити й на селянський люд, в тому числі й Українського Правобережжя.

Разом з тим, націоналізація поляків спонукала до адекватної реакції націоналізаційних процесів серед українців та росіян. Зіткнення між собою цих трьох різних світоглядних систем, різних історико-державних традицій в Українському Правобережжі вочевидь виявили себе як три проекти різного бачення перспективи, різного вибудовування майбутнього. Тож, відслідковуючи далі зміст “польського проекту”, досить важко кожного разу визначати творців-авторів тих чи інших дій, акцій, проголошень тощо. Чи це були представники демократичного, чи аристократичного, чи “червоного”, чи “білого” табору, вони багато в чому збігалися, доповнювали, або підмінювали одне одного, оскільки діяли тут (на чужій – непольській території, хоч цього і не бажали зазвичай визнавати) об’єднано, як носії саме

“полонізації” у змаганні із “українізаторами” та “зросіщувачами”.

Кожна із названих сил мала свій набір засобів та аргументів на “право” націоналізувати місцевий люд і край за своїм “проектом”. Звісно, що українцям-патріотам, котрі усвідомили власну національну самобутність і природне право зберегти цю самобутність серед свого народу й на історичній землі цього народу – було зовсім не просто змагатися із носіями імперських традицій – поляками та росіянами, які силою зброї, з амбіціями “цивілізаторів” (поляки – раніше, росіяни – на той час) прагнули обґрунтувати законність власного утвердження в Правобережжі.

Однак достеменно можна стверджувати, що саме націоналізаційні ініціативи поляків (хоча і серед них не всі були прихильниками поширення усвідомлення польської національної належності в селянському середовищі українців) обумовили пошкваллення самобутньої націоналізації свідомості українців та, відповідно, спонукали російську владу “озброїтися” національно-патріотичними засобами контрвпливу. Більше того, в польсько-російському протистоянні, яке, мусимо визнати, було головним, масштабнішим та запеклішим, кожна із сторін намагалася залучити українців на свій бік в якості союзника, точніше сказати, вважала українців за “природну” складову частину свого “національного тіла”, хоч і з “особливими рисами” складову, але саме як невід’ємну, невіддільну, історично та культурно споріднену складову. До того ж і поляки, і росіяни надзвичайно дратувалися, коли з’ясовувалося, що українці (тобто репрезентанти української національної ідеї) мають в якихось питаннях своє бачення, претендуючи на осібну власну позицію.

З самого часу появи хвилі хлопоманства в Правобережній Україні та зближення їх із селянами серед польської заможної шляхти краю з’явилося занепокоєння і скарги російській адміністрації. У січні 1861 р. спеціальна слідча комісія, створена при генерал-губернаторові, розбирала справу київських студентів, звинувачених у підбурюванні селян до різанини поляків. Про чутки та розмови на цю тему, поширювані серед поміщиків, доповідали чиновники з різних повітів Київської губернії [80, арк. 2-8]. Найґрунтовніші пояснення по суті цієї справи подав Володимир Антонович: “Майже два роки серед поміщиків нашого краю панують дуже погані настрої щодо студентів, яких звинувачують у настановленні селян проти поміщиків, – писав він, даючи відповіді на запитання слідчої комісії. – Студенти думали, що результатом суперечки буде журнальна полеміка, а насправді поляки піддали їх анафемі і почали писати доноси..., що студенти через неприязність до польського дворянства навмисне шукають довіри в народу, аби вмовити на смертовбивство, грабунок та інші безчинства” [80, арк. 236-238].

Таке ставлення до українського селянства і його захисників – хлопоманів у середовищі правобережної заможної шляхти-обивателів, доповнювалося схожими за настроєм та уявленнями про роль поляків в Україні відгуками із польської еміграції. Так, у 30-му числі часопису “Wiadomości Polskie” за 1858 р., що видавався консервативною партією польських емігрантів у Парижі, писалось: “Історія згуртувала українську

народність по тім боці Дніпра, її серцем є тепер українські слободи. Україна по цім боці Дніпра, здобута й боронена польським оружжям, заселена тим самим народом, що видав зі свого лона шляхту, є й, дасть Бог, не перестане бути польською провінцією. Скільки разів сягатимуть за нею українські патріоти, стільки разів, замість братньої руки, яка жде їх з підмогою, знайдуть одним ворогом більше”[398, с. 19].

Однак і в часописі демократичних сил – “Przegląd rzeczy polskich” у 3-му числі за 1859 р. в статті Зигмунта Мілковського висловлювалися аналогічні ідеї: “Поляки несуть на Україну свободу і культуру; козацькі бунти, це була революція дичі проти цивілізації, українець, що полюбить цивілізацію і свободу, через те саме стає поляком; Україна може бути тільки або польська або дика; колонізація, це властиво цивілізаційна місія поляків на Україні” [398, с. 20-21]. Щодо закономірності такої, здавалося б, не зовсім логічної для демократів позиції (адже вони прагнули заохотити місцеве українське селянство до спільного повстання проти російської влади), слухним є пояснення Михайла Драгоманова. Демократи уподібнювалися до аристократів в трактуванні Українського Правобережжя невіддільною польською територією, бо вони розуміли, що без участі польських поміщиків справу виграти буде неможливо. Тому їхні соціальні вимоги, зокрема, стосовно поступок селянам, завжди узгоджувалися із ситуацією [326, с. 33].

Прецеденти невідповідності дій окремих демократів проголошеній партійній ідеології траплялися і в подальшому, красномовним свідченням чого є перлюстрований лист із Києва в Мозир, адресований якомусь Снядецькому 1861 р. Анонім писав: “Кажуть, що Якубовський гостює в тебе. Не знаю, чи правда, але дійшли до нас деякі чутки про ідеї нашого товариша, а саме про “теорію утисків селян”, яку він там пропагує. Я вважав за обов’язок нагадати товаришу Якубовському, що мета нашої корпорації, виїжджаючи на провінцію, проголошувати любов ближнього і братерство селян з поміщиками, а не бути апостолами розбрату і канчука. Вже була б пора зрозуміти поміщикам як дико і нелогічно застосовувати збройну силу наших гнобителів для влаштування взаємин між поміщиком і народом, з яким ті ж власники зросли, котрий на них працює, із котрим, як дітям однієї годувальниці матері землі, належить жити мирно та дружно. Селяни це основа народності, дворяни ж і середній клас це лише верхні поверхи будови. Струс основи може змінити всю будову, інакше нам не можна й думати про це...”[88, арк. 63-63 зв.].

Вказаний випадок, звичайно, був, швидше, винятком, аніж правилом, принаймні, в тактиці дій демократів. Їхні ідейні прихильники – малоземельна шляхта, а також найбільш близькі за способом життя до земельної шляхти – однодворці (котрі служили управителями, економами, прикажчиками, писарями тощо) – були найактивнішими учасниками у підготовці, а зрештою, і в подіях Січневого повстання 1863 р. Так, зокрема, начальник Житомирської земської поліції вже у січні 1863 р. доповідав генерал-губернатору, що поміщики частини села Авратина відставний штабс-капітан Мецевський, частини села Стетковець Карл Піотровський і частини містечка

Янушполя Стефан Пігловський почали активно вживати заходи для наближення до себе тимчасовозобов'язаних селян, а саме: приходять до них на заручини, на сватання, ходять і їздять на вечорниці, хрестять навіть у самих найбідніших селян дітей, разом з селянками, аби покумитися; проводять з ними час по цілих ночах і займаючись пияцтвом, переконують селян, що вони тепер всі між собою рівні.

Поліцейський вистежив, що Мецевський був на хрестинах у селянина села Авратина Семена Самолюка, який здивувався, що той заїхав до нього, найбіднішого селянина, гостювати, і навіть не смів запропонувати свої пригостання, на що Мецевський, підбадьорюючи всіх присутніх там гостей-селян, звернувся, щоб і його прийняли за гостя. “Я такий же як ви, ми тепер всі рівні”, і звернувся до Семена: “Уже з цього часу, Семене, робимо так, як у тебе народиться дитя, то ти мене проси за кума, а як народиться у мене, то я буду просити тебе за кума”. А Семен йому на те відповів: “А не брешеш же ти, пане?” Мецевський, зовсім не образившись, обняв його і сказав: “Ні, тепер так завжди буде” і для запевнення їх у своїй щирості скинув з себе сюртук і надів його на Семена, а сам одягнувся у його свиту... Селяни, хоч і приймають подібне з ними обходження, підсумовував чиновник, але шляхтичам ні в чому не вірять [69, арк. 25-27].

Типово характерною в розкритті особливостей підготовчих дій до повстання була й справа, яку розглядав Літинський повітовий суд, із подальшою передачею в польову судову комісію, створену в Кам'янці-Подільському. Судовий слідчий у липні 1863 р. подав до суду справу про підмову економічним прикажчиком села Чепелів Літинського повіту односторонцем Яковом Федоровим Кохановським тамтешніх тимчасовозобов'язаних селян Власа Якимова Коника (він же Панчук Охота) і Луку Матвієва Муху до вступу в ряди польських повстанців. Крім того, суд встановив, що в ряди повстанців вже вступили економ села Тарасок дворянин Владислав Стефанів Левицький і його дядько – Михайло-Леопольд Амбросів Кропельницький, який проживав в селі Ворошилівцях [35, арк. 2]. Прикметним є те, що Я. Кохановський вів свої “звабливі” розмови про повстанців у жартівливій формі, а тому і не приховувався, однак селяни на всі розмови реагували рішучими відмовками, і зрештою – донесли на Я. Кохановського [35, арк. 4-9].

Значними проблемами завершився невдалий жарт про “участь у повстанні” для волинського селянина Івана Левандовського. Як зрештою з'ясувалося, він заробляв на життя випалюванням цегли і саме під час повстанських дій у травні 1863 р. перебував у м. Радзивиліві в наймах за фахом у шляхтича Йосипа Сокацького. Коли ж за де-який час І.

Левандовський прибув до м. Кременця, аби відвідати там своїх сестер та брата, то в розмовах із людьми на питання: “Де тинявся?” – легковажно жартував, що був у Радзивиліві, у ватазі повстанців. Слідство, яке затяглося на два роки, все ж довело, що селянин, насправді перебуваючи у м.

Радзивиліві, працював [6].

Окрім звичайних “дружніх” розмов, “родичань” (через кумівство), спільних гулянок, вечорниць тощо задля зближення, роз’яснень, вмовлянь, переконувань селян до участі у польській справі доволі потужно та яскраво працювала також агітаційно-пропагандистська та просвітницька народна літературна творчість. В окремих справах фонду канцелярії Київського генерал-губернатора збереглися надзвичайно цінні та самобутні пам’ятки народної творчості, як у прозі, так і віршованій формі. На жаль, неможливо достеменно встановити їхнє авторство, з’ясувати соціальний статус, рівень освіти, причину вболівання за справу повстання тощо. Однак, стиль написання, мова, її лексичні, орфографічні, пунктуаційні особливості дозволяють припустити, що авторами були “вихідці з народу”, надзвичайно близькі за способом життя до селян представники дрібної та мало- чи безземельної шляхти, які найдошкульніше відчували на собі пресинг адміністративно-бюрократичної системи самодержавства, що всіх у суспільстві ранжирувало за критеріями майнових статків та вірної служби імперії, а разом з тим не визнавало за можливе шанувати свободу та гідність особи, яка не належала до числа “обраних” – привілейованих.

Ці анонімні твори дозволяють визначити рівень суспільно-політичної свідомості активістів-патріотів Польщі, знання та розуміння ними основних подій і процесів в історії українсько-польсько-російських взаємин, поціновування суспільно-правових ідеалів, зокрема – ідеї свободи людини, та навпаки – ставлення до самодержавно-деспотичних порядків в Російській імперії. Водночас, ці твори передають високий рівень емоційного напруження, який переживали здатні “бачити та розуміти” зміст порядків, що принесла з собою в Україну російська влада.

Промовистим прикладом такої народної творчості є твір під назвою: “Голос Шевченка із Сибіру до братів своїх українців, волинянів і подолян”, якого було надіслано з Вінницького повіту Подільської губернії у травні 1863 р. Автор, заховавшись під ім’ям Шевченка, суржилом оповідає селянам історію тих подій, що привели Україну до гнітючої, сумної та тривожної дійсності. Починається він преамбулою короткої самопрезентації Шевченка із відвертими елементами міфологізації образу: “Брати мої! Не всі ви знаєте, хто був Шевченко, окрім рідної моєї України, де мене добре знають. Я уродився підданим як Ви, зносив нужди недолі як Ви, пан мій, москаль віддав мене на науку до самої столиці Петербурга, где живе цар, надивився я там на всю ледачу котра як тьма голодних собак окружає царя і разом з царем ссе кров нашу. Вернувшись я на Україну і побачивши братів моїх, Вас в тяжкій неволі зачав про се писати і говорити щоб братьям моїм открити очі на їх недолі і научити як скинути те ярмо неволі...”[69, арк. 95-96].

Далі, автор оповідає, як він (псевдо-Шевченко) перебував у Київській фортеці та солдатом на Кавказі. “Александр дозволив вернутися мені на рідину, думав, що я старий і змучений неволею забув про нашу давну Свободу. Але я знов зачав промовляти до народу... Цар вислав мене до Сибіру, а так пустили вістку, що я вмер і прислали с чиновником дубовину запечатовану і списком і з великою парадною поховали ніби мене коло

Каньова. І народ которій знав мене ібо чув об мені ходять на мою могилу молитися і плакати бо знає що я за него страдал, а не знає того що я і тепер при старості тяжку терплю муку і гіркими слезами заливаюсь коли згадаю о моєй родині, о моїх братах в нещасній неволі, которий не мають нікого хто би їх научив, що мають робити...”[69, арк. 95-96]. Наостанок, псевдо-Шевченко говорить, що написав листа до братів рідного краю і посилає з ним вірного чоловіка – Йосипа Осику, який розішле всім листи і навчить, що треба робити, щоб вирватися з неволі. Закликає слухати тільки Осику і більше нікого, а особливо не вірити попам і чиновникам, бо вони найбільше брешуть. Коли Осика побачить, що всі вже готові до діла, тоді об’явиться і стане начолі. Підпис – “1862 года дня 20 Юлья Нерчинськ”[69, арк. 96].

Ще один прикметний заклик поширювався в Черкаському та Вінницькому повітах. Він був адресований разом і шляхті, і селянам під назвою: “Передсмертна розмова пустельника Петра”. Тут також апелювали до славного минулого та сумного теперішнього: “...Був час, коли люди на польській землі були рівними та щасливими... Австріяк, Прусак і Москаль разом напали на землю польську і розділили її між собою. Від того настала неволя. Стали касувати Уніатські церкви, поставили в них царські ворота і престол, силою гнали народ в казенну віру, наказали молитися царю московському, а не Богу, веліли робити панщину, попам з дяками грабити народ, з віку народ вільний записали в сказки”[69, арк. 63-64 зв.] А далі автори закликали: “Ви, брати-шляхта, покажіть, що Ви сини давніх легіонерів, котрі стали за вольність. Ви, дітки-мужики, ідіть допомагати полякам за шляхтою. Через них тільки дістанете землю, подайте один одному руки, а німці і москалі побіжать поперед Вами...”[69, арк. 64 зв.]

У Вінницькому повітовому суді в лютому 1863 р. було розпочато розгляд справи щодо поширення книжки “Pieredśmiertnyj rozhovor pustelnika Pietra”. Книжечка збереглася в оригіналі у самій судовій справі (це кишенькового розміру брошурка на 15 сторінок), а також російськомовний її переклад. За змістом слідства добре відстежується, як відрізнялося ставлення представників різних верств місцевого населення до польських агітаційних закликів [2, арк. 1-26, 462-471].

Про рівень масовості поширення подібного характеру закликів до селян, свідчить рапорт чиновника з особливих доручень Кульчицького до Подільського цивільного губернатора щодо інформації, зібраної ним в середині 1863 р. лише по Могилівському повіту. Чиновник чітко вказав у рапорті – де було знайдено, хто виявив папери та кого можна підозрювати із місцевих поляків, чи, ймовірно, співчуваючих їм українців або євреїв, називаючи всього дев’ять випадків [25, арк. 10-14 зв.].

Щоправда, вплив на селян всіх цих агітаційних закликів залишався переважно непомітним. Майже тотальна неграмотність селянства не лише була перепоною до ознайомлення з текстами прокламацій, але й, можна припустити, обмежувала зацікавленість до будь-яких проблем історичного, правового, морального тощо змісту. А ще важливіше – безпосередній, щоденний, успадкований від дідів-прадідів контакт із польським шляхтичем:

поміщиком, прикажчиком, управителем, орендарем, а іноді й чиновником, який завжди був паном, зверхником, а часто й понукачем, людиною іншої культури, іншої церкви, чужої мови – все це формувало на всіх рівнях людської чуттєвості повну відчуженість селянина від шляхтича. Тож жодні агітаційні заходи не могли бути дієвими. Російська влада, яка завжди так ревно реагувала на кроки зближення шляхти з селянами, щоразу констатувала у своїх звітах про відсутність успіхів у польських агітаторів [69, арк. 22-22 зв.; 86, арк. 1 зв.; 96, арк. 107].

Своєрідним апогеєм агітаційних зусиль поляків стало поширення так званої Золотої (або іще її називали “Красною”) грамоти. Вже в часі перебігу повстання, тобто у 1863 р., озброєні повстанці їздили селами і зачитували безпосередньо перед зібраннями людей цю грамоту про “справжню волю”, а іноді вона поширювалася таємно серед селян. Відомо, що маніфест Олександра II про звільнення з кріпацтва, читаний по церквах напровесні 1861 р., був зустрінутий селянами досить скептично, з недовірою та незадоволенням, бо складний текст важко розумівся, а тим більше, в ньому говорилося про ті ж відробітки (введено було поняття “тимчасового зобов’язання”) та необхідність сплати за землю. Тож разом із незадоволеннями поширилися чутки, що цей “указ не справжній”, що пани та попи “приховали свободу”, що має ще прийти “слухний час”. На хвилі таких настроїв намагалися зіграти польські повстанці, а відтак з’явилася “Грамота селянському народу”, писана “золотими” літерами [49; 451].

Вона починалася закликом: “Разом з Польщею і Литвою, піднявшись проти Московського панування, щоб добути вічну свободу і щасливу долю цілої нашої країни, заявляєм перед Богом, цілим світом і народом, що другого щастя не жадаєм для дорогої нашої країни і не вишукуємо його ніде більше, як тільки в волі, свободі, рівності і щасті всіх мирян, якої б вони віри і стану не були...”, – а далі йшлося про найважливіше для селян: а) Сільський люд в селах і хуторах панських і казенних, односторонці, чиншовики і так далі, від цього дня вільні, свободні і рівні в правах другим обивателям країни; б) Можуть і мають право переходити з місця на місце...; в) Можуть і мають право вчитися в усяких школах...; г) Разом з другими, мають право вибиратися...; д) Будуть судитися і правитися нарівні з другими, тільки своїми судами і властями...; е) Податі... будуть давати тільки за постановою і дозволу найвищої крайової ради...; ж) Землі орні, сіножаті і садиби панські і казенні, котрі за чинш, відробітки або на викуп тримали селяни, будуть від цього дня на вічні часи власністю кожного господаря без жодної за них плати ... [49; 451].

Реакція селян на ці проголошення була різною. Так, начальник Васильківської повітової поліції повідомляв цивільного губернатора Київщини 7 квітня 1863 р., що у Волинській губернії серед селян неспокій, вони відмовляються сплачувати оброк і виконувати відробітки. Причина того – “поява там Красних грамот, написаних золотими літерами, в яких оголошується, що їм дарується земля та садиби” [69, арк. 179-180]. Щодо вжитих заходів, київський губернатор 11 квітня повідомляв генерал-

губернатору про підписаний ним усім начальникам поліції наказ оголосити своїм волосним старшинам та сільським урядникам, що поширення серед селян Красних грамот є справою польських бунтівників, які хочуть у такий спосіб виставити селян непокірними “височайшій” волі государя імператора і змусити уряд вжити проти селян жорстких заходів [69, арк. 182-182 зв.].

У свою чергу генерал-губернатор звернувся до єпископів Київської, Подільської та Волинської єпархій з проханням доручити сільським священикам, щоб вони, у випадку появи між селянами подібних грамот, відразу давали знати про те поліції, а водночас, пояснювали селянам “несправжність і всю безглуздість таких документів, вказуючи особливо на те, що в них зовсім відсутні священні і обов’язкові для руського народу слова: “Во ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа”, а також в них зовсім не згадується про православного Царя”[69, арк. 189-189 зв.]

Коли селяни довідувалися, що авторство цих грамот належить полякам, то найчастіше реакцією було повне їх несприйняття. З сумом це визнавали і польські історики та хроністи подій 1863 р. “В Білій Русі та в Україні селяни допомагали москалям, а не повстанцям, – писав К. Войнар, – хоч Уряд Народовий оголосив відразу, з першою хвилиною повстання ліквідацію панщини, і кожен із командирів повстанців оголошував про те людям, але ніщо не могло запевнити тих людей, що це не є просто лише гасло, як звук сприймати неосвічений мешканець села різні обіцянки”[564, с. 32-33]. І навіть більше того, російській адміністрації вдалося схилити селян на свій бік, організувати їх на боротьбу із повстанцями. Такою специфічною формою співробітництва стали т. зв. селянські варти.

Російська патріотична публіцистика, а згодом і російські історики [464, с. 218-219] писали, що селяни самостійно розпочали війну із повстанцями, і це часто набувало форм самосуду. Іван Аксаков із захопленням пропагував, що поляки вже надали і продовжують робити велику послугу Росії тим, що розбудили у народі велике почуття патріотизму: “Патріотизмом, ніби пожежею охоплене все наше суспільство...”[144, с. 100].

Царські чиновники Правобережжя активно звітували, що селяни досить активно вписувалися до складу антиповстанських варт. Про це констатував, приміром, один із офіцерів, який здійснював перевірку створення сільських варт на Поділлі. Він писав до подільського губернатора, що у Брацлавському повіті всі селяни побажали записатися до сільської варти, а невдоволення між ними з’явилися лише тому, що обов’язки служби лягли на них не однаковою мірою, і ті, хто не потрапив до числа вартових, тепер глузують із односельців -невдах [24, арк. 62-63 зв.].

Сільські варти, до яких начебто всі селяни записувалися гуртом та цілком добровільно, насправді організовувалися досить продумано та безальтернативно. Якщо звернутися до установчих документів, то вони констатують обов’язковість створення такої “самооборони”. “Тимчасові правила щодо створення в західних губерніях сільських озброєних варт” вже у першому параграфі вимагали: “В кожному селі чи містечку 1/3 частина дорослого і здатного до служби населення вступає в сільську озброєну варту”

[36, арк. 8]. Важливе роз'яснення подавав п'ятий параграф: "...у варту призначаються селяни за бажанням, але, якщо бажаних не буде, то за рішенням сільських і волосних старшин, кожен селянин, вступивши до варті, зобов'язаний бути в ній не менше двох тижнів"[36, арк. 8 зв.]. Із інших параграфів довідуємося, що вартові поділялися на охоронну та рухому частину. Перші несли службу у своєму поселенні, а другі – здійснювали об'їзди та огляди навколишніх до поселення лісів, а також мали перевіряти всіх, хто проходить чи проїжджає повз, а крім того, переслідувати підозрілих. Перші та другі поділялися на десятки й сотні і очолювалися відставними солдатами, за приговором цілого поселення та згідно підтвердження становим приставом.

Становий пристав вважався начальником варті у своєму стані, а начальник повітової поліції – старшим у підпорядкованому повіті. Вогнепальною зброєю забезпечувалися лише десятники та сотники, якщо вони вміли стріляти, всі інші у випадку нападу бунтівників мали озброюватися піками, косами та сокирами, а при звичайному несенні служби: при дорогах, охороні мостів, при допитах та захопленні "волоцюг" – озброювалися тільки палицями та довбнями.

Прикінцеві параграфи Положення визначали, що за вбитих та покалічених у боротьбі з бунтівниками государ імператор повелів відповідним сім'ям видавати "зараховані рекрутські квитанції". У випадку захоплення певної здобичі від бунтівників, частина її, згідно правил, повинна була передаватися вартовим. Кожен селянин, який не виконав би своїх обов'язків сільського вартового, мав підлягати суворій відповідальності [36, арк. 8-9].

Таким чином, боротьба за українського селянина поміж поляками та росіянами в Правобережній Україні була виграна останніми. Причому, російська адміністрація у справі налагодження служби стражників повелася саме за принципом націоналізації (проросійської та проімперської) українського селянина, а водночас вона знехтувала традиційні та священні для імперії станові порядки. Польські шляхтичі, вони ж такі й дворяни Російської імперії, виявили свою національну ознаку – розв'язали боротьбу за національну польську державу, як реакція – держава російська, попри свою станову сутність, звернулася до українського селянства задля мобілізації його на війну із дворянством. Солідарність поміж дворянином та селянином у війні проти іншого дворянина цієї ж держави відкрила новий етап в історії Російської імперії – розпочалася проімперська, проросійська націоналізація свідомості мас.

Зусилля поляків прихилити українських селян на свій бік та націоналізувати їх за взірцем польських національно-культурних цінностей, хоч і мали теоретично привабливіший – цілком демократичний зміст, однак завершилися повною поразкою. Заклики до поціновування свободи, рівності перед законом, братерських стосунків у громадському житті, що так рясно наповнювали агітаційно-пропагандистські документи польських повстанців (відозви, історичні ретроспекції, Золоті грамоти), занадто контрастували із

повсякденним буттям та із тим історичним досвідом, якого набув український селянин за три століття спілкування з польським паном. Адже останній завжди керувався у житті (також, до речі, як і російський “барин”) виключно лише законами та традиціями станового суспільства. Тож “подарунки”, обіцяні “незнайомими” польськими повстанцями (земля та воля), були повною протилежністю (а тому виглядали абсолютно не щирими), з огляду на повсякденну поведінку здавна відомих місцевих польських поміщиків.

Народ не пішов за поляками, тому що й гадки не мав про всю революційну та політичну формалістику, писав М. Драгоманов. Народ не розумівся на питаннях про федерацію, однак добре знав свою справу, свою селянську нужду, до того ж ніколи не бачив від поляків нічого іншого, окрім лише утисків, тому народ бажав “завоювати собі землю” особисто, або ж, якщо отримувати її “в подарунок”, то вже від такого уряду, сила якого б не підлягала сумнівам [324, с. 161].

Погляд поляків на український фактор як внутріпольський елемент, прагнення заручитися підтримкою українців задля виборювання суто польських національних інтересів обернулися для поляків пасивним та активним опором. Сучасний польський дослідник Хенрик Гленбоцький пише: “Для поляків реконструкція власної держави у кордонах “дорозборових” була умовою відбудови народної ідентичності, що дефініціювалася як спільнота політична, котра мала обійняти всіх мешканців земель колишньої Речі Посполитої”[542, с. 308].

Інакше кажучи, польські активісти-націотворці попри модерно вибудовану систему націоналізації свідомості мас мислили категоріями шляхетського суспільства, а відтак їхнім прагненням було відбудувати Річ Посполиту – польську державу, у якій всі, незважаючи на етнічність походження (українці, литовці, білоруси), почувалися б політично поляками. Однак модерні методи націоналізації вже не могли відродити середньовічно-станове мислення; сама епоха ХІХ ст. вимагала утвердження принципово нових стосунків у суспільстві – розкріпачення, що відбувалося в сфері соціально-економічних взаємин неодмінно мало бути доповненим реальною зміною політичної структури суспільства, а також реальним задоволенням національно-культурних та національно-духовних потреб, так звані “маси”, тобто селянський простолюд потребував модерного до себе ставлення.

3.3 Складові польсько-шляхетських амбіцій в домаганнях Українського Правобережжя середини ХІХ ст.

На середину ХІХ ст. польська шляхта, як і раніше, продовжувала вважати Українське Правобережжя своїм краєм – “східними кресами” Речі Посполитої. Одні з них обґрунтовували законність такої “польськості”, апелюючи до лицарського “права меча”, тобто права володіння на підставі завоювання цього краю силою польської зброї, інші – апелювали до

міфологізованих “рішень добровільної згоди”, яка укладена була поміж шляхтою Корони та Руси (України) й Литви.

На протипагу полякам, російські ідеологи говорили про спадкоємність династичних традицій, тобто пояснювали “російськість” цих земель через володіння ними, як і іншими землями “корінної Росії”, князями спільного киево-руського дому – Рюриковичами; а погоджуючись із “правом меча”, нагадували про свої приборкання польського виступу 1830-31 рр., що “законно” перекреслювали всі раніше надані полякам преференції. Крім того, “руська мова” та “руська віра” (тобто православне віровизнання) місцевого люду в умовах націоналізаційних процесів в Європі на середину ХІХ ст. стали головними доказами “справедливості” претензій Росії на цей край. Однак попри, здавалося б, більш переконливі та історично глибші аргументи власних претензій на Правобережжя, постійною проблемою, про яку говорила російська адміністрація, залишалося завдання “зросійщення” цього краю, подолання тут “впливів польщизни” [37, арк. 112-112 зв.], а отже, тим самим росіяни визнавали суттєву відмінність Правобережжя від “внутрішніх губерній імперії”.

Враження “пропольскості” Правобережної України, яке визнавали, хоч і не бажали з тим миритися, росіяни, створювалося значною чисельністю шляхти. Адже не лише поміщики-землевласники, але й коло їхнього оточення у маєтках – шляхтичі, які виконували обов’язки наглядачів, розпорядників, контролерів при виконанні робіт у помісті, а також дрібні чиновники як повітового, так і губерньського рівня, а ще – чисельні малоземельні та безземельні шляхтичі, які жили зі своєї фізичної праці – всі в сукупності репрезентували світ цінностей, що претендував на рішучу зміну стану справ у краї, на повернення своєї панівної ролі та особливої цивілізаційної місії серед місцевого селянства. Своєю життєвою поставою вони позиціонували себе носіями шляхетської, власне польської культури, а отже, – всі разом та кожен шляхтич зокрема, – прагнули зберегти, відстояти, вибороти свій гербовий статус, а відтак і свою польську ідентичність, тримаючись якої вони почувалися “особливими” людьми: високої гідності, благородства, честі, спадкоємними носіями лицарських традицій колись великої та уславленої Речі Посполитої.

Звісно, що такі почуття мали, в тому числі й ті поляки, що мешкали на теренах Правобережної України. Сучасна польська дослідниця Єва Бем-Вишневська на підставі ґрунтового аналізу джерел ранньонового часу довела, що у свідомості шляхетства (особливо напередодні поділів шляхетської республіки) поняття “Польща”, зазвичай, стосувалося цілої Речі Посполитої [536, сс. 108, 112-114, 238-239]. Тому й ідея кордонів 1772 р., яку із непоступливою та впертою затятістю знову й знову ставили перед собою поляки у 1830-31 рр., у 1863-64 рр., і навіть згодом, із відродженням Польської держави після першої світової війни, свідчить про живучу тяглість поцінування шляхетського статусу (в якому завжди – з демонстрацією того або ні, але повсякчас мали місце елементи власного піднесення, претензії на особисту зверхність чи навіть “право панування” над людьми, які такого

статусу не мали) та незнищену ностальгію за часами найвищої слави Польської шляхетської республіки. Отже, свідомість шляхетського статусу завжди обтяжувала соціальну поведінку її носіїв, не дозволяла поступатися своїми становими принципами та діяти за вимогою часу, згідно особливостей розгортання історичного процесу. Шляхетство було для поляків не тільки і не стільки привілеєм, як відчуттям обов'язку, поєданого із особистою гідністю, що в часі модерної епохи, в ході націоналізаційних процесів, певною мірою, стало навіть їхньою згубою.

Старошляхетське розуміння людської гідності прямо пов'язане із поняттям “вольності”, тобто свободи. Але це поняття у польській шляхетській традиції неодмінно несло в собі “колективістський (не індивідуалізований) зміст”, – слушно зауважує Анджей Валіцький [292, с. 570-571]. Польський шляхтич не вважався людиною приватною (суверенним індивідумом) – приватними були плебеї; шляхта була колективним сувереном, причетність до неї надавала не лише права, але й зобов'язання служити громадській справі, республіці. Отже, свобода, якою володів шляхтич, зобов'язувала його усвідомити, що це “свобода шляхетського народу”, до якого він належить, і він особисто, як індивід, нічого не вартий, бо всі його права він отримав з “волі народу”, тобто – з волі колективних рішень шляхти.

Шляхетський польський республіканізм виробив, як відомо, практику реалізації своєї свободи на публічних зборах, у галасливих сеймикових зібраннях та у Сеймі на площі Волі, а характерним гаслом прийняття всіх рішень було: “Гуртом, вельможне панство, гуртом!”. Прикметною рисою польської шляхетської демократії було славнозвісне *liberum veto*, яке також виявляло дух архаїчного колективізму, оскільки дозволяло приймати рішення лише одностайно, а отже, у випадку розбіжності думок, меншість або окремі особи повинні були поступитися і пристати до більшості, або підкоритися більшості, бо особлива думка зупиняла прийняття рішення загалом. Загроза застосувати “вето” змушувала Сейм до прийняття ухвал, згідних з волею всієї “нації шляхетської” як цілого. Водночас право “вето” гальмувало індивідуалізм, що був основою класичного лібералізму. Таким чином, в польському суспільстві утвердилася ідеологія керівної верстви, яка колективно здійснювала політичну владу; запанував устрій шляхетської демократії, який не сприймав проявів індивідуалізму та ревню реагував на будь-які втручання “ззовні” у справи верстви “посвячених” щодо вирішення проблем державно-політичного правління. Це відіграло надзвичайно негативну роль у процесі становлення модерної або новочасної національної свідомості, коли розуміння своєї причетності до суспільних проблем мало б “розлитися” на всіх без винятку членів суспільства, коли кожен мав би відчуття своє покликання відповідальності за справи своєї нації, а також виявив би готовність долучитися до цих справ. Адже новочасні нації є продуктом процесу загальної, тотальної демократизації, коли всі в суспільстві постають перед Законами своєї Держави – Вітчизни рівними синами та доньками, під гаслом, проголошеним класичною громадянською

революцією: “Свобода, Рівність, Братерство!”.

Вже у період занепаду шляхетської республіки – в часі поділів Речі Посполитої найвидатніші ідеологи консервативного сарматського республіканізму, – пише Анджей Валіцький – зрозуміли, в чому полягає складність справжньої консолідації всього суспільства на боротьбу із ворогами. Ідеолог Барської конфедерації Міхал Вельгорський визнавав, що “складником нації є також “простолюд” і засада “окремішності нації” має спричинитися до визнання за “простолюдом” політичних прав, бо певно, що позбавлення “простолюду” участі в урядуванні є очевидним зневаженням справжньої вольності [292, с. 574]. Схожі думки плекав і Адам Ржевуський, який зізнавався: “О, як би я жадав, аби не було жодного класу привілейованих людей, аби замість хлопів і міщан були тільки люди й поляки” [292, с. 574-575]. Подібні “прозріння” окремих особистостей та навіть спроби чинити певні зусилля задля підняття свідомості “простолюду” до рівня усвідомлення ними своєї належності до польської нації робилися й згодом, і особливо, напередодні та в часі Січневого вибуху 1863-64 рр. Про це свідчать ті чисельні прокламаційні заклики до “братання” та спільного виступу “всіх без огляду на походження, віру та народність, за поновлення цінностей польської республіки”, однак це були лише гасла, які не сприймалися “позашляхетською” спільнотою, бо навіть проголошуючи ці гасла, шляхта не забувала свого покликання та відповідальності бути “керівною”, “старшою”, а відтак – пануючою в краї.

Тягар шляхетських амбіцій та навіть пихи часто засліплював найсвітліші голови польських патріотів і вони діями задля задоволення станових інтересів, шкодили загальнопольській справі. Так, конституція 1815 р., яку дарував полякам в період нетривалого лібералізму у своїй політиці Олександр I, і яка, власне, ніколи у своїй цілості не виконувалася, стала елементом постійних дорікань поляків російській владі (саме через її невиконання). А тим часом вона зміцнювала в польському суспільстві, як писав російський дослідник Олександр Корнілов, “шляхетський режим”. З зовнішнього погляду її положення начебто полегшували вступ до шляхетської верстви людей із “простолюдинів”, які відзначилися у якомусь із суспільно значущих видів діяльності: в сфері мистецтва, науки, т. зв. ліберальних професій тощо, такі “видатні” люди відразу ж зараховувалися до шляхетства. Однак ця постанова, що мала лібералізувати склад шляхти, насправді відігравала протилежну роль. Бо представники щойно народженої буржуазії, які в інших країнах ставали головною руйнівною силою станово-дворянських пережитків та демократизації суспільств, у Польщі із самозадоволенням долучалися до “касти обраних”, а всі, хто не потрапляв до числа шляхти, були ніби чужими, іншими, “не народом”, а, відтак, і не дивно, що настільки живучими залишалися у польському суспільстві прагнення поновити кордони 1772 р. [380, с. 27-28].

Разом з тим зберігалася проблема модерної націоналізації поляків. Ця ж обставина пояснює, чому поляки після “ліберальної ейфорії” Олександра I та його відмови поновити кордони Речі Посполитої не мали іншого вибору,

як взяти курс на вишуковування нагоди для реалізації своєї мети в інший спосіб – повстанський. Ця обставина проливає світло на проблему польської індиферентності до декабристського виступу дворян у Російській імперії. Поляки в часі декабристського повстання, пише О. Корнілов, були значно підготовленішими та більш організованими і могли б суттєво прислужитися росіянам-декабристам, однак завдання соціально-політичних реформ у самій імперії були абсолютно чужими для шляхти, вони не вирішували їхньої мети, а, отже, це була не їхня справа і тому вона їх не обходила [380, с. 28].

Польська націотворча еліта (шляхта, а згодом інтелігенція), писав А. Валіцький, не виробила в собі “буржуазних” чеснот, ця еліта залишилася відданою цінностям шляхетським, таким як честь, мужність у відкритому двобої (а це не поєднується з відвагою громадянською). Свободу шляхта усвідомлювала як участь у колективній суверенності, а не як захист прав особистості в реалізації власних індивідуальних життєвих планів цієї особистості; шляхта не засвоїла правничу культуру, особливо повагу до приватного права. Все це призводило до того, що польська шляхетсько-демократична традиція не сприяла вивільненню економічної енергії народу, навіть більше того, поєднувалася з глибоко вкоріненою ворожістю до цінностей “буржуазних” і створювала, таким чином, психологічні перешкоди в процесі модернізації [292, с. 577]. Отже, шляхетська демократія якщо і сприяла пробудженню суспільної свідомості та чутливості до справ гідності й суверенності нації, то водночас мала гальмівну роль щодо формування рис волі та характеру, необхідних для капіталістичного розвитку, відтак, і для модерного націотворення.

За висловом Мавриція Мохнацького, демократизація Польщі, на відміну від демократизації країн Заходу, мала ґрунтуватися не на ліквідації шляхти, а на ошляхетненні всього народу. І певною мірою, говорить вслід за М. Мохнацьким А. Валіцький, так і сталося: з часом всі верстви польської нації успадкували деякі риси “шляхетської нації” [292, с. 577-578]. Однак цей процес був досить тривалим, і почалася модерна націоналізація поляків, завдячуючи саме російським реформам після повстання 1863 року.

Впродовж XIX ст. шляхетська гідність просто змушувала поляків боротися за відновлення своєї шляхетської республіки у кордонах 1772 р. Вони були переконані, що лише у боротьбі та відвоюванні “свого”, що “законно”, на правах “лицарського здобуття” їм має належати, лише так вони врятують свою поганьблену шляхетську честь. Із усвідомленням, що росіяни ніяк не погодяться задовольнити польські шляхетські амбіції, невідворотними стали й події 1863 р. Польський сучасник повстання писав: “Польська шляхта стала невільником своєї позиції; очолюючи до того часу народ, вона привела його до битви, вона ж усвідомлювала свою самопожертву вітчизні. То чи могла тоді та шляхта зректися свого історичного покликання? Чи могла, зібравши свої пожитки, втікати із палаючої домівки? “Якщо гинути, то разом гинути!” – таким було рішення, а з того часу не було вже вагань, і вітчизна взяла під єдине своє знамено всіх без винятку дітей своїх, які її любили. Поляк – або відступник: єдино лише так вони могли різнитися” [558,

с. 21]. Саме тому не лише аристократична партія “білих”, але й демократичні “червоні” не забували апелювати до шляхетських чеснот і домагалися поновлення старих кордонів.

Суттєва зміна суспільно-політичної атмосфери у Російській імперії після 1856 р. активізувала діяльність польських патріотів, які взяли за масову агітаційну кампанію, спрямовану на емоційне розбурхання патріотичних почуттів серед молоді. Характерно, що громадська активність поляків, як і всього суспільства Російської імперії після Кримської війни, відбувалася синхронно із загальною європейською лібералізацією суспільного життя. Західна Європа продовжувала перебувати під враженнями революційного руху кінця 40-х рр. Все більшого авторитету та популярності в Європі набували ідеї соціалістів – Луї Блана та Фердинанда Лассаля, активно популяризувалися теорії Карла Маркса та Джузеппе Мадзіні. Героєм часу став Гарібальді. У всіх на вустах були слова: “звільнення”, “незалежність”, “емансипація”. Гаряче обговорювалися очікувані звільнення негрів в Америці та об’єднання Італії.

Із зняттям заборон миттєво популярними в Росії стали поїздки за кордон. З Європи “у замкнену” за Миколи I Росію пішов потік літератури, в тому числі й нелегальної. Особливої впливовості набув “Колокол” Олександра Герцена, з його гострими обговореннями всіх актуальних проблем часу. Найбільшої уваги на сторінках “Колокола” надавалося проблемам свободи в Росії та права народів на незалежність, що розглядалися на прикладах Італії, Угорщини та Польщі. За таких обставин російська адміністрація вимушена була піклуватися залагодженнями протестів, акцій, публічних виступів, що постійно зростали серед освіченої громадськості, з вимогами докорінних реформ в імперії. Російська влада стала на шлях поступок, які, в тому числі, мали задовольнити вимоги поляків

Згодом в “Записці” на ім’я імператора Олександра II анонімний автор скрупульозно перерахував всі “пільги”, надані полякам за час правління адресата. “Маніфестами при сходженні на престол 17/29 квітня 1855 р. та під час коронації 26 серпня/ 7 вересня 1856 р. явлене було милосердя до всіх покараних за протизаконні дії. Спеціальним указом 15/27 травня 1856 р. відкрито шлях для повернення на батьківщину всіх, хто в різний час емігрував за кордон. Указом 17/29 квітня 1857 р. дозволено повернутися з місць заслань всім, хто добре там поведився та розкаявся. [Нотаткою зауважувалося, що число тих, хто повернувся з-за кордону та із Сибіру, на кінець 1861 р. склало 8693 особи]. Указом 19 лютого/ 2 березня 1860 р. припинено розшук майна всіх, кому загрожувала конфіскація або арешт майна за участь в повстанні 1830-31 рр. Указом 8/20 вересня 1862 р. припинялася процедура конфіскації майна, а також не продане конфісковане майно поверталось власникам або їх спадкоємцям”[119, л. 1-8].

Показовою, з погляду на “пропольськість” настроїв, що панували в перші роки лібералізму серед офіційних кіл імперії, є записка “придворного” історика та публіциста Михайла Погодіна, якою восени 1856 р. він

виголошував, що “Польща, через яку Росія пересварилася з кращою європейською публікою, тепер може стати засобом примирення” [464, с. 44]. “Росія знаходиться політично у самому принизливому і ганебному стані, у якому вона з часів Петра Великого ніколи не перебувала. Вона впала з висоти своєї величі і опинилася раптом серед держав другого і третього сорту і не сміє й пікнути там, де Англія, Франція і навіть Австрія вирішують справи, що безпосередньо стосуються Росії,— писав М. Погодін,— і всі ці зневаги, всі ці кровні образи ми повинні переносити терпляче, приховуючи найменше незадоволення, ковтати наші сльози і прибирати на себе веселий вигляд... Господи, до чого ж ми дожили? Сором, ганьба і зневага!” [64, арк. 4зв.-6 зв.]

Далі автор, розмірковуючи на предмет того, чи не розв’язати Росії знову якусь війну, з елементами самоіронії, розглянувши варіанти усіх можливих супротивників, визнав, що Росія просто не здатна на війну ні з ким. Тож примиритися з Європою, дійшов висновку М. Погодін, дуже просто можна саме через Польщу. Потрібно дати їй особливе власне керування. Залишаючись в нероздільному управлінні з імперією Російською під скіпетром одного государя з його намісником, нехай Польща керується сама собою, як їй заманеться, у відповідності із її історією, релігією, народним характером, теперішніми обставинами. Звертаючись до царя, він писав: “Оголосить це рішення у Всемилоствивому Маніфесті і Людовік Бонапарт понизить свій голос, англійці прикусять язик, австрійці отримають смертельно страшний удар у груди, вся неофіційна благородна частина європейського населення, з громадською думкою пристане на нашу сторону і перше місце між государями європейськими займе, як і колись, імператор Всеросійський і цар Польський” [64, арк. 9-9 зв.].

Записка була відправлена великому князю Костянтину, але він, не погоджуючись зі змістом, відмовився подати її царю [464, с. 44-45], проте ці погодінські рекомендації стали, певною мірою, програмними. Російська влада й насправді йшла на поступки, дарувала пільги, лібералізувала всі сфери життя, причому не лише у Польщі, але й в імперії, загалом. Однак таке внутрішнє самореформування імперії відбувалося вкрай повільно і, власне, одночасно зі зростанням вимог громадськості. По суті, влада не попереджувала вирішення проблем за вимогами часу, а саме поступалася домаганням суспільства у тих випадках, коли такі домагання видавалися прийнятними і, навпаки, приховано або відверто опиралася, коли, з якихось міркувань, вимоги громадськості трактувалися як зухвальство. Кожного разу імперська адміністрація йшла у фарватері піднесення громадської активності, а це, відповідно, провокувало серед громадськості появу все нових і нових, більш рішучіших та кардинальних вимог.

Так, подільські дворяни на своєму черговому зібранні у жовтні 1859 р. наважилися скласти “Адрес” прохань до імператора [77, арк. 10-14 зв.]. За дорученням останнього щодо змісту “Адресу” комітет міністрів у січні 1860 р. оголосив дворянам, що “стосовно створення нових римо-католицьких приходів не було і не може бути перешкод”; подібна позитивна резолюція стосувалася й можливості “навчати дітей простолюдинів правилам віри”. У

ній наголошувалося, що “нині [було підкреслено в документі] римо-католицькому духовенству стосовно навчання початкових основ Закону Божого надаються ті ж самі права, що і православному”[77, арк. 38-39]. Реакцією стриманого невдоволення можна назвати відповіді міністрів “щодо клопотання про введення у навчальних закладах Подільської губернії вивчення польської мови, а також про надання колишнім шляхтичам певного спрощення у зібранні ними доказів свого дворянського походження”. На цю вимогу було повідомлено, що прохання “передаються на розгляд відповідних відомств і вони отримують вирішення у встановленому порядку”[77, арк. 39-39 зв.].

Водночас, справжнє роздратування викликали вимоги дворян, які обговорювалися на зібранні й не ввійшли до “Адресу”, проте стали відомими владі. На пропозиції поляків впровадити, наприклад, відкритість та публічність у судочинстві та судових засіданнях міністр внутрішніх справ доручив київському генерал-губернатору оголосити “височайше повеління із суворим попередженням губернського предводителя щодо неприпустимості появи зі сторони дворянства подібних роздумів”[77, арк. 33]. А за п’ять років, нагадаймо, судова реформа 1864 р. цю ідею зробила нормою в імперії.

Факти реального життя засвідчують, що насправді навіть дозволені полякам дії “для задоволення своїх потреб та вигод”, як вони писали в “Адресі”, реалізувати було досить складно, не кажучи вже про вимоги, вирішення яких влада пропонувала чекати “у встановленому порядку”. Приміром, через рік після проголошеного дозволу щодо навчання простолюду основам віри у доволі ще благополучному, з огляду на політичну стабільність, 1860 р. російська адміністрація раптом відкрила для себе існування досить широкої мережі шкіл при католицьких монастирях та костелах, які відразу ж було запідозрено у зловмисних намірах. Наприклад, лише в Гайсинському повіті Подільської губернії тамтешній земський справник виявив у листопаді 1860 р. п’ять шкіл, які існували при католицьких костелах без дозволу адміністрації [82, арк. 1-3].

Школи взялися закривати та суворо наглядати, забороняючи їх появу, оскільки влада почала інтерпретувати таке навчання “поширенням польщизни”. За школи заступилися предводителі дворянства та католицькі єпископи. Наприклад, полемічне листування захисників подільських шкіл із київськими генерал-губернаторами (спочатку із Іларіоном Васильчиковим, потім із Миколою Аненковим) тривало від 1860 року по 1865 рік. Боролися, апелюючи до згаданого вже рішення “комітету господ міністрів”, яким задоволено було прохання дворянського зібрання Подільської губернії від жовтня 1859 року [82, арк. 4-4 зв.]. На що генерал-губернатор відповів безальтернативно: “Не заборонено навчати основам Закону Божого та молитвам, але не дозволено нікому розширювати навчання до ступеня шкіл і надавати першопочаткову освіту без дозволу начальства”[82, арк. 9].

Вся подальша дискусія стосовно шкіл “для народу” набула відвертого змісту боротьби за право впливу на становлення національної свідомості

українського селянства. Предметом полеміки стала польська мова, без якої поляки вважали неможливим навчати основам віри праведного католика. Натомість, росіяни з початку 60-х років, все більше націоналізуючи свою політику, взялися відстоювати “руськість” українських селян. Подільський губернатор Рудольф Брауншвейг не без емоцій писав генерал-губернатору Миколі Анненкову у липні 1862 р.: “Чому це руський католик у Росії в такій залежності від польських ксьондзів, в такому пригніченні, що він не сміє молитися своєю мовою, що його навіть не навчають іншій молитві, а тільки польській, що його навчають для цього польській грамотності, з малолітства його прагнуть переконати, що він не належить до загальної російської сім’ї, хоч би він і не православний, а католик... Я вважав би справедливим заставити ксьондзів навчати дітей католиків Закону Божому їхньою рідною мовою, тобто російською або малоросійською”[82, арк. 122-122 зв.]

Кінцевий присуд у цій справі прозвучав як розпорядження генерал-губернатора персонально київському, подільському та волинському цивільним губернаторам у грудні 1865 р. цілком однозначно: “Прошу знову вжити належних заходів для знищення будь-якої можливості поновлення подібних зловживань... і не допускати в жодному разі створення при костелах шкіл; водночас, маю за честь звернути увагу вашого превосходительства, що навчання ксьондзами Закону Божого при приходях польською мовою, а тому і навчання цій мові не може бути припустимим, з огляду загального заходу, на підставі якого в навчальних закладах введено викладання католикам Закону Божого російською мовою”[82, арк. 215 зв.].

Щодо польської мови, то прохання про її впровадження у навчальних закладах проголошувалося у 1859 р. не лише в “Адресі” подільських дворян. Тоді ж таки, у листопаді 1859 р., студенти історико-філологічного факультету університету Св. Володимира подали до Ради університету клопотання про створення кафедри польської мови, пояснюючи це тим, щоб “бажаючим вчителювати у Царстві Польському та Віленському навчальному окрузі надати можливості набути з польської мови належні знання” [78, арк. 2-2 зв.]. На хвилі поступок, 16 липня 1860 р. імператор підписав повеління, за яким навчання польській мові було дозволено у гімназіях та дворянських повітових училищах саме у Київській, Волинській та Подільській губерніях. У Держархіві Житомирської області збереглася справа щодо впровадження “височайшого повеління” про польську мову в гімназіях та дворянських училищах. З неї видно, що польська впроваджувалася лише для бажаючих, тобто не обов’язковим предметом по-одному уроку від годин, встановлених на німецьку і французьку [8, арк. 1-8].

Дозвіл навчання польської шляхти рідній мові в гімназіях та дворянських училищах засвідчив київський генерал-губернатор у грудні 1860 р. разом із рішучою заборонаю поширювати такий дозвіл на інші навчальні заклади [83, арк. 1, 3, 4]. Однак, прикметно, що у Повному зібранні законів Російської імперії (том XXXV із законами за 1860 рік друкувався у 1862 році, тобто в часі цілком очевидного наближення польського повстання) таке височайше повеління від 16 липня не згадується, ніби його і не було [

236, с. 914-915].

Отже, впродовж 1859-60 рр. польська шляхта Українського Правобережжя, як і шляхта Царства Польського, виборювала задоволення своїх потреб загалом мирними, легальними акціями. Однак саме в цей час з'явилися розчарування політикою Олександра II, посіялася недовіра щодо справдження очікуваних змін в імперії, тому поляки почали поступово переходити до рішучіших дій. Приміром, у червні 1860 р. радикально налаштованим активістам польського руху у Варшаві досить легко вдалося організувати велику демонстрацію зі своїх прихильників, скориставшись похороном вдови полковника польської армії та героя подій 1831 р. – Катарини Совінської [563, с. 35]. З тих пір серед поляків почали поширюватися чутки, що незабаром повстання буде невідворотним, а отже, треба заощаджувати для нього гроші та уникати марнотратних веселощів. У костелах почали все частіше говорити про “страждання Польщі” та виголошувати “молитви за Вітчизну”. А коли у жовтні 1860 р. на призначену у Варшаві зустріч із пруським королем та австрійським імператором прибув Олександр II, йому було влаштовано справжню обструкцію [80, арк. 9; 464, с. 79].

У 1861 р. вуличні протести набули надзвичайно широкого розмаху. Поштовхом до них став силовий розгін російськими військами демонстрації, організованої 13 лютого 1861 р. на відзначення річниці Гороховської битви 1831 р., а також розстріл наступної демонстрації, що зібралася за два дні – 15 лютого, аби висловити свій протест насиллю. Жертвами демонстрації 15 лютого стало п'ятеро маніфестантів. Лише після цього російська адміністрація за традицією своєї “тактики відступу” дозволила масове зібрання, щоб поховати п'ятеро загиблих. Події у Варшаві стали черговим імпульсом до посилення пропольських симпатій серед російської громадськості. Як згадував Лонгин Пантелєєв, в Петербурзі також відбулася панахида в пам'ять про п'ятьох загиблих, у якій, крім поляків, щонайперше студентів, взяли участь також і руські студенти, а з ними разом професор Микола Костомаров [222, с. 173].

Демонстрації у Варшаві та інших містах Царства Польського відбувалися впродовж усього 1861 р., зазнаючи час від часу й розстрілів. Зрештою, 14 жовтня 1861 р. російська адміністрація запровадила у Царстві Польському військовий стан, який заборонив будь-які збори та демонстрації і ввів режим поліційної години [512, с. 326-327]. За такої суспільно-політичної атмосфери в Українському Правобережжі впродовж 1861 р. найбільш популярною формою національної консолідації поляків стали патріотичні акції в костелах. Події, що відбувалися у Варшаві та інших містах Царства Польського, поляки Правобережжя неодмінно обговорювали, у міру можливого демонстрували свою солідарність, а до найзначніших акцій варшав'ян прагнули долучитися або ж відзначити їх, коли не відразу, то хоча б пізніше.

Приміром, уже в березні 1861 р. у Києві студенти також масово взяли участь у панахиді, яку самі ж і замовили в пам'ять про убієнних у Варшаві.

Інформатор доповідав міністру освіти, що 9 числа в костелі було близько 2 тисяч людей, а 10 числа – до 4 тисяч. Ще зранку костел наповнився народом. Дружини губернського та повітового предводителів дворянства запрошували робити пожертви сім'ям загиблих у Варшаві, а інші пані прихожанам, що входили до костелу, приколювали траурні кокарди, зав'язані із біло-чорних стрічок [111, арк. 27-27 зв.] Тоді ж у Києві поширювалися листи, адресовані полякам із застереженням, що їм забороняється брати участь у балах та танцювальних вечірках. Авторство цих листів приписували київським студентам [111, арк. 3-3 зв.] Водночас, студенти університету, як поляки, так і українці, почали з'являтися на лекціях у національному одязі, а окремі з них носили також жалобу [111, арк. 6 зв.-7].

Акції в костелах Українського Правобережжя, попри відстеження їх владою та неабиякі покарання їхніх організаторів, насправді стали масовим явищем впродовж 1861 р. [342]. До того ж саме у цьому році померло чимало видатних, навіть “символічних” постатей польського національного руху: в червні – один із організаторів польської еміграції в Парижі та багаторічний керівник партії “білих” Адам Чарторийський; у вересні – історик, ідеолог та один із провідних неофіційних лідерів демократів Іоакім Лелевель; у жовтні – архієпископ Варшавський та активний виборювач прав польської нації Антоній Мельхіор Фіалковський. Тому носіння жалоби стало ще однією моральною зброєю поляків, що консолідувала їхній дух, і попри свою виключно символічну роль, це досить сильно дратувало російську адміністрацію.

Показовою є, наприклад, справа, яку провадив у жовтні 1861 р. київський старший поліцмейстер. Його увагу привернули дві молоді панянки “в чорному одязі з білими конфедератками, обшитими чорним хутром і прикрашеними чорними страусовими пір'їнами”. За його розшуками з'ясувалося, що вони уродженки Царства Польського Леонтіна і Наталя Скорчинські, що живуть тут, у своєї сестри Юзефи, яка займається пошиттям жіночого вбрання. Справа дійшла до самого генерал-губернатора, за наказом якого на квартирі помешкання “підозрілих” було проведено обшук і, хоч нічого забороненого не знайдено, дівчатам запропонували невідкладно залишити Київ і відправитися за місцем свого постійного проживання [95, арк. 1-1 зв.].

Промовисто ілюструє принциповість значення носіння жалоби для поляків прокламація, адресована полякам, яка поширювалася в Правобережжі саме у 1861 р.: “Польки! Ми очікували довгий час, міркуючи, чи носитимете Ви траур, яким жодна полька не повинна нехтувати, а пишатися, що хоча б таку незначну жертву може принести в пам'ять про тих, хто за нас загинув... Соромтеся, милі Польки, залиште цей страх, набудьте вигляду пристойного для теперішнього, нещасливого для Поляків часу, одягніться в чорне, облиште веселощі, моліться, можливо Творець помилує нас...” [22, арк. 79-79 зв.].

Особливу роль панянок у повстанському русі підкреслювали й польські історики. Ян Топорчик зауважував, що “не один із повстанських керівників,

заради прекрасних очей забувався про безпечність та наражав себе і свій загін на згубу” [557, с. 27]. Тож не випадково запопадливий оборонець збереження недоторканності імперських порядків в Правобережній Україні, добровільний донощик, професор Київського університету Олексій Ставровський, пропонуючи свої міркування щодо протидії “ляхоманії у Південно-Західній Росії”, називав у 1863 р. польок та ксьондзів “польською арматурою”, бо вони “суть головні агенти в усіх насиллях, могутні засоби в політико-релігійному механізмі... і ревниві трудівники...”[103, арк. 3].

Показником неспроможності влади приборкати цей всезростаючий польський рух, певної навіть розгубленості росіян, і водночас входження польсько-російського протистояння у безповоротно антагоністичне взаємопоборювання, стало лютневе 1861 р. рішення генерал-губернатора впровадити в усіх заїжджих дворах та корчмах, де є кімнати для проїжджих, а згодом і в усіх помістях місцевого дворянства, так звані подвірні книги. Начальник краю повідомляв, що під виглядом пошуку торгових угод або пошуку місця праці, краєм роз’їжджають різні люди і збуджують польське населення до участі в політичних акціях або збирають гроші, поміщики часто з’їжджаються на різні наради і т. п., а отже, потрібно завести на всіх поштових дворах “прошнуровані та пропечатані казенною печаткою книги для запису всіх, хто проїжджатиме” [87, арк. 7-7 зв.]

Ця ініціатива генерал-губернатора викликала не лише обурення, але й стала предметом справжньої потіхи для поляків. Сергій Буда у 1925 р. провів спеціальне дослідження архівних матеріалів за цією темою і подав велику кількість дотепів, які вписували у подвірні книги мандруючі шляхтичі, не на жарт дратуючи тим російську адміністрацію. Так, у місті Малині на Волині, в заїжджому дворі якогось Коросташевського, у липні 1861 р. з’явився запис: “Гарібальді, пан Мадзіні, син графа Кавура” (власне, всі троє згаданих італійців мали славу “революціонерів” і були творцями об’єднаної незалежної Італії). Цей запис потяг за собою спеціальне розслідування. Так само в містечку Коростишеві Бердичівського повіту у відповідній книзі записали: “Мирославський Віктор-Емануїл та Іскандер, а Гарібальді скоро над’їде” (В.-Е. Мирославський – один із найвідоміших лідерів польських радикальних демократів, Іскандером, часто підписував свої праці Олександр Герцен) [51, арк. 1-14].

Київський предводитель дворянства апелював до генерал-губернатора, що поміщики скаржаться на змушування їх завести у себе шнуровані книги, бо запитувати у подорожнього документ засвідчення його особи не лише не властиво шляхті, але й суперечить правилам пристойності. А Володимирський земський справник з Волині доповів, що багато поміщиків його повіту, як-то граф Тадей Тарнавський, граф Марцелій Красицький, граф Владислав Чацький та багато інших зробили розпорядження своїм офіціалам та економічним управителям, щоб вони відмовлялися приймати книги для запису приїжджих. Навіть особиста розмова справника із Тарнавським не змінила позицію останнього. Він наполягав, що не буде на себе переймати поліцейних функцій, але й не буде заперечувати, якщо це

потрібно, щоб поліційні чиновники приходили до нього і самі слідкували за тими, хто в нього перебуває, чи хто проїздить [87, арк. 83-83 зв., 98-98 зв.].

За підсумками 1861 р. генерал-губернатор, подаючи огляд стану справ у губерніях Правобережжя писав: “Коли агітація відновилася з новою силою в Царстві Польському, посилюється і патріотичний рух серед польського населення тутешнього краю; на цей раз він набув серйознішого характеру. Зі сторони агітаторів були вжиті всі зусилля, аби якомога більше поширити рух і зробити його загальним, народним” [66, арк. 15 зв.]

Разом із активною вуличною діяльністю саме у 1861 р. поляки змінювали свою тактику дій, поступово відмовляючись від публічних, демонстраційних виступів та все більше схиляючись до таємних заходів з підготовки майбутнього повстання. До цього, зокрема, відверто закликали агітатори, заохочуючи відзначити 17 листопада 1861 р. річницю початку повстання 1830-31 рр.: “У Варшаві буде молитися кожен у себе вдома. Публічна маніфестація була б нині зайвою і навіть принесла б більше шкоди, аніж користі, тому ми не вимагаємо її... потрібно готуватися до збройної боротьби” [464, с. 128]. Такі ж заклики поширювалися одночасно і в Українському Правобережжі.

Таким чином, вже наприкінці 1861 р. та впродовж 1862 р. поляки цілеспрямовано наближали повстання, а російська адміністрація вишукувала засоби ефективного приборкання “бунтівників”. Впровадження з 14 жовтня військового стану в Царстві Польському стало своєрідною межею “неповернення” до минулого. В Українському Правобережжі військовий стан було впроваджено лише в Житомирі. Однак, разом із Житомиром, у Києві, Кам’яниці-Подільському, Балті та Дубно було відкрито спеціальні суди, які займалися розглядом політичних справ, і лише до кінця 1861 р. в них проваджувалося 646 справ, а 248 осіб отримали вироки [66, арк. 16-17]. Мабуть через це історик Сергій Середонін на початку ХХ ст., відтворюючи діяльність Комітету міністрів часів Олександра II, датував нижню межу Польського повстання 1861 роком [245, с. 159, 187] (всупереч усталеному в історіографії – січень 1863 р.).

Вже наприкінці 1861 р., після Городельського з’їзду поляків, на якому метою їхньої боротьби було виголошено відтворення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., почала різко змінюватися громадська думка росіян щодо “польської справи”. Власне, Городельське рішення спровокувало трансформацію уявлень росіян щодо польської боротьби як суто національної. Російська публіцистика почала трактувати “польську справу” національно-імперською. Водночас, такі ж національно-імперські амбіції “прокинулися” з новою силою і серед російської громадськості. Інакше кажучи, “побачивши” в боротьбі поляків імперські претензії на Українське Правобережжя, Білорусь та Литву, в росіян “відновився” імперський інстинкт самозбереження. З цього часу польсько-російське протистояння набуло характеру війни подібних за змістом амбіцій суперників. Хоча, безумовно, схожі за змістом, вони були далеко не рівними за силою і тактикою дій.

Польський проект був міфом, символом, мрією “із минулого”. Натомість, російський проект потрібно було лише підсилити ідеологічно та закріпити вже завойоване, адже міф про “повернення колись втраченого” та про спільну “русскую” єдність “племен” велико-, мало- та білоросів вже існував. Російська влада, багато чого навчившись у самих поляків, з того ж часу почала все більше, виразніше та успішніше грати за тими ж правилами. Російська влада стала на відвертий шлях націоналізації своєї політики. В різних сферах російського суспільства – серед вищих сановників, чиновників, представників громадськості з’явилися “прозріння”, що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї в народ та наворачтаючи на свою сторону ті верстви, які так старанно “обробляють” поляки, аби “організувати” їх як союзників.

Про це, зокрема, йшлося в записці “Про засоби зросійщення Західного краю”, підготовленій у 1862 р. міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим: “Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань, всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. А воно [залякування – Ю.З.] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми” [136, л. 2-7]. Інакше кажучи, міністр визнавав, що від примітивних репресій слід відмовитися, а натомість пропонував заходи виховання проросійської симпатії у простолюду: “Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов’язковий викуп [за реформою 1861 р. – Ю.З.] на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, спираючи їх роботу на утвердження русскої народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства” [136, л. 2-7]. Далі П. Валуєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності [136, л. 12 об.]

У тому ж 1862 р. російська адміністрація шукала шляхи вирішення проблеми навчання “простонароду” з тією ж метою – аби забезпечити формування “проросійської” свідомості в українського населення. Київський генерал-губернатор писав у січні 1862 р. міністру внутрішніх справ щодо значимості освіти в Українському Правобережжі: “Тут національна освіта не лише повинна замінити закостеніле невігластво, але і протидіяти претензіям поляків релігійним та політичним. ...справу цю не можна відкладати на майбутнє і залишати без суворого урядового нагляду, оскільки поляки та латинське духовенство прагнуть проявити ініціативу в народній просвіті, підпорядкувавши її своєму впливу” [113, арк. 2-2 зв.] Адекватно розуміючи суть проблеми, занепокоєння висловлював і міністр народної освіти: “Поляки не припиняли і не припиняють таємно працювати в інтересах своєї національності; постійно виявляється їхнє прагнення взяти у свої руки справу

народної просвіти і виховання місцевого народу в дусі польської народності, в цьому можна перекоонатися через появу в різних місцях шкіл, які відкриваються без дозволу начальства” [113, арк. 18].

Отже, тепер, від початку 60-х рр. XIX ст., російську адміністрацію вкрай зацікавила доля українського народу, а точніше – політична лояльність українського селянина. Пріоритети імперської влади, таким чином, у порівнянні із часом приєднання Українського Правобережжя, змінилися на протилежне. Якщо за часів Катерини II та Олександра I влада неприховано “купувала” польську шляхту різними задобрюваннями, пільгами та вигодами, аби, заручившись її прихильністю, узаконити зверхність імперського скіпетра, то тепер, в умовах націоналізаційних процесів, що стрімко поширювалися на всьому європейському просторі, “добродійства” російської влади були спрямовані на українських селян, аби, апелюючи до їхньої православної віри та “русскості” походження, заручитися підтримкою у боротьбі із “вчора” віропідданою, а “тепер” бунтівною шляхтою. Російська імперська влада вимушено нехтувала “священними” для неї становими принципами та навчалася управлінню за принципами націоналізації.

Вступивши на шлях націоналізації, імперська влада досить швидко та успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія “заговорила” з російською громадськістю мовою “Вітчизни, яка в небезпеці”, імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і цим самим внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Вчорашні союзники: росіяни, поляки, українці, які спільно бажали докорінного реформування імперського устрою в Росії, тепер, з 1861 р., почали розходитися в поглядах, а впродовж 1862 р. стали непримиренними ворогами. Російській владі словами та діями “пронародно”-російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську.

Дієвим, зручним та нескладним засобом “мобілізації” всіх росіян, власне засобом їхньої проімперської націоналізації, стала політика демонізації поляків. Було створено жупел, ворожий образ: поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто “ворог”, який заважає проведенню прогресивних реформ, що відбуваються, завдячуючи турботам царя про “свій народ” у “нашій Вітчизні”. Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже не важливо було, чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що “все суспільство”, очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було “справедливо покарано”, витворений загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові “вороги” єдиної і неділимої Вітчизни – “сепаратісти”, “мазепінці” – українці; “кровопівці”, “міроеди” – євреї; “немчішки”, “антіхрісти” – німці; “бусурмане”, “дікіє” – невірні мусульмани і т. д., вороги змінювалися або “старі” доповнювалися “новими”, але продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія

націоналізувала свідомість “справжніх русскіх” для боротьби із ворогами “Вітчизни” – імперії.

Ще до середини ХІХ ст., навіть попри події 1830-31 рр., в російській суспільній думці, зазначає сучасний російський дослідник Михайло Долбілов, традиції польської шляхетності характеризувалися цілком позитивно. Образ поляка пов’язувався із певною “фемінністю”, що трактувалося як елегантність, світськість, витонченість, а разом з тим – із “лицарством”, що розумілося як європейська цивілізованість і благородство. Однак з початку 60-х рр. “фемінність” тлумачилася вже як боягузтво, лякливність, а “лицарство” стало темою для іронії та уособлювало відсталість і релігійний фанатизм [417, с. 464].

Боротьба із польською символікою набула маніакальних форм: жіночий жалобний одяг, католицькі статуетки, хрестики, католицькі меси, панахиди, промови ксьондзів, спів гімнів – раптом все набуло у російській уяві “антилюдського” тлумачення. “Поляк зображувався у російській публіцистиці як втілення смерті, мертвяк, упир, труп – ворог російської нації”, говорить М. Долбілов [417, с. 464].

На доказ сказаного моторошний зразок-приклад такої публіцистики навів барон Борис Нольде. У травні 1863 р. в слов’янофільській газеті “День” один із очільників та ідеологів слов’янофільства Юрій Самарін писав: “Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій..., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні, в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб’є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні” [430, с. 151].

Сучасна російська дослідниця Світлана Фалькович пише, що польське свободолюбство та любов до батьківщини трактувалося багато ким із росіян як самовихваляння, самопіднесення, а лицарський запал поляків вважався проявом нерозсудливості, легковажності, хвалькуватості і т. п. [481, с. 125]. А інша росіянка, Олена Левкієвська, зазначає, що після придушення кожного із польських повстань ХІХ ст. у російській свідомості реставрувалися старі образи – страждання росіян від польських походів початку ХVІІ ст. Отже, і антипольські репресії тепер сприймалися як справедливі покарання. Тож під впливом політичних обставин у багатьох текстах ХІХ ст. слово “поляк” вживалося як синонім зрадника, що маскується під патріота, а також як лайливий епітет ворожої до Росії людини, котра потаємно бажає їй зла. Таким чином, у російській громадській свідомості образ поляка – це образ зрадливої, лукавої людини, яка приховує злі умисли під виглядом ввічливості та привітності [389, с. 251-253].

Щоправда, певною мірою такий образ поляка був витворений за участю самих же польських патріотів, які у боротьбі за свою вітчизну закликали не зупинятися ні перед чим. Польські поети, а найбільше Адам Міцкевич та Юліуш Словацький, у різних літературних жанрах та формах

оплакували падіння Польщі, а водночас пророкували її неодмінне воскресіння, ідеалізуючи минуле та вселяючи віру, що Польща, попри все, постане, що її врятує диво. Вони складали гімни на честь лицарського духу Польщі і навіть ідеалізували всі без винятку засоби, включно: зраду, підступність, обман, лицемірство, аби лише за їх застосування досягти омріяної, “золотої” мети. З’явилася особлива ідея – валенродизм, що підносила обман до рівня патріотичного обов’язку, рекомендуючи полякам захоплювати владу в Росії, входити у довіру до владних кіл, сіяти розбрат поміж росіянами, вводити їх в оману – все в ім’я стражденної, несправедливо знівченої, зухвало потоптаної рідної Вітчизни [464, с. 13-14].

Історик, професор Варшавського університету Олександр Погодін писав, що жодний інший твір не викликав такого бурхливого захоплення в сучасників як поема “Конрад Валенрод” Адама Міцкевича. Молодь заливалася слізьми, читаючи рядки: “Щастя він вдома не стрінув, в Вітчизні не було вже щастя”. Польська критика підносила цей твір якнайвище. В. Спасович ставив “Конрада Валенрода” на рівень із “Паном Тадеушом”, С. Тарновський стверджував, що це найкращий твір А. Міцкевича, О. Брюкнер вважав, що польська поезія ніколи не піднімалася вище, а П. Хмельовський – що ця поема просто не має собі рівних [443, с. 34-35].

Як наслідок, поляки на теренах Російської імперії переживали не лише переслідування та фізичні розправи, але й морально-психологічний гніт. У суспільстві був посіяний справжній національний антагонізм. Бути свідомим поляком стало прирівнюватися до несення хреста “жертвовного агнца”, адже зречення “польськості” – це зрада єдиному і найціннішому, що залишилося у багатьох поляків – шляхетській гідності, а не зректися “самого себе” значило вільно чи невільно брати участь у “польській справі”, а тому – піддаватися випробовуванням: зносити образи, підозри, звинувачення, бути готовим до покарання і т. п.

До середини ХІХ ст. польська ідентичність зазнавала утисків в основному лише від імперської влади, а російська громадськість, іноді потай, а іноді й вголос, висловлювала якщо не захоплення та підтримку, то, принаймні, співчуття полякам. Однак з 60-х рр. ХІХ ст. разом із націоналізацією російської політики моральне переслідування поляків стало тотальним. Михайло Долбілов зауважує, що до 60-х років етнороль поляків у російській суспільній думці визначалася як “свій”, що “заблукав”, але якого можна ще виправити, наставити на “істинний” шлях, однак відпускати “на волю” не можна, варто робити зусилля, аби переконати. Та вже після 1863 р. роль змінилася: поляк – це “відрізаний шматок”, його вже нічому не навчиш, але відпускати його не можна, бо це буде найзапекліший ворог [417, с. 465].

Відповідно, суспільна свідомість поляків впродовж кількох поколінь, знову й знову піднімаючи їх на боротьбу і щораз, з кожним новим спалахом громадянської активності, зазнаючи все нових та нових поразок, виховала патріотів-борців із психологією власної приреченості та покликанням до саможертвності. У середовищі польського національного патріотизму, як зауважує Анджей Валіцький, утвердився своєрідний романтичний культ

поразок і страждань, з переконанням, що “поразка в героїчній борні за гідну справу є по суті моральною перемогою, а великі страждання – це необхідне очищення” [292, с. 586].

Отже, поляки стали схильними до культу мартирології, до уславлення своїх поразок. “Польське *gloria victis* (лат.: слава переможеним) так міцно вкорінилося у колективній свідомості, що майже геть забули: це перевертання традиційного *vae victis* (лат.: горе переможеним) – максими, за якою постала давньоримська практика суворого покарання командувачів у програних війнах” [292, с. 586-587]. Поляки цього часу не лише обернули на зворотний, героїчний заклик до перемоги, але й романтизували свої програші, створивши своєрідний культ “хрестосовості” Польщі, “розіп’ятої” заради порятунку інших націй, а отже, такої, що виконує месіанську роль [292, с. 592].

Звісно, що цей культ не міг з’явитися без участі католицької церкви та польського духовенства. Національна консолідація з готовністю до самопожертви вимагала “стати Всім як Один в боротьбі за рідну Польщу”. Потрібно було піднести дух поляків та вселити їм Велику Віру у святість справи відродження Польщі, тож, безумовно, цього не можна було здійснити без віри в Господа та без рідного костелу. Рідна церква за вказаних обставин була тим оберегом, єдиним на увесь широкий світ місцем, де можна було почуватися як у “батьківському домі” – спокійно, затишно, в огорненні любові. Адже Вітчизна втрачена, рідна земля сплюндрована варварами-загарбниками, накинуті чужі порядки, всюди панують чужинці – де прихилили затьмарену важкими думами голову? Як заспокоїти зболіле від кривд, неправди та несправедливості серце? Лише рідна віра та рідна церква за цих умов рятували слабку людину та провадили її до Істини, до Правди, до Бога, а тому – вселяли силу Життя. Саме так стражденний, розіп’ятий Ісус став символом стражденної Польщі [352].

І саме через це російська громадська думка та імперська влада категорично заявляла про вирішальне значення католицьких ксьондзів і монахів в організації польського руху, вказували на них як на головних ідеологів і натхненників повстання. Це констатував ще у ході самих подій повстання відомий французький літератор і політичний діяч, котрий щиро вболівав за Польщу – граф Шарль-Форб Монталемберт. Він писав: “Коли вірити урядовим рапортам, то всі повстанці, постаючи перед військовим судом, мали б визнати, що духовенство було головним збурювачем того руху” [565, с. 4]. Таких же висновків дійшла й сучасна білоруська дослідниця Валентина Яновська, проаналізувавши всю наступну російську історіографію щодо проблеми участі католицького кліру у повстанні 1863-64 рр. [559, с. 614].

Наднапруження, яке довелося витримувати польській шляхті в боротьбі за власну державу (а це тотожно: за власну гідність), безумовно, було не по силам ні польському, ні українському селянству, адже ні одні, ні інші не вважали себе поляками (поляки – це лише шляхтичі). Тому цілком закономірно, що повстання в боротьбі за державу в середовищі простолюду

вважалася “польською справою”, тобто “справою панською” або “шляхетською”.

Натомість, західноєвропейська громадськість надзвичайно напружено стежила за всіма перипетіями польсько-російського протистояння, і, водночас, цілковито та одностайно вболівала за справу поляків. Приміром, Наполеон III разом зі своїм урядом змушений був грати подвійну роль, бо Франція на урядовому рівні бажала зближення із Росією, така коаліція забезпечила б її першість у європейській політиці. Однак надзвичайна хвиля підтримки у французькому суспільстві польської антиросійської боротьби вимагала від офіційних кіл обережності у діях та заявах. Через свого посла у Петербурзі Густава-Луї Монтебелло, французький уряд завіряв царя у своїй солідарності проти польського повстання. Але разом з тим у спеціальному листі з Парижа у лютому 1863 р. урядові дипломати писали: “Що можемо ми протиставити газетним статтям, які стали на ґрунт народного права і відстоюють найбезсумнівніші принципи? ...ми і самі живимося силою з суспільної думки, ми змушені рахуватися з почуттями, які з давнього часу поділяються всією нацією” [450, с. 147-148].

Підтримка поляків французькою громадськістю породжувала взаємну симпатію, приязність і навіть захоплення. Сучасник подій 1863 р. Людвік Вольський пригадував: “Додаткової сили набирав той рух через позицію, яку зайняла європейська дипломатія щодо повстання. На берегах Сени жив братній нам народ, симпатичного для нас характеру, причетний також до всеісторичної, цивілізаційної місії, народ, котрий давав притулок нашим вигнанцям і кров котрого змішувалася з нашою кров'ю по всіх бойовиськах світу” [558, с. 21].

Англійський уряд з іншою метою, задля боротьби проти утвердження французької гегемонії в європейській дипломатії, також всіляко підтримував у себе в країні і у Франції громадську думку в її настроях антиросійського невдоволення та у симпатіях до поляків. “Daily News” та “Times” характеризували польське повстання як виступ проти тиранії за законні людські права [450, с. 149].

Саме громадська думка змусила уряди Франції, Англії та Австрійської імперії виступити із ультимативними дипломатичними вимогами до Росії задовольнити національні права поляків. Такі дипломатичні демарші відбулися в квітні та червні 1863 р. Вслід за Францією та Англією, писав польський дослідник К. Войнар, свою прихильність полякам поквапилися висловити також шведи, данці, іспанці, португальці і навіть турки, однак далі заяв, справи “захисту поляків” не пішли [564, с. 34-35]. Відтак ці ультиматуми лише посилили проімперські та антипольські, а отже, і антиєвропейські настрої в російському суспільстві.

Така псевдо-підтримка поляків, що обернулася їм лише посиленням злості та репресій з боку імперії, дала підстави Карлу Марксу заявити на польському мітингу в Лондоні про зрадництво європейських урядів: “Політика Росії залишається незмінною... Її методи, її тактика, її прийоми можуть мінятися, але провідна зірка цієї політики – світове панування,

залишається незмінною. Польща є найважливішим знаряддям здійснення російських претензій на своє панування, але вона, разом з тим, залишається нездоланою перепоною доти, поки поляк, стомлений безконечними зрадами Європи, не перетвориться в жаклибий бич у руках московита... Отже, для Європи існує тільки одна альтернатива: або очолюване московитами азіатське варварство обрушиться, як лавина їй на голову, або вона повинна відновити Польщу, захистивши себе таким чином від Азії двадцятьма мільйонами героїв, щоб виграти час для завершення свого соціального перетворення” [212].

Тоді ж таки (ще у 1867 р.) Карл Маркс пояснив вдаваність та лицемірну оманливість всього імперського лібералізму і всіх “прогресивних” реформ, разом із селянським звільненням 1861 р., про які так багато говорили російські патріоти, захищаючи імперію й підносячи роль самодержця у справі прогресивного поступу Росії. Звільнення селян зовсім не означає, що Росія вступила до сім’ї цивілізованих народів, писав К. Маркс. Насправді “воно врятувало верховну урядову владу від спротиву, який могли виявити до її централізаторської діяльності дворяни. Воно створило широкі можливості для вербування в свою армію, підірвало общинну власність російських селян, роз’єднало їх і зміцнило їхню віру в царя-батюшку. Воно не очистило їх від азійського варварства, бо цивілізація створюється століттями. Всяка спроба підвищити їхній моральний рівень карається як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості [351], які прагнули врятувати московита від того, що Фейєрбах називає матеріальною субстанцією його релігії, тобто від горілки. Невідомо, які наслідки викличе в майбутньому звільнення селян, а сьогодні очевидно, що воно збільшило наявні сили царя” [212, с. 201].

Як бачимо, не вживаючи лише самого терміну, Карл Маркс говорив ні про що інше, як саме про націоналізацію політики Російською імперією, яка засобами політики самореформування 60-х рр. дещо дистанціювала від себе дворян і почала апелювати до широких мас неосвіченого, напівзлиденного селянства. У відповідь селянство кожен найменший крок влади на поліпшення свого життя підносило як величезну ласку та добродійність царя, а отже, маси простолюду тепер ставали базовою соціальною опорою імперської політики. Насправді Росія взялася приборкати польський рух, просуваючи власний імперський націоналізм та успішно поборюючи шляхетський (який також був імперським за своїм змістом) націоналізм поляків.

Тоді для провадження політики націоналізації (у проімперських, процарських інтересах) російська адміністрація заручилася теоретичними напрацюваннями своїх вітчизняних націоналістів – слов’янофілів. Один із найяскравіших теоретиків слов’янофільства Олександр Гільфердинг писав, зокрема, що Росія не може віддати Польщу полякам, бо вони (реалізуючи свої шляхетсько-націоналістичні амбіції) захоплять наші західні провінції. Не можна також віддати Польщу Німеччині або Австрійській імперії, бо це буде зрадою слов’янських інтересів. З’єднати Польщу з Росією можна: 1)

диктатурою, але її шкідливість вже доведена; 2) якимось загальними державними заходами, запровадженнями, реформами. Метою їх має бути виведення народу з-під влади польського панства і посилення його (народу) власної самосвідомості. Лише тоді Росія могла б відмовитися від Польщі, не боячись втратити західні губернії. Для вирішення другого завдання потрібно: 1) дати самостійність польському селянству (треба розуміти – незалежність від шляхетства не лише політичну, але й економічну); 2) поширити в Польщі освіту. Самостійність та самодостатність польського селянства ліквідує польську проблему, бо нейтралізує перевагу шляхти, яка саме й створює цю проблему; а наука здолає містично-релігійний сепаратизм та історичну фальш у польському суспільстві [300, с. 360-361].

Ще більш ґрунтовний структурний аналіз польської проблеми провів інший теоретик слов'янофільства – Юрій Самарін. Він писав у вересні 1863 р., що насправді польське життя складається із трьох, зв'язаних між собою, але різних проблем. У ньому треба бачити: по-перше, “поляків як народ, як особливу стихію в групі слов'янських народів; по-друге, Польщу як самостійну державу і, по-третє, полонізм як просвітительське начало, як презентацію та озброєну пропаганду латинства в середовищі слов'янського світу. Ці поняття постійно змішуються і переходять одне в інше. Вся політика поляків зводиться до того, щоб їх ототожнювати; наша ж політика має їх роз'єднувати” [380, с. 62].

Поляки мають право на повне культурне самовизначення, право на такий устрій, який би не порушував свободи народного життя в усіх його виявах, розуміючи під цим свободу віросповідання, послугування народною мовою, свободу самобутнього громадського життя і т. п. Однак Польща як самостійна держава та її відновлення зовсім не є необхідністю, що витікала б із факту існування особливої національності. З російського погляду, вона могла б існувати лише в етнографічних кордонах, проте історично поляки завжди прагнули до непомірного розширення своїх володінь на схід, виправдовуючи це прагнення особливою культурною та релігійно-просвітницькою місією, яка і є суть – полонізм.

За Ю. Самаріним, полонізм – вкрай агресивне культурно-релігійне явище і терпіти його шкідливо. Вирішити польську проблему можна буде не раніше повної перемоги над полонізмом і повного його знешкодження, лише тоді стане можливо відновити самостійну польську державу. Тому після придушення польського повстання засобами найрішучіших дій належить “локалізувати політичне питання про Польщу у кордонах Царства Польського” і, підрізавши в західних губерніях все коріння полонізму, забезпечити перевагу там рускої і православної стихії над латинсько-польською. Для цього треба зараз же ліквідувати обов'язкову залежність селян від поміщиків у західному краї і передати початкову освіту в цих губерніях в руки православного духовенства, а також впровадити земські установи із обов'язковою участю в них православного духовенства. Коли це станеться, “коли у приєднаних від Польщі областях Росії народна стихія стане на ноги і набуде достатньо засобів для самозбереження і саморозвитку

– польське політичне питання буде в руках Росії” [380, с. 62-64].

Саме Ю. Самарін, писав Олександр Корнілов, був тоді чи не єдиним в Росії, хто мав тверезе розуміння польської проблеми, тож за його рекомендаціями (він був включений до числа співробітників новопризначеної адміністрації Царства Польського) впроваджувалася там селянська реформа. Щодо Правобережної України Ю. Самарін чітко ставив завдання: побороти націоналізм польський (“полонізм”) націоналізмом російським (“русскою народною стихією”).

Заходами імперсько-пронародної націоналізації свідомості селян (імперія земельними реформами 1861 та 1864 років демонструвала свою “доброту” та “солідарність” із селянами, а водночас вигідно виглядала в їхніх очах через боротьбу із експлуататорами селян – поміщиками-шляхтою) російській адміністрації вдалося досить успішно нейтралізувати польсько-шляхетський проект відновлення Речі Посполитої. Відновлення польської держави сприймалося у селянському середовищі не інакше як загроза повернення шляхетських порядків, тобто ймовірно повернення панщини. Щоправда, імперські реформатори, протиставляючи в Українському Правобережжі “русску народну стихію” “шляхетським інспіраціям”, не брали до уваги, що місцевий “руський народ” не є народом російським. А тим часом окремою проблемою для російської адміністрації в Україні постала українська націоналізація.

Отже, в умовах ліберального курсу в політиці Російської імперії, що став вимушеною необхідністю за суспільно-політичних обставин падіння авторитету російського самодержавства в середині XIX ст., поляки стрімко активізували свої зусилля в прагненні відновити незалежну польську державність. Попри диференційовану строкатість шляхетської верстви, що була одночасно ідейною натхненницею та втілювачем державницьких прагнень, стратегія й тактика їхньої діяльності набула на завершальному етапі підготовки повстання 1863-64 рр. усіх рис модерної національно-консолідувальної боротьби. Пробудження серед усіх верств населення національно-патріотичних почуттів та усвідомлення особистої причетності кожного до історії та культури польської республіки стало головною технологією польської еліти – патріотів-націотворців у роботі з мобілізації потенційних учасників повстання.

Разом із модерним (націоконсолідуєчим) вирішенням проблеми організації боротьби за відновлення власної держави польські націотворці мали ретроградний (шляхетсько-становий) погляд на сам інститут держави. Принаймні, вони, ігноруючи національні інтереси українців, поширювали свої державницькі амбіції на етнічно непольські землі Українського Правобережжя. Саме остання обставина стала фатальною як для польського, так і для українського та навіть російського демократичного націотворчого процесу, оскільки царату було зручно виступити проти польського руху як імперського (завойовницького), а тим самим викликати (поновити) імперські амбіції серед російської громадськості.

РОЗДІЛ 4 УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЕКТ НАЦІОТВОРЕННЯ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

4.1 Українське націотворення в Правобережній Україні середини ХІХ ст.

Проблему формування сучасних націй в Західній Європі більшість дослідників зазвичай пов'язують із подіями Великої Французької революції. Адже вона спричинила засадничий злам в суспільній свідомості європейських народів, реалізувавши в повсякденному житті ідею прав людини-громадянина. Гасла свободи, рівності, справедливості, ліквідація станової ієрархії, захист суверенності народу сприяли утвердженню спочатку у Франції, а згодом і широкій популяризації поза її кордонами, демократично-республіканської свідомості, яка остаточно та всесторонньо розкріпачувала людей, перетворюючи їх із маси осіб на суспільно активні та політично творчі особистості. Інакше кажучи, люди набували громадянської свідомості, ставали активними співтворцями суспільно-політичного життя у своїй державі. Імпульси Французької революції поширювалися синхронно із ідеологією романтизму, а в контексті останнього народжена була знаменита теорія Йогана Гердера про мовно-культурно-історичну феноменальність народів. В розвиток Гердерового “відкриття” німецькі теоретики романтичної “ідеї народу” – Йоган Фіхте, Фрідріх Шлегель, Фрідріх Шелінг – піднесли на рівень високого наукового осмислення символічний зміст народної міфології та містики, наукове трактування отримали проблеми походження певного народу, а далі інтелектуали усєї Європи захопилися дослідженнями фольклору, особливостей мов окремих народів, їхніх звичаїв, традицій, обрядів тощо.

Таким чином народилася романтична ідея необхідності вивчення та відродження кожним із народів власної народної автентики задля усвідомлення своєї ідентичності, а відтак – пробудження національної свідомості. Серед вирішальних чинників, що сприяють консолідації народу та спонукають його до самоусвідомленого самостійного життя поміж іншими народами, Й. Гердер назвав фактор єдиної мови спілкування, а також осмислення народом спільності історичної традиції в минулому та формування загального уявлення свого майбуття. Саме завдячуючи культурі батьківської мови, народ здатен піднятися із стану варварства і згуртуватися [156, с. 227-230], а усвідомлення єдиної історії в минулому, тобто пам'ять про об'єднання долі усього народу у спільних перемогах та поразках, як і усвідомлення однаковості свого поступу вперед, гуртують суспільство та надають йому сили самоосмисленого життя [156, с. 246-252].

Романтика гердеризму набула надзвичайно стрімкого поширення у Східній Європі, в тому числі й серед слов'янських народів, які на початку ХІХ ст., за виключенням росіян, були всі бездержавними. Ян Коллар, Вацлав Ганка, Франц Палацький, Павел Шафарик, Маврикій Мохнацький, Вук

Караджич – ці імена стали знаковими в історії формування національних слов'янських мов та національного пробудження чехів, словаків, поляків, сербів.

Цілком природно, що ця теорія знайшла своїх чисельних прихильників і в Україні. Досить згадати, з яким піднесенням на початку ХІХ ст. збирався та публікувався фольклор, особливо народні пісні та думи, що трактувалися романтиками-“будителями” живими пам'ятками історії, прадавнім джерелом пізнання сутності народу, його героїчного духу, потенціалу творчих сил, світоглядних цінностей, морально-етичних переконань. Микола Цертелєв, Микола Маркович, Михайло Максимович, Ізмаїл Срезневський, Платон Лукашевич, Маркіян Шашкевич стали творцями перших видань українського народного епосу [322, с. 80-85]. В романтичному стилі засобами літературно-мистецької творчості писали історію рідного народу Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемівський.

Початковий період вивчення українського народного життя був пов'язаний із Харківським університетом. Саме тут зародився модерний український національний рух. Він живився романтикою німецької філософії, популяризаторами якої були харківські німецькі професори – Йоган Шад, Дітріх Христофор Роммель, Фердинанд Швейкарт [470, с. 11-12]. Найважливішим запозиченням із німецької романтичної методології вивчення історії було те, що новонароджена українська інтелігенція стала речником свого народу у повноті об'єднання всіх його верств, а отже, це була українська національна інтелігенція, національна українська еліта. Головним своїм завданням національна еліта вбачала розвиток культури народу, з якого сама ж і походила, і „дух” якого, інакше кажучи, „природне єство” рідного народу, намагалася розпізнати із мови, фольклору, історії, традицій родоводу тощо. Саме цим і можна пояснити романтичне захоплення фольклором, пам'ятками писемності, усною та літописною історією; їх збирання, фіксування, видання, наукові трактати з проблем вивчення народу – народознавчі дослідження стали навіть своєрідною модою в житті інтелектуалів початку ХІХ ст.

У передмові до своєї першої збірки українських народних пісень 1827 р. Михайло Максимович писав: “Прийшов, здається, той час, коли почали розпізнавати справжню вартість народності; починають збуватися бажання... Кращі наші поети вже не за основу і не за взірць своїх творінь ставлять твори іноземні, але тільки лише як засіб для найповнішого розвитку самобутньої поезії, яка зародилася на рідному ґрунті... В цьому сенсі значної уваги заслуговують пам'ятники, в яких найповніше виявляється народність; це суть пісні – у яких звучить душа, рухома почуттями, це казки, у яких відсвічується фантазія народу. В них часто бачимо неймовірність, повір'я, звичаї, вдачу, але нерідко і події дійсні, які в інших пам'ятках не збереглися: казка – складка, а пісня – бувальщина... З таким розумінням я звернув увагу на ці предмети в Малоросії і на перший раз видаю вибірку пісень цієї країни...” [210, с. 5-6].

Романтична ідеологія, в рамках якої сукупність писань про мову українського народу, його історію, традиції, обряди, побут були прагненням розпізнати „душу народу”, безумовно, формували в середовищі дослідників ауру патріотизму, а також, усвідомлено чи не усвідомлено, закладали основи національної самоідентифікації українців. Тож навіть у часи, коли Харківський університет був поглинутий атмосферою монархічно-консервативного ретроградства, коли німецькі професори в адміністративному порядку були відправлені на батьківщину, а вся видавнича діяльність українознавчого змісту призупинена, романтика інтересу вивчення народу не зникла. Щоправда, новим центром українського романтизму став Київ, а ініціаторами оновленого романтичного руху – Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко.

Київський період українського романтизму часто ототожнюють із діяльністю Братства Святих Кирила та Мефодія, однак ще до появи програмно-політичних праць братчиків скарбницю українського національно-історичного та мистецько-духовного самопізнання поповнили твори Миколи Костомарова: „Сава Чалий” (1838 р.) та „Переяславська ніч” (1841 р.), Пантелеймона Куліша: „Михайло Чернишенко” (1841 р.) та „Україна” (1843 р.), але найбільший вплив мали, безперечно, художньо-політично-філософські твори Тараса Шевченка: „Гайдамаки” (1839–1841 рр.), „Розрита могила” (1843 р.), „Сон” (1844 р.), „Кавказ” (1845 р.), „Великий льох” (1845 р.), „Єретик” (1845 р.), „І мертвим, і живим...” (1845 р.) – вони стали своєрідним Євангелієм українського національного самоусвідомлення.

Тарас Шевченко став співцем Свободи Людини. Причому, Свобода, Воля постають із рядків його творів як цілком природні, іманентні риси людського життя-буття. Людину Вільною сотворив Сам Господь-Бог, тож будь-які інші форми існування людини є викривленням, приховуванням, приглушенням Божої Правди, а ті, хто це робить – нелюди неситі та лукаві, мучителі, убивці. Бути вільною – це, в розумінні Т. Шевченка, не лише право людини, але й її обов’язок, адже тільки так людина спроможна відповідати своїм єством задуму Творця, бути справжньою Людиною. Тож людина у боротьбі й відстоюванні Волі боронить та стверджує власну людську гідність. Іван Дзюба надзвичайно слушно акцентує увагу на тому, що у творчості Т. Шевченка цінніше поняття Воля контамінується із поняттям Слава [318, с. 630-632]. Саме тому наскрізною темою, яку оспівує поет, є тема козацької слави, адже український народ був вільним в той час, коли був народом козацьким (не кріпацьким, як у часи Т. Шевченка). В Т. Шевченка “козацька слава не просто синонім поголосу, популярності, визнання, доброї пам’яті, – пише І. Дзюба, – а набагато глибше поняття, емблема своєї народної індивідуальності, знак її збереження, ствердження історичної тягlosti народного буття” [318, с. 632]. Інакше кажучи, для Т. Шевченка Слава – це добре ім’я та чесноти як людини-особистості, так і цілого народу, який прагне утвердження Богом дарованої йому Волі, а отже, це атрибут українського національного буття, яке наскрізь просякнуте волелюбністю. Славою перейнята вся народна українська мораль, бо ті, хто прагнули та

здобували славу, робили це задля добра людей, громади, народу, задля утвердження Божої Правди серед людей.

Таким чином, поезія Т. Шевченка, як і твори того ж часового періоду М. Костомарова, П. Куліша, попри наповнення їх художніми романтичними образами та гіперболізованими героями, щонайважливіше виконували місію розкриття самобутніх рис української ідентичності, особливостей української народної вдачі та духовності, світоглядних цінностей українців, гідностей та слабкостей народу. Тож Т. Шевченко разом із своїми сучасниками – молодими романтиками, які пройнялися європейськими демократичними процесами, взяли на себе місію еліти, що вбачала за обов'язок “розбудити” народ до повноцінного національного життя – вселити народу почуття власної спроможності бути вільним господарем на своїй землі.

Про романтичні захоплення української національної еліти вказаного періоду пригадував Пантелеймон Куліш: “Ще годів за три чи за чотири до цієї епохи [тобто, до появи Кирило-Мефодіївського братства – Ю.З.] українська пісня й неписана словесність народу українського надхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися із занепаду, а тим самим нівечила її добробут. Серед цієї благодатньої молоді з'явився Шевченко, з голосним плачем по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами: Світе тихий, // Краю милий // Моя Україно! // За що тебе сплюндровано, // За що, мамо, гинеш? Спів сей був для неї [української молоді – Ю. З.] воістину гуком воскресної труби архангела” [200, с. 37-38]. Надзвичайно важливими є також застереження П. Куліша, що пронародні симпатії тогочасної української інтелігенції, прагнення прислужитися рідному народу, добровільне перебрання на себе обов'язків просвітництва були щирим, шляхетним поривом високоморальної евангельсько-християнської самопошви українських романтиків [200, с. 38-43].

Духовну атмосферу, а ще – характер людей, їхні настрої та мрії, що панували серед київської молоді, надзвичайно яскраво передає також лист-спогад одного із сучасників київських романтиків, а згодом і члена товариства кирило-мефодіївців – Олександра Навроцького: „Живучи серцем, я був наївно релігійним, щиро вірував, палко і гаряче молився: релігія і життя для мене йшли якось нерозривно, я не бачив між ними жодних протиріч... молитва для мене ніколи не була обов'язком, а завжди натхненням, тобто потребою серця, й я молився тоді майже кожен день...”[261, с.354]. Отже, київська молодь наприкінці 30-х – початку 40-х років XIX ст. – „Молода Україна”, як називав цей рух дослідник 20-х років XX ст. Зиновій Гуревич [314, с. 10-12], – виявляла своє національне самоусвідомлення досить натхненно та щиро, з почуттям власної самопошви і навіть певної самозреченості, але й досить хаотично, і лише з появою Кирило-Мефодіївського братства структуровано було ідейно-теоретичні засади суспільно-політичних поглядів його найактивніших діячів.

Відомо, що кирило-мефодіївці не мали якоїсь чіткої системи у власній діяльності. Їх зібрання та обговорення суспільно-політичних проблем

відбувалися вряди-годи. Слідчим III Відділення канцелярії імператора так і не вдалося добачити у братчиках певно сформованої організації. Тож вустами шефа жандармів графа Олексія Орлова було зроблено присуд, що „Українсько-Слав’янське Товариство Св. Кирила і Мефодія було не більш як науковою маячною трьох молодих людей. Засновники його Гулак, Білозерський і Костомаров за своїм становищем вчених людей, звичайно, були б неспроможні втягнути у своє Товариство військових або народ, а також спричинитися до повстання” [190. с. 68]. Попри віртуальність громадської діяльності братчиків, їхні праці дозволяють досить ґрунтовно з’ясувати світоглядні переконання та ідеологічні цілі провідників кирило-мефодіївців. Братчики, вочевидь, зазнали на собі впливу ідей Великої Французької революції та західноєвропейського романтизму, а крім того, французького соціалізму та досвіду італійської й польської боротьби за визволення.

Тарас Шевченко, який у 1847 р. готував нове видання “Кобзаря”, написав до нього Передмову, що після розгрому кирило-мефодіївців тривалий час залишалася невідомою широкій громадськості. За її змістом стає зрозуміло, що Т. Шевченко періоду кирило-мефодіївської діяльності понад усе підносив ідею національної гідності та визволення рідного народу: “Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгары, черногори, москалі, всі друкують, а у нас анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя! ... Не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте розумно во ім’я матері нашої України безталанної. Амінь” [378, с. 440].

Прогресивно сміливими виглядають також національні заяви того ж періоду, що були виголошені у „Записці” Василя Білозерського. У цій праці національні права українців виводилися із Закону, встановленого Самим Господом: „Спаситель відкрив людству любов, мир і свободу, рівність для всіх і братерство народів... Але чи сприйняли народи це благовістя?... Народы як і завжди страждають від неправди, як і завжди пригнічуються; щасливі лише ті, у яких свідомість своєї національності настільки сильна і тверда, що жодна зовнішня сила не в стані підкорити сили духовної; такий народ збереже і свою самостійність, і вільний розвиток: ось мета, до якої має прагнути кожен народ, бо горе тому, хто несе іго!” [182, с. 79-80].

Соціальну несправедливість імперської дійсності в євангельсько-повчальному, епічному тоні викрив у “Законі Божому” або “Книзі буття українського народу” Микола Костомаров. Він наголошував, що Бог, сотворивши світ і людей, є єдиним законним паном над усіма, який навчав людей любити один одного і жити братерськи. Люди, натомість, забувши Бога, вимислили в кожному із своїх племен окремих богів – царів і б’ються поміж собою за них. А отже, відбулося спотворення Божого замислу: “...ще гірша неправда; буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатилися, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире Євангеліє: пани повинні свободити своїх невільників і зробитися їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б так же багаті; якби була на

світі любов християнська в серцях...”[190, с. 159].

Покликання на Святе Письмо, апеляція до християнського сумління покладені були також і в підвалини ідей, що проголошувалися кирило-мефодіївцями в “Статуті”[190, с. 151] та у „Прокламації до українського народу”[190, с. 170]. Таким чином, усі програмні документи, як і всі головні тези реформаторських перетворень, що наміряні були братчиками: звільнення слов’янських народів з-під іноземного ярма; організація слов’ян у політично самостійні державно-подібні утворення із збереженням між ними федеративного зв’язку; ліквідація усякого роду підданства та всіх станових привілеїв; свобода сумління та релігійна толерантність; свобода думки, освіти та виховання тощо – усі ці бажані реформи поклалися на релігійні засади, і, навіть, більше того, згідно із євангельськими чеснотами, обґрунтовувалася цілковита закономірність та законність таких прагнень.

Отже, кирило-мефодіївці вибудовували свою теорію обґрунтування прав рідного народу на самобутній національний розвиток, покладаючись на досвід теоретичних надбань та практичних здобутків європейських сусідів, а також, утверджуючись вірою у романтизовані євангельські засади рівності усіх перед Богом, бо сказано: „немає ні елліна, ні римлянина, а є всі діти Божі”, тож кожен народжений у цьому світі (чи особистість, чи народ) має Самим Творцем-Господом встановлене право на визнання себе рівноправним братом всіма іншими (людьми чи народами), що живуть у цьому світі.

Вкрай романтизована віра української інтелігенції у те, що Закон „Божої Правди” має неодмінно восторжествувати, на перший погляд видається абсолютною ілюзією, тим більше, з огляду на прагматичні реалії буття ХІХ ст. Тож може з’явитися думка, що теорії наших романтиків не мали суттєвого значення. Проте особливість тих теорій обумовлюється тогочасною дійсністю, коли українські інтелектуали-націотворці досить тривалі періоди часу були поодинокими постатями на тлі неосвічених, несвідомих власної ідентичності селянських мас, коли не було жодної можливості системно впливати на ті самі неосвічені маси, коли певні надбання та здобутки націотворчого змісту ізолювалися, йшли в небуття, нищилися імперською владою. Новим поколінням національної інтелігенції потрібно було починати спочатку те, що, здавалося б, уже було зроблене попередниками.

За таких обставин лише національний міф, романтизовано містична теорія або Вічні Ідеї Святого Письма могли через свою позачасовість та надпросторовість виживати, знову й знову хвилювати, надихати, ставити до націотворчої праці все нові й нові покоління національно свідомих українців, – щоразу як вперше. Тож насправді, як тільки-но суспільно-політичне середовище в Російській імперії наприкінці 50-х – початку 60-х років ХІХ ст. стало сприятливим в умовах вимушеної ліберальної політики Олександра ІІ, так відразу ж, здавалося б, на пустці миколаївської спадщини активізувалося громадське життя і враз з’явилося значне число самобутніх українських патріотів, зусиллями яких відновився процес українського націотворення.

Після розгрому кирило-мефодіївців за кілька років у Києві не залишилося носіїв навіть пам'яті про них. Володимир Антонович пригадував, що коли він у 1850 р. приїхав до Києва по закінченню Одеської гімназії (де ніколи й не чув про братство), то, цікавлячись українською літературою та джерелами з української історії, протягом двох років нічого не міг розшукати, аби задовольнити свій інтерес. Лише на третій рік надзвичайно таємно дістав „Чигиринського Кобзаря” та у рукописному вигляді „Історію Русів”. Так само не було й людей, хто знав би або, тим більше, займався б українськими справами. Серед київських студентів ніхто українською не говорив, а цікавість до української літератури та історичних джерел сприймалася як „ексцентрична вигадка”. За три роки зустрівся лише один студент, який з розумінням поставився до пошуків В. Антоновича і дав почитати збірники пісень, а на четвертому році зустрілося ще двоє людей, „котрі більш або менш відчували українську національність” [114, арк. 38-39; 422, с. 160]. Зрештою, як відомо, саме В. Антоновичу й судилося стати одним із ініціаторів та координаторів відродженого у середині ХІХ ст. українського націотворчого процесу.

У контексті сказаного Михайло Погодін у 40-х рр. ХІХ ст. був значно прозірливішим сучасного російського дослідника Олексія Міллера, коли писав: “Національності жодної знищити неможливо, навпаки – сила її збільшуватиметься у міру наступів проти неї і крім шкоди, ні до чого не призведе.” [40, арк. 42 зв.]. Натомість, О. Міллер у своїх дослідженнях з історії українського національного руху ХІХ ст. повсюдно намагається провести думку, що неуспіх зросійщення України треба пояснювати виключно недостатньою наполегливістю імперської влади в освітній роботі та буцімто слабкою запеклістю в боротьбі із українофілами, котрі нібито “вигадали” ідею української нації [411; 413; 415].

Але чи не є нонсенсом стверджувати, що ідею української нації (як і будь-якої іншої) можна було “сконструювати”, коли б у народі первинно не існувало усвідомлення власної самобутності? Чи могли Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович із колом однодумців “вигадати” “проект” окремішності та історико-політичної самодостатності українського народу та “мобілізувати” на підтримку такого “проекту” тисячі прихильників, які, власне, й сформувавши своїм загальом активізацію українського національного руху, іншими словами – активізацію руху українського націотворення? А таке суспільно-політичне піднесення спостерігалось по всій Україні вже наприкінці 50-х рр., тобто за якихось п'ять-сім років після тієї “тиші” у національному житті, що так глибоко вразила юного Володимира Антоновича у Києві на початку 50-х рр.

Вихований на творах класиків французької філософії – Жан Жака Руссо, Антуана Марі Вольтера, Шарля Луї Монтеск'ю, В. Антонович почувався пригнічено в умовах суспільно-політичної дійсності останніх років правління Миколи І. Показові реверанси стосунків в середовищі станової ієрархії, великовельможна бундючність шляхтичів-обивателів, самозакохана пихатість імперського чиновництва, вдавана шанобливість до „сильних світу

цього”, а з нею разом – неприхована облесливість, демонстративне підлабузництво – усі ці вади світського шляхетсько-дворянського життя видавалися заскорузло-архаїчними, неприйнятними, бридкими. Натомість, відкритість, ненапускна щирість, безумовна простота, правдива рівність у стосунках властиві були, як писав В. Антонович, єдиному „демократичному елементу в краї – селянам” [114, арк. 38]. Таким чином, наприкінці 50-х років, як згадував В. Антонович, серед студентів університету створився гурт хлопоманів, у яких сформувалося переконання, що „соромно жити в краї і не знати самого краю, ні його людности” [114, арк. 39].

Хлопоманство є надзвичайно важливим явищем в нашій історії та культурі. Знаємо, що цей рух виник серед університетської молоді Києва, але маємо пам'ятати, що тогочасне київське студентство, окрім нечисельної групи росіян, а також поляків („коронярів”, як їх називали), що прибували на навчання з Царства Польського, складалося, в основному, із київсько-подільсько-волинської шляхетської молоді, вихованої в традиціях польської культури. Тож і українофільство цієї спольщеної впродовж XVIII – першої половини XIX ст. староруської шляхти було назагал польським, „балагульським”. Звичайно, русини-українці Правобережжя, навіть прийнявши католицизм та польську мову, – як писав Борис Познанський, – навіть із Іваненків, Бугаїв, Хмелів, Ярмоленків, ставши Івановськими, Бугаєвськими, Хмельовськими, Ярмолинськими зберігали старий руський ритуал у повсякденному житті, продовжували їсти борщ, лемішку, вареники, варили кутю та узвари на Різдво, серед сузір'їв рідного неба впізнавали „воза” та „квочку із курчатами” і т. п., однак їхня любов до України була вже своєкорисною, прагматичною. „Спольщені русини-пани дорожили своїм добробутом, а в українцях-селянах бачили, зазвичай, своїх рабів” [232, с. 30-31]. Тож любов до рідної землі та до селянина цієї землі спольщених русинів була такою ж, як і любов поміщика – „природного шляхтича” поляка чи „барина” центральної Росії – до „своєї” землі та „своїх” селян.

Тим більше дивовижним є явище хлопоманства серед студентів Київського університету – свідомої відмови юних шляхтичів від власних вигод та зручностей, від привілеїв та „почивання на лаврах”, а натомість добровільне перебрання на себе обов'язків служіння своїм учорашнім „слугам”, підняття їхнього освітньо-культурного рівня до свідомості повноцінних громадян. В зв'язку з цим мали місце ще й родинні драми непорозуміння і навіть відкритої ворожнечі поміж поколіннями синівської, молоді – „хлопоманської” та батьківської, старої – „обивательської” шляхти. Звичайно, процес самовизначення молоді був складним та неоднозначним і, звісно, хлопоманство захопило у свої ряди незначне число відданих прихильників.

На середину XIX ст. молодь, яка вступала до Київського університету, переважно була вихована польською культурою. Ця ж культура панувала серед них протягом всього навчання. А забезпечувалася така тяглість зазвичай досить добре організованою польською корпоративністю, принаймні, пануючою мовою спілкування київського студентства була саме

польська. Проте у 40-х – початку 50-х років своє життя студенти присвячували переважно гультяйству, розвагам та пиятиці і лише після струсу Російської імперії за наслідками Кримської війни та в умовах лібералізації другої половини 50-х років громадське життя студентів активізувалося.

Альтернативою веселошам та легковажності у 1858 р. серед польського студентства став аскетичний „пуризм”. Його прихильники протиставили безтямному буйству ввічливість, скромність, повне усунення п’янства, цнотливість, стриманість в їжі та простоту в одязі. Такі поведінкові риси пуристів поєднувалися із активною громадською діяльністю. Організатором та безумовним лідером пуристів був Володимир Антонович. Поширення пуризму серед студентів університету документально зафіксовано досить показовим міні-конфліктом, що тоді спалахнув між генерал-губернатором Іларіоном Васильчиковим як носієм найвищої влади у Києві та попечителем Київського навчального округу Миколою Пироговим, якого, в цьому випадку, можна назвати репрезентантом громадськості. Обмін „міркуваннями” щодо „захоплень” студентської молоді засвідчив, що громадська думка Російської імперії на той час була вже досить демократизована та впливова, а тому традиційна владна настороженість до появи будь-яких рухів чи організацій в суспільстві вимушено виявлялася тепер вкрай обережно і навіть втаємничено, аби ту саму громадську думку зайвий раз не розбурхувати.

30 жовтня 1858 р. генерал-губернатор І. Васильчиков надіслав на ім’я М. Пирогова лист із інформацією, що в місті ходять чутки про поширення серед студентів якогось таємного товариства пуристів. Начальник краю спонукав попечителя навчального округу вжити заходів задля встановлення істини [109, арк. 1-1 зв.] Через тривалу мовчанку М. Пирогова листа подібного змісту було надіслано повторно 25 листопада [109, арк. 10]. Однак, лише місяцем пізніше – 19 грудня – Микола Пирогов дав відповідь, яка була досить емоційною і, навіть, до певної міри, зухвалою. В своєму листі він поставив проблему щодо відповідності моралі шпигування серед студентів. Традиційно, писав М. Пирогов, для вирішення подібних завдань застосовується між іншим, два головних засоби: перегляд листів, які отримують поштою підозрілі особи, та підслуховування розмов і випитування суджень таємними агентами. Але чи має право і чи повинна університетська поліція застосовувати хоч один із засобів? Адже ні в попечителя, ні в інспектора немає ніякої таємної інструкції про те, як би вони могли послуговуватися цими засобами. Тож М. Пирогов ставив проблему: “Якої моральності, якої довіри та відкритості можна чекати, якщо підпорядковані моральному нагляду університетської поліції почнуть здогадуватися і підозрювати, що їхні листи затримуються, розкриваються і читаються інспекторами, що інспектор, знаючи вільнодумство деяких осіб, намагається підтримати його і підштовхнути до подальших дій, аби очевидніше виявити винного і тим краще продемонструвати свою власну запопадливість перед начальством, що інспектор підсилає таких людей, які, навмисне провокуючи бесіди про політичні події, випитують думки, або ж,

що інспектор обіцянками та грішми перетворює в таємних агентів найкращих друзів”[109, арк. 16-20].

Безумовно, така сміливість М. Пирогова у відстоюванні прав студентів на певну громадську позицію обернулася згодом його звільненням з посади [68, арк. 5-12 зв.; 106, арк. 14-14 зв.; 110, арк. 1]. Однак тоді – в час написання цього листа – така позиція цілком узгоджувалася із загальною тенденцією громадянської боротьби із брехнею та злом, що панували в імперії, а висловленою вголос така позиція могла бути лише завдячуючи тому ж таки лібералізму в політиці кінця 50-х років. Окрім того, М. Пирогов, поза сумнівом, знав настрої, прагнення та переконання студентів, які засвідчували назагал прогресивність поглядів молоді та її готовність безпосередньою працею долучитися до справи гармонізації суспільного життя, до реальних змін тієї деспотичної атмосфери, яка утвердилася в імперії, гнітила дух та принижувала людську гідність. Пуризм досить швидко трансформувався у нову якість громадської активності київської молоді.

Хлопоманські настрої певної частини студентства дедалі більше загострювали національне питання. Адже, зближуючись із українським селянством, виявляючи до нього симпатію, співчуття, а далі й захоплюючись його культурою, світоглядними переконаннями, морально-етичними цінностями тощо, важко було залишатися одночасно прихильником польського національного інтересу. Українське хлопоманство, детермінічно поєднане із українофільством, формувало, зрештою, із хлопоманів з їхніми україно-центричними переконаннями українських націоналістів, тобто людей, які не лише ідентифікували власну належність до українського народу, але також виявляли громадську активність щодо утвердження національних інтересів свого народу. Тож значна частина вихованої на польській культурі молоді, відмовляючись від аристократизму, від власних станових привілеїв та заперечуючи законність ієрархічності у суспільних взаєминах, а натомість щирим серцем відстоюючи демократичні цінності та власною діяльністю сприяючи утвердженню громадянських стосунків, цілком закономірно зрікалася тієї самої польської культури і водночас проявляла себе українською національною елітою.

Власне, це сталося і з Володимиром Антоновичем та певним колом його ближчих однодумців. Усвідомивши, що свої демократичні переконання на теренах України можна реалізувати лише ідентифікуючи власну національну спільність із місцевою українською людністю – селянством, вони певний час намагалися переконати в тому ж всю гміну, до якої належали, однак національні протиріччя із самовідданими польськими патріотами (які вже на той час, щодалі більше, починали говорити про відновлення польської держави – Речі Посполитої), а також соціальні протиріччя із ретроgrадами – „тифльовцями” та „мошродзеями”, зрештою переконали, що українці мають іти окремо, власним шляхом [422, с. 156].

Таким чином було покладено початок національно-політичного самовизначення в середовищі київської молоді, а водночас появи української громади, яка аж ніяк не була самоціллю. Українські патріоти об’єдналися не

заради перебування у певній організації [265, с. 75-77, 87]. Таке гуртування стало, швидше, наслідком тієї широкої українофільської громадської роботи, що розгорнулася у 1859 р. спочатку в Києві, а далі по всіх теренах України. Саме із надр активної громадської діяльності київського студентства в цей час народився широкий просвітницький рух створення недільних шкіл для навчання елементарної писемності. Характерно, що, зароджена у Києві, ця громадська добродійна ініціатива дуже швидко набула розголосу, а відтак – підтримки та впровадження по всій Україні, а також і території Росії.

24 вересня 1859 р. генерал-губернатор князь І. Васильчиков отримав листа від попечителя Київського навчального округу М. Пирогова, в якому йшлося, що деякі студенти університету Святого Володимира із людинолюбства виявили готовність зайнятися у вихідні дні безкоштовним елементарним навчанням дітей робітничого класу. “Беручи до уваги користь, яку недільні школи принесуть дітям ремісничого та робітничого класу, які не мають ні часу, ні засобів відвідувати звичайні школи, а тому залишаються в повному невігластві, не знаючи ні грамоти, ні Закону Божого, я дозволив, – писав попечитель, – відкрити недільну школу [79, арк. 2-3].

Отже, почалася активна робота зі створення недільних шкіл, які сприймалися трохи не способом спокутування гріхів перед простолюдом. Так можна сказати, зважаючи на активність і ентузіазм, з яким масово студентська молодь – вихідці із шляхти, а крім студентів також аристократи і навіть військові, включилися до реалізації цієї вкрай важливої та перспективної ініціативи.

Як стверджував, досліджуючи цю проблему, син відомого громадівця Павла Житецького Гнат Житецький, перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. на Подолі в будинку повітової дворянської школи на розі вулиць Костянтинівської та Хоревої [53, арк. 5]. За два тижні було відкрито другу недільну школу, так звану Новостроєнську, по вулиці Жилянській. Згідно з документальним свідченням, це сталося 23 жовтня [79, арк. 15]. Через рік, наприкінці жовтня 1860 р., відкрилася Печерська недільна школа на Кловщині, в Липках. У 1861 р. в аудиторіях університету виникла ще й четверта школа [53, арк. 5-9]. Ці чотири недільні школи навчали учнів чоловічої статі. Але окремо в Києві було відкрито ще й три жіночі школи. Перша жіноча школа розпочала навчання 31 січня 1860 р. в будинку другої гімназії. Як доповідав генерал-губернатору М. Пирогов, “пані Нельговська та її класні дами пансіону виявили бажання за прикладом наявних вже чоловічих недільних шкіл, відкрити таку ж жіночу. Я доручив директору Другої гімназії надати для цієї школи приміщення в гімназії” [79, арк. 5]. Наприкінці того ж 1860 р. з’явилося ще дві жіночі школи, зокрема друга – 6 листопада в будинку Фундукліївської гімназії, а третя, трохи згодом, на Подолі [53, арк. 6].

Цілком впевнено можна стверджувати, що виникнення недільних шкіл викликало надзвичайний розголос в громадськості, а разом з тим, зацікавленість та, значною мірою, бажання якщо не долучитися, то, принаймні, сприяти цьому процесу. Зокрема, київський генерал-губернатор

18 лютого 1860 р. отримав на свій запит відповідь від міністерства внутрішніх справ про те, що воно не вбачає жодних перепон в тому, аби на відкриття та утримання недільних шкіл збиралися добровільні пожертви [79, арк. 12]. У Держархіві Житомирської області збереглися зошити реєстрації таких добровільних пожертвувань на недільну школу м. Житомира [7, арк. 62-70].

Зазначимо, що в цей початковий період появи недільних шкіл влада, перебуваючи ще в ліберальному дусі, не лише спокійно, але й із зацікавленням та навіть певним сприянням ставилася до цієї громадської ініціативи. Ще 23 листопада 1859 р., тобто на самому початку появи недільного руху, до Київського генерал-губернатора було адресовано лист начальника Казанської губернії, в якому той говорив, що дізнався із газет, в тому числі із “Киевского телеграфа”, про недільні школи, в зв’язку з чим просив поділитися досвідом про умови їх відкриття, про способи і засоби утримання і “взагалі про все, що стосується шкіл” – писав він у листі [79, арк. 4-4 зв.]. Вже у березні 1860 р. міністерство внутрішніх справ повідомляло, що недільні школи відкриті в Санкт-Петербурзі та Архангельську, але водночас застерігало, що за ними має бути нагляд на предмет благонадійності і відповідальність за те цілковито покладається на місцеву владу [79, арк. 26].

Засторога щодо благонадійності стала досить швидко знаковою, а в підсумку саме ця проблема й привела до ліквідації шкіл. Про ретельний нагляд за недільними школами, як головну передумову їхнього створення, писав, приміром, генерал-губернатор у квітні 1860 р. до київського цивільного губернатора [10, 3 зв.-4 зв.]. На цьому ж наголошував і волинський цивільний губернатор в листі до управляючого дирекцією училищ Волинської губернії [7, 2-3 зв.]. Надзвичайно показовим є, в цьому сенсі, також лист, адресований у грудні 1860 р. попечителю М. Пирогову. Погоджуючись загалом із корисністю початкового навчання простолюду, начальник краю князь І. Васильчиков висловлював думку, що надзвичайно важливо, аби навчання відбувалося “у відповідності із інтересами Уряду”, крім того, має бути впевненість, що “школи не стануть провідниками неблагих намірів”. Далі він писав: “До відома мого дійшло, що у відкритих в Києві недільних школах не завжди перебувають особи, які уповноважені навчальним керівництвом наглядати за навчальним процесом... Відсутність нагляду відкриває викладачам можливість відхилитися від прийнятої системи навчання і, нібито, в одній із шкіл учням викладається історія, причому не за підручником, виданим для навчальних закладів, а усно. В справі навчання історія є надзвичайно важливим предметом. Викладання її в недільних школах, якщо і могло б бути дозволеним для деяких більш обдарованих учнів, то не інакше як із крайньою розбірливістю та обережністю в оповіданні історичних подій, а до того ж, не усно, а за виданими для нижчих навчальних закладів підручниками” [79, арк. 82-83].

Зрозуміло, що князь І. Васильчиков усвідомлював одіозність справжньої історії Російської імперії і тому наполягав, що її треба “дуже

правильно”, як він пише – “з крайньою розбірливістю та обережністю” переповідати. Однак, це ще був час загравань імперської влади з ліберальною громадськістю, а отже, подібні застереження сприймалися людьми громадських вболівань як зайві та надмірні перестороги. Зокрема, М.

Пирогов відповідав у січні 1861 р. генерал-губернатору, що за недільними школами, яких на той час було у Києві сім, наглядають: помічник попечителя, інспектор казенних училищ, а ще – директори та штатні наглядачі повітових дворянських училищ; крім того, всі школи ведуть навчання відкрито для всіх бажаючих, а отже, вони перебувають, таким чином, під наглядом кожного із відвідувачів і тому будь-які відхилення у навчанні не можуть залишатися непоміченими [79, арк. 95-95 зв.]

До ініціативи студентів в справі поширення освіти приєдналися також представники інших верств. А крім того, з’явилися ідеї щодо якнайширшого охоплення усього населення початковим навчанням. Так, у вересні 1860 р. генерал-губернатор отримав клопотання про дозвіл відкрити недільну школу при другій саперній бригаді, дислокованій у Печерській частині міста Києва. Командир бригади генерал-майор Крепке доповідав, що у планованій школі сподіваються навчати дітей усіх верств [79, арк. 46].

Про ще більш дивовижну ініціативу М. Пирогов доповідав генерал-губернатору у жовтні 1860 р. Він писав, що студент Київського університету Євген Білогруд за дорученням товаришів ініціював недільні бесіди, за зразком шкіл для арештантів в’язниць [79, арк. 76-77]. Щоправда, з подальшого листування щодо цієї ініціативи стає зрозумілим, що вона не мала продовження, в першу чергу, через заборону відвідувати арештантів будь-кому, окрім їхніх найближчих родичів [79, арк. 81].

Одночасно із недільними школами в Києві, як вже було сказано, шкільництво поширювалося усією Правобережною та Лівобережною Україною, а також і російськими губерніями імперії. Так само прецеденти створення недільних шкіл мали найрізноманітніший характер, а географія їх відкриття демонструвала громадську активність у провінції не меншу, ніж в столиці. У грудні 1860 р. розпочато було створення недільної школи на 30 осіб у м. Городищі Черкаського повіту, яку (за власною ініціативою) брали цілком на своє утримання Федір Симиренко та Кіндрат Яхненко [10, арк. 116, 119]. У січні 1861 р. недільна школа була відкрита при Немирівській гімназії Брацлавського повіту. Директор гімназії, з ініціативи якого школа й була створена, доповідав, що в ній навчаються 36 чоловік від дванадцяти до двадцятирічного віку, із них: 3 дворян, 2 з духовенства, 12 з однодворців, 1 із вільних людей і 18 із селян; за віровизнанням: православних – 25, римокатоликів – 10 і 1 – лютеранин [79, арк. 109].

В містечку Білозерську Черкаського повіту недільну школу було відкрито священиком, її відвідувало 115 чоловік віком від 8 до 45 років [79, арк. 116]. В містечку Тараша недільна школа була відкрита в березні 1861 р. офіцерами 8-ї артилерійської бригади [79, арк. 121]. В місті Бердичеві у жовтні 1861 р. виникла недільна школа для малолітніх арештантів при в’язниці. З перших занять в школі навчалось 16 хлопчиків, але після

настійливих прохань до них дозволено було доєднатися ще 4-м дорослим арештантам. Навчання проводили двоє дворян, які також були арештантами [79, арк. 144-144 зв.]

На початку зростання освітньої ініціативи разом із піднесенням ентузіазмом громадськості в цій благородній справі, влада також із зацікавленням сприяла створенню шкіл. Щодо цього може свідчити листування між Київським генерал-губернатором та губернаторами Правобережжя восени 1860 р. На запит начальника краю його підлеглі доповідали не лише про досягнуті успіхи у створенні недільних шкіл, але й принагідно висловлювали свої міркування щодо перспектив подальшого їх поширення. Так, Волинський губернатор 14 жовтня доповідав, що цілком певним є бажання громадськості відкрити недільну школу в Житомирі. Вже є бажуючі бути вчителями, писав він, визначилося також приміщення, яким буде місцева гімназія. Наостанок він запевнював, що державна скарбниця витрат не понесе [79, арк. 56].

Київський губернатор листом від 25 жовтня повідомляв, що в м. Сквирі недільна школа вже відкрита, в м. Черкасах громадськість виявила щодо того бажання, а в містах Бердичеві, Радомишлі та Умані цілком певною є потреба в недільних школах, однак громади тих міст не хочуть брати на своє утримання належні витрати. Що ж до інших міст, то ні місцеве начальство, ні громадськість, відзначав губернатор, не висловлюються жодним чином стосовно шкіл, а отже, їх створення неможливе [79, арк. 59; 10, арк. 100-100 зв.]

Попри активність ініціатив, що надходили по чиновницьких інстанціях згори, на місцях ідеї створення недільних шкіл викликали іноді відвертий саботаж. Так, зокрема, поставився до вказаних рекомендацій чиновник навчального відомства на Поділлі, де саме навесні того ж 1860 р. відбулася зміна керівника. На посаду губернатора вступив Рудольф Брауншвейг, щойно змінивши Володимира Пфеллера. А отже, новопризначений Подільський губернатор почувався новачком і зміст справ у підпорядкованому йому краї лише осягав. Тож у відповідь на запит генерал-губернатора він доповідав 15 листопада, що лист від міністерства внутрішніх справ про можливість відкриття недільних шкіл на Поділлі отримав ще його попередник – 22 березня 1860 р., і він же таки – Пфеллер – вимагав від міської думи Кам'янця-Подільського міркувань про умови відкриття таких шкіл. В подальшому контроль за цим питанням вів уже безпосередньо Брауншвейг. Саме останній (і про це він доповідав генерал-губернатору) отримав новий циркуляр від міністерства внутрішніх справ з дозволом відкриття шкіл, за умови лише, що їх утримання покриватиметься засновниками.

Позитивно щодо недільних шкіл висловилося і Кам'янецька дума, сподіваючись, що навчання в недільних школах добре впливатиме, щонайперше, на моральність вихованців. Водночас, дума відмовила у виділенні матеріальних засобів, пояснюючи, що таких немає, і обмежилася лише наданням приміщення для недільної школи, визначивши для того флігель міського будинку, а також запропонувала до часу віднайдення інших

коштів брати 150 рублів із грошей ремісників міста. А разом дума вирішила запросити ремісників та неремісників (міщан), аби присилали до школи у недільні дні своїх дітей [79, арк. 68-70]. До пошуку коштів на відкриття та утримання недільних шкіл самостійно викликався гласний (тобто депутат) Кам'янецької думи Качинський [79, арк. 70 зв.] Доповівши генерал-губернатору про ці свої потуги у питанні відкриття недільних шкіл, Р. Брауншвейг окремо розповів про власні перипетії у стосунках із директором Кам'янецької гімназії щодо тієї ж проблеми.

З настроєм, мабуть, певного подивування новопризначений Подільський губернатор зіткнувся з тим, що на його усні звернення до директора Кам'янецької гімназії висловитися щодо можливості відкриття недільних шкіл, останній тривалий час просто ігнорував його, жодним чином не відповідаючи. Зрештою, як згадував губернатор, офіційним листом він звернувся з тим же питанням до директора, запитуючи разом, чи не визнає той можливим для більшої зручності в нагляді за недільною школою розмістити її, згідно з дозволом міністра народної освіти, в одному із будинків, які займає підпорядкований йому навчальний заклад, а також чи не визнає можливим залучити до викладання в недільній школі когось із підлеглих вчителів або здібних учнів вищих класів гімназії [79, арк. 71].

На такий запит було отримано офіційну відповідь директора. Він писав, що, наскільки знає із зносин з попечителем Київського навчального округу, справа створення недільних шкіл є справою виключно благочинною, а отже, відкриття таких шкіл можливе лише по мірі дійсної в тому потреби, за вимогою певних ініціаторів – засновників. І тому не можна наперед визначити, в яких саме місцях потрібно буде відкрити школи – це треба цілком передати в руки приватної благодійності з тим, щоб саме ті, хто бажає відкрити недільну школу у підпорядкованій йому дирекції, звернулися до нього листом, де вказувалося б, в якому місті та в якому приміщенні бажають вони (благодійники) відкрити школу, а вже тоді він (директор) на підставі такого звернення повинен буде ввійти у листування з начальником округу і чекати від того остаточних розпоряджень [79, арк. 71 зв.-72 зв.].

Звісно, що така позиція директора була не просто виявом черствості функціонера-посадовця, а, швидше, демонстрацією відвертої ворожості та протесту громадському руху шкільництва. Адже цілком очевидно, що лібералізм політики офіційної влади цього періоду не міг бути привабливим виключно для всіх, а отже, догматично переконані консерватори-морнархісти противилися “моді часу” як могли, дочікуючись повернення “старих, добрих” часів імперського деспотизму. Їхні настрої та очікування не були марними, адже відомо, як швидко і брутално вся ця система громадськістю ініційованого руху була враз і вщент знищена досить скоро – вже влітку 1862 р., розпочавши тим самим повернення антиліберальних, деспотично-сатрапських настроїв в політиці імперії. Однак ще тоді, у листопаді 1860 р., Подільський губернатор доповідав генерал-губернатору, що не дивлячись ні на що, він дуже сподівається на швидке відкриття недільної школи у м. Кам'янці-Подільському, оскільки, незважаючи навіть на відсутність

підтримки училищного начальства й обіцянки лише на перспективу Кам'янецької міської думи, він особисто знає багатьох приватних осіб, які готові присвятити цій справі свою працю та турботу. А окрім того, він повідомляв, що відкриття недільної школи можливе також в Немирові (раніше вже говорилося, що це сталося у січні 1861 р.), а також доцільність таких шкіл щонайперше актуальна, на його думку, для міст і містечок з великим числом ремісничого населення, зокрема, недільні школи варто було б відкрити у містах Могилеві, Вінниці та Балті і в містечках Тульчині та Черноострові [79, арк. 73-73 зв.].

Із цієї ж справи довідуємося, що на Поділлі відкриття недільних шкіл відбулося двічі у губернському місті: одна була створена в будинку гімназії, а інша – при штабі розквартированого у Кам'янці-Подільському Сєвського піхотного полку, а також у містечках Немирові та Новій Ушиці [79, арк. 151]. Урядова зацікавленість і навіть, більше того, гаряча підтримка ідеї надання освіти простолюду засобами недільного шкільництва, з поверхового погляду може здатися революційною трансформацією в політиці імперії. Насправді така прихильність влади викликала серед громадськості імперії наприкінці 50-х – початку 60-х років надзвичайне захоплення реформатором Олександром II. На нього покладалися величезні сподівання подальших перетворень. І все це разом створювало в суспільстві настрої піднесення, задоволення, вдячності владі та “благословенному” часу. Однак аналіз деяких маловідомих фактів з життя імперії середини ХІХ ст. переконує, що влада вимушено йшла на подібні кроки.

Школа та освіта на той час стали справжньою зброєю в боротьбі за „душі простолюду”. Адже ліквідація кріпосного права за обставин, що склалися на середину ХІХ ст., була невідворотною, а разом з нею мільйони раніше „прив'язаних” до своїх власників селян-кріпаків отримували свободу та громадянські права. Як вони діятимуть? Чи будуть вдячні імперії та монарху за виявлену до них “ласку”, чи перетворяться у бунтівників, невдоволених умовами “свободи”, яку (власне, землю) потрібно було викупити? Про бажане потрібно було потурбуватися заздалегідь. Тож міністр народної освіти розтлумачував у грудні 1860 р. попечителям навчальних округів, що недільні школи можуть слугувати лише як доповнення до парафіяльних училищ, оскільки створити достатню мережу останніх бракує матеріальних засобів. Однак, погоджуючись на громадську ініціативу з організації недільного шкільництва, понад усе важливо, щоб їхня діяльність “не виходила за межі дозволених дій” [10, арк. 134-134 зв.]. Інакше кажучи, освіта могла надаватися лише державою або ж під контролем держави.

Щодо Правобережної України, то тут були ще й особливі обставини – польський фактор, який постійно підштовхував владу імперії до новаторства, оскільки й самі поляки винахідливо та постійно шукали шляхів задоволення своїх національних інтересів (в тому числі, використовуючи освіту) задля вирішення інтегральної мети – відновлення власної держави. Контролюючи дії поляків, які спочатку мали характер мирних прохань, самодержавство вимушене було діяти адекватними заходами, тобто підтримувати в

суспільстві настрої загального лібералізму. Водночас канцелярія III Відділення вже у березні 1859 р. повідомляла київського генерал-губернатора, що поляки змінюють тактику своїх дій, переконавшись, що невдача 1848 р. обумовлена егоїстичною турботою лише про самих себе, тепер вони прагнуть скористатися обставиною, що „нині всі європейські народи потребують політичного перевороту... Зловмисники в прокламаціях своїх проповідують заколоти не в одних лише польських областях, але і в інших європейських країнах... тож поляки погоджують інтереси Польщі з політикою інших держав, аби скріпити союз зі всіма слов'янськими племенами, а найбільше з руськими і підняти заколот одночасно... за одностайною згодою жителів Галичини, Кракова і України” [76, арк. 3-4].

В середині XIX ст. в Українському Правобережжі почали виявляти несанкціоновані школи, що діяли при костелах, кляшторах і навіть у помістях польських поміщиків. „Полонізація просочувалася у селянство насамперед через так звану „двірню” (челядь). Тоді доводилося зустрічатися з таким явищем, – писав сучасник, – коли окремі з хлопчаків, одягнутих козачками з презирством ставилися до російської та української мови, як до чогось низького, мужицького, і відповідали на запитання, що звучали вказаними мовами польською” [337, с. 125-126]. Тож імперська влада почала стурбовано шукати шляхи вирішення проблеми „правильного” навчання та виховання своїх майбутніх нових громадян.

На початку XX ст. дослідник проблеми народної освіти Микола Чехов писав щодо владних ініціатив середини XIX ст.: “В одному із всепідданіших звітів якогось губернатора було згадано, що деякі із православних священиків навчають у себе вдома селянських дітей грамоті. Олександр II відзначив це місце у звіті, вказавши, що таке явище заслуговує наслідування, і просив на те звернути увагу єпархіальних архієреїв, а водночас написав у резолюції: “Прошу щомісяця мені доповідати про хід цієї справи”. Природно, за цим розпочалася справжня кампанія з відкриття початкових шкіл, коли задля показників звітували навіть про створення кількох шкіл у селі, нібито в одній навчав священик, в іншій дякон, а в третій псаломщик” [497, с. 92-94].

Пряме підтвердження “просвітньої” кампанійщини простежується також за документальними джерелами. 17 жовтня 1859 р. генерал-губернатор писав київському губернатору: “...прошу доручити земським справникам зібрати цілком таємно, але достовірно наступну інформацію: 1) в яких поселеннях (окремо в казенних і поміщицьких) є сільські школи; 2) скільки в них навчається дітей селян та дітей інших верств; 3) хто навчає, яким предметам і під чийм керівництвом; 4) за чий рахунок утримуються школи в поміщицьких маєтках [12, арк. 1]. За інформацією справників, на кінець 1859 р. на цілі повіти, як, приміром, Сквирський та Липовецький, не було жодної сільської школи, в інших – одна, дві, три школи на цілий повіт [12, арк. 3-26]. Однак у травні 1860 р. генерал-губернатор повідомив київського губернатора, що за “височайшим повелінням” в Особливому Комітеті розглядалося питання про створення при сільських парафіях шкіл для початкового навчання, і Комітет наказав, аби сільські священики розпочали

навчання селян, не чекаючи додаткових вказівок. Тоді ж на них було покладено завдання до 1 вересня звітувати про кількість відкритих шкіл, а також кількість учнів у них [12, арк. 55-56].

З отриманням цього розпорядження, почалося справжнє змагання прагнень рапортувати про його виконання. З жовтня-листопада 1860 р. з'явилися перші звіти про створення окремих шкіл, які писалися у довільній формі. А вже з початку 1861 р було впроваджено навіть особливі формуляри, і на весну 1861 р. практично всі сільські священики зі всіх повітів відзвітували щодо створення при кожній парафії окремої школи, дублюючи щомісяця, на вимогу самодержця, такі ж показники про роботу відкритих шкіл [12, арк. 180-277].

Звісно, що у цю політично забарвлену антипольським протистоянням “просвітню” кампанію цілком вписується і недільне шкільництво. Підтримка його владою відбувалася саме з міркувань зручності скористатися активністю громадськості задля реалізації бажаного інтересу – виховання мас у „правильному, проросійському дусі”. Але як тільки-но почали виникати підозри щодо благонадійності змісту навчання, що провадилося у цих школах, відразу почався відлік часу, що наближав їхнє закриття. Вже у грудні 1860 р. начальник III Відділення Василь Долгоруков надіслав імператору записку щодо недільних шкіл, у якій вказував на „небезпечність цього громадського руху і на недостатній нагляд з боку міністерства народної освіти... Уряд не може допустити, – писав він, – щоб половина народонаселення була зобов’язана своєю освітою не державі, а особисто собі або приватній благочинності якоїсь із окремих верств. Середня верства суспільства [мабуть, В. Долгоруков мав на увазі різночинців – Ю.З.] і невидимі сили стали самочинно на чолі цієї важливої справи” [497, с. 18]. Зрештою, саме проблема недостатнього контролю за недільними школами й обумовила їх закриття та цілковиту заборону влітку 1862 р.

Однак із закриттям існуючих та заборону створення в майбутньому недільних шкіл, проблема “правильного виховання” простолюду (у “проімперському дусі” вдячності та любові до імператора та його імперії) не зникла, а навпаки – зросла. А отже, найбільшої ваги для імперської влади набула благонадійність самих шкіл та тих людей, хто мав у них навчати. Природно, що в подальшому найбільш надійними людьми, котрим можна довіряти контроль за навчанням, принаймні в Правобережній Україні, визнали православне духовенство. Відтак, вище згадана “ініціатива окремих священиків”, яка так сподобалася імператору і набула ознак кампанії, тепер отримала державну підтримку.

Щодо змісту та якості навчання у так званих “поселенських училищах” можна скласти уяву за джерелами, приміром, Подільської губернії – єпархії. Так, за офіційними звітами, станом на 1 січня 1863 р. в Подільській єпархії нараховувалося 1312 училищ [34, арк. 87 зв.]. Тоді само, у 1862-1864 рр. за статистикою в єпархії існувало 1389 соборів та церков [247, с. 21-22]. Тобто, “освіта” була “присутня”, нібито, всюди, а відтак, на папері, нею охоплене було усе населення. Водночас, такі “поселенські училища” могли

підпорядковуватися різним відомствам, тобто в їх число включалися не лише , власне церковно-парафіяльні школи, створені зусиллями священників, але й училища, створені та підпорядковані, а відповідно, і профінансовані міністерством народної освіти та міністерством державного майна (щоправда , останніх було вкрай мало). Проте, в усіх цих училищах навчання здійснювалося, зазвичай, так само – під керівництвом місцевих священників.

Так, інспектор управління державного майна Брацлавського округу доповідав у лютому 1864 р. управляючому Подільської палати державного майна, що оглядав, серед інших підвідомчих об'єктів, також і “штатні сільські училища”. Зокрема, відвідав Кислякське училище [238, с. 292]. Інспектора вразило, що дітей навчає якийсь відставний солдат, котрий усі його (інспектора) зауваження назвав наклепницькими доріканнями. Водночас , аби перевірити якість навчання, інспектором було проеккзаменовано найкращого з учнів, й з'ясувалося, що він “не може пояснити правило простого множення та вирішити задачку біля дошки, не змогли відповісти на прості запитання також інші учні... їхні пізнання обмежувалися твердими знаннями складів та вельми не певним читанням” [31, арк. 19-20]. З'ясувалося також, що число учнів, які навчаються, вдвічі менше, аніж значиться за списками. З літератури не використовується жодного підручника із тих, що надіслані міністерством. Лише у чотирьох дітей були азбуки, решта – забезпечені слов'янськими псалтирями та іншими богослужбовими книгами. “Зате в кутку кімнати стоїть шафа, опечатана двома сургучевими печатками, а у ній – цілий архів невпорядковано складених книг, до яких, схоже, не торкаються і зберігають лише напоказ. Стіни кімнати закопчені димом і не білилися, мабуть, з часу зведення будинку. Вражає неохайність в училищі загалом та його меблі, зокрема” [31, арк. 20 зв.] Зрештою, інспектор зробив присуд, що вважає за необхідне замінити наставника цього училища, яким є священник Миролубов [31, арк. 21 зв.] У подібному звинувачувався також священник міста Ладижина Іустин Трохимович, котрий “перебуваючи на казенному утриманні задля навчання дітей Закону Божому, навіть не з'являвся у школі” [31, арк. 32].

Щодо навчання у церковно-парафіяльних школах [4, арк. 2], поміж інших, маємо свідчення одного із благочинних Балтського повіту. Зазвичай, писав він в єпархію, за відсутності училищних будинків, діти збираються для навчання в тісних селянських хатах, або вдома у церковнослужителів, що є незручним і для дітей, і для господарів. А навчаються лише механічному читанню та й то, дуже повільному і, вкрай рідко, із розумінням прочитаного. Причина цього – в низькому рівні знань вчителів, на яких покладають обов'язки з навчання священники, а самі (священники) “дуже рідко бувають у школах і ще рідше чого-небудь там навчають” [32, арк. 9-10]. Про склад вчителів довідуємося від благочинного Літинського повіту. Вчителями у парафіяльних школах, свідчив останній, були, зазвичай, дячки, або дячок та паламар, або дячок та солдат, або дячок та селянин, “під наглядом, або за участі священника” [32, арк. 40 зв.]

Таким чином, усі освітянські захоплення імперської влади викрили свою кон'юнктурну сутність в тому, що вони були покликані відігравати виключно виховну роль “проімперського” змісту, тобто – формувати у свідомості простолюду чіткий стереотип відданості та вдячності самодержавству – власне, “проімперський” патріотизм. Цій же меті досить добре слугував догматичний клерикалізм російської православної церкви, в підпорядкуванні котрої опинилася уся система початкового навчання селян. Звичайно, що освіченість як самодостатня цінність, за таких обставин, жодного значення не мала.

Політично доцільним в Російській імперії завжди вважалося лише те, що могло сприяти посиленню її “єдиноначальної влади”. Зокрема, наприкінці 50-х – на початку 60-х років суголосно зі зростанням політичної активності поляків очевидне або хоча б умовне антипольське спрямування будь-якої із справ стало своєрідною перепусткою для отримання дозволу від влади на реалізацію чи впровадження такої справи. Тож один із найбільших національно-стверджуючих успіхів українців середини ХІХ ст. – створення власного часопису „Основа” – також значною мірою був обумовлений фактором антипольського його спрямування.

В Українському Правобережжі від часу його приєднання постійно тривала боротьба між поляками та росіянами за власне національно-культурне самоствердження. Але якщо врахувати величезні “східно-кресівські” надбання польської історіографії, етнографії, белетристики, поезії тощо, разом із фізичною присутністю багатьох тисяч носіїв польської культури у магнатських та поміщицьких помістях Правобережжя, то претензії росіян на цей „іконно рускій край”, як вони говорили та писали, потрібно було досить інтенсивно доводити. Тому, за обставин політики лібералізму, поява ще одного часопису – “Основи”, який спеціалізувався на обговоренні проблем “південно-західних окраїн імперії” – виглядає цілком логічною. Тим більше, що за „правильністю змісту” друкованих матеріалів наглядала цензура, якої ніхто не скасовував. Щоправда, отримання дозволу на видання „Основи” було далеко не простою справою.

За ініціативу та реалізацію цього проекту чи не найбільшою мірою маємо вшанувати Пантелеймона Куліша. Відбувши досить помірне покарання за причетність до Кирило-Мефодіївського братства, вже у 1850 р. він переїхав до Петербурга, де вступив на державну службу та зайнявся літературною діяльністю. Не маючи дозволу на друк, певний час підписувався криптонімами. А з першими подихами лібералізму у 1856 р. йому було повернуте право друкувати власні твори [128, арк. 3], і П. Куліш відразу ж активно й цілковито присвятив усі свої сили і час літературній та видавничій справі. Вийшла друком його краца, на думку критиків, етнографічна праця „Записки о Южной Руси” (1856 р. – Т. I, 1857 р. – Т. II); російсько- та україномовна „Чорна Рада” (1857 р.) Ним же було видано твори І. Котляревського, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка. Окремою подією стала його читанка українською мовою – „Грамматка” (1857 р.), видана накладом понад 5 тисяч примірників, причому, в столиці він виставив на неї

надвисоку ціну – 50 коп., а в Україні поширював нижче собівартості [373, с. 21-23].

Саме П. Куліш став найпалкішим пропагандистом доцільності домагатися дозволу видання українського часопису. 1857 р. П. Куліш просив на те грошей у Григорія Галагана, а згодом і у Василя Тарнавського [373, с. 27]. На переконання Пантелеймона Олександровича, український часопис мав би сприяти витворенню української літературної мови, а також популяризувати та збагачувати літературу. Восени 1858 р. П. Куліш подав до Головного цензурного управління прохання про дозвіл на видання „Південно-руського журналу мови, історії, етнографії та сільського господарства”, аргументуючи це великим бажанням „освічених верств північно-руського населення пізнати ближче Малоросію або Південну Русь, цю багату дарами природи та історичними спогадами країну, про яку так багато говорять та пишуть” [128, арк. 1-2]. Своїми думками щодо цього прохання поділився особисто начальник III Відділення князь В. Долгоруков, заперечуючи доцільність такого дозволу тим, що “надрукована тут в минулому році в типографії Куліша книга „ГраMATка”, якщо вона ним самим [П. Кулішем – Ю.З.] подана, ясно доводить, що автор у літературній своїй діяльності тримається попереднього напрямку, який став причиною особливих заходів, застосованих проти нього урядом...” [128, арк. 10].

Попри таку невдачу, П. Куліш і українська громада Санкт-Петербурга сподівалися, що ця відмова викликана недовірою до запропонованої кандидатури на редакторство (тобто, особисто до П. Куліша), а не до бажаного часопису загалом. Тож почали шукати більш “благонадійну” (з погляду влади) постать. Такою особою був Василь Білозерський, також учасник Кирило-Мефодіївського товариства (в ході слідства його роль була визначена третьюрядною, а після „ритуалу каяття” його вважали безпечною особою). Крім того, потенційному редактору вдалося вмовити свого родича Миколу Катеніна фінансово підтримати видання українського часопису (останній пожертвував 20 тис. рублів). Тож саме В. Білозерський 9 листопада 1859 р. звернувся офіційно до голови Санкт-Петербурзького цензурного Комітету Івана Делянова з проханням дозволити видання українського друкованого органу – „Основа”.

Головним аргументом В. Білозерського був факт слабкого знання в російському суспільстві української специфіки: “Ні зовнішня природа Південної Росії, ні внутрішній побут, ні мова, ні історія південно-руського населення не лише науково не досліджені, але, фактично, навіть, залишаються маловідомими. А тим часом, з очікуваним будівництвом в Південній Росії залізниці, з майбутнім скасуванням кріпосного права та посиленням промислового і торгового руху потреба ближчого знайомства з південно-руським краєм з’являється як в суспільстві, так і в літературі все очевидніше та рішучіше” [277, с. 17-18]. Як бачимо, докази цілком обґрунтовані та логічні, їхнім лейтмотивом проголошена потреба пізнати краще той „руський край”, на частину якого (Українське Правобережжя) претендують ще й поляки. Як наслідок, 25 лютого 1860 р. Головне

управління цензури ухвалило дозвіл Василю Білозерському видавати український журнал, і перше число „Основи” вийшло друком 12 січня 1861 року.

Саме 1859-1861 рр. можна назвати апогеєм націотворчої діяльності українців [264, с. 28-35], а освітня (недільне шкільництво) та видавнича справа (в якій часопис “Основа” був головним осередком гуртування українських національних сил) засвідчили ясність розуміння українською елітою, що їхнє головне покликання полягає у поширенні грамотності та “пробудженні” національної свідомості українського народу. Часопис став своєрідним центром україністики. “Основа” охоплювала своїм змістом практично усі галузі життя українців: освітянську, культурницьку, суспільно-політичну, громадсько-організаційну, і, що найважливіше на той час, – ідеологічну. Діяльність “Основи” сприяла змістовному наповненню поняття “Україна”, яке було мало тоді зрозумілим як для свідомості самих українців, так і для сусідніх народів. А отже, “Основа” стала дієвою силою політичного відродження України та засобом “пробудження” політичної свідомості серед українців.

Звісно, що за суспільно-політичних реалій середини ХІХ ст. єдиним легальним способом засвідчити власну українську самобутність можна було лише опонуючи, протиставляючи, цілковито відокремлюючи себе від польського суспільно-політичного та культурного середовища. Тож не дивно, що вже перші книги „Основи” викликали роздратування поляків. У лютневому випуску „Основи” за 1861 р. надруковано було статті Миколи Костомарова і Тадея Рильського, які з нищівною критикою відкидали претензійні виступи поляків щодо України. Микола Костомаров, зокрема, проаналізував матеріали, що вийшли у часописах „Czas” та „Revue Contemporaine”. В останніх заперечувалася законність приєднання Русі (тобто України) до Росії, оскільки Русь – це Польща, але не Росія, яка, стверджували польські автори, взагалі „країна не Слов’янська, і Росіяни самі не знають, що вони таке” [195, с. 121]. М. Костомаров досить скрупульозно подав переклад з польської опублікованого вірша „Немає Русі”, де, поміж іншим, проголошувалася думка, що „Польща постала із костей та крові Русі, але тієї справжньої Русі, де колись владарював князь Лев і якої вже немає..., тепер в сільських хатах блукають живі мерці у рваному лахмітті... Руських хлопів є мільйонів з п’ятнадцять... Але немає Русі” [195, с. 125-126]. М. Костомаров посміявся із заперечення великоросам у їхній слав’янськості, хоч погодився, що, насправді, у них багато фінської крові, але ким би вони і не були “чи фінами, чи татарами, хоч калмиками, але чого ж їх зневажати за те?” Такою ж нісенітницею, доводив Костомаров, є ідея “вважати жителів України однією народністю із поляками” [195, с. 127, 130], а тому усі писання польських патріотів, які зухвало прив’язували Україну до Польщі, є не більше аніж романтичною мрійливістю [195, с. 134-135].

Саме останню думку розгорнув у своєму дописі Тадей Рильський. Він згадав польських письменників козакофільської хвилі, як-от: Богдана Залеського, Михайла Чайковського, Тимка Падуру, які любувалися у своїх

творах поетичністю України, а водночас писали пародію на українську дійсність, як це робили в побуті свого часу балагули. Проте нині констатував Т. Рильський, всередині польської шляхти з'явилися справжні патріоти української землі та її народу: “Освічена громадськість правого берега поділилася на дві половини, які між собою зав'язали гарячу полеміку. Молоде покоління, відчуваючи і усвідомлюючи все більшу необхідність гуманного єднання зі всією народною масою... проймається все сильнішим до нього співчуттям і перестає вважати себе чужим до того народу, земля якого їх вигодувала... Це молоде покоління поставило собі завданням – сприяти всіма чесними засобами моральному і матеріальному розвитку народу...” [258, с. 240]. На що старше покоління дивиться із рутинного погляду, вважаючи дії молоді своєю образою, повстанням дітей проти батьків [258, с. 240-241].

На кінець того ж 1861 р. М. Костомарову знову довелося вступати у полеміку з тим самим „Revue”, відбиваючи претензії поляків на Українське Правобережжя та характеризуючи їхні дії „манерами безсилої злоби, пустої хвалькуватості та метушливої зарозумілості” [198, с. 100]. Тадей Рильський, в свою чергу, виступив із новою вкрай критичною статтею – характеристикою польської спільноти, що мешкала в Правобережжі, засуджуючи ретроградний польсько-шляхетський аристократизм, надмірне чванство заможної та „безхребетність” зубожілої шляхти [243].

У липневому числі „Основи” з гострою критикою польської публіцистики виступив Володимир Антонович. Він навів приклад нічим не погамованої фантазії та надуманості, до яких так легко вдаються поляки, аби лише відстояти у своїх публікаціях бажану ідею [148]. Проти цієї статті Володимира Антоновича виступив Тадеуш Падалиця. Він намагався присоромити В. Антоновича за його “дріб’язкові причіпки”, а наостанок не прямо, але й недвозначно назвав його перевертнем [221, с. 141]. Реакцією на докори Т. Падалиці була знаменита „Сповідь” Володимира Антоновича [146; 147], яка стала своєрідним маніфестом нової генерації української патріотичної інтелігенції – української національної еліти, свідченням її готовності до шляхетної самопосягати рідному народу.

Зважаючи на те, що багато хто із молоді, яка виступала на боці В. Антоновича, або від імені якої (умовно кажучи) він проголосив свою “Сповідь”, були за своїм етнічним походженням поляками, росіянами, євреями тощо, цілком можна стверджувати, що суспільно-політичні обставини життя Російської імперії середини ХІХ ст. заклали основу формування в Україні процесу модерного (політичного) націотворення. Адже єдність інтелігенції з народом, який вона визнавала “рідним” та служіння якому проголошувала метою власного життя, вибудовувала (або моделювала), тим самим, суспільство громадянських стосунків. Саме у такому (громадянському) суспільстві всі, незважаючи на етнічний та соціальний статус, були б рівними перед спільним для всіх законодавством, а водночас усі однаково шанували б спільну історію в минулому, спільну культуру, що об’єднує всіх в сьогочасній дійсності та перспективу рівноправних

громадянських взаємин у майбутньому.

Інакше кажучи, впродовж 1860-61 рр. відбувся поділ серед шляхетства України за політично-національною ознакою на тих, хто визнавав своїм народом українське селянство, а відтак ідентифікував самого себе також українцем (незважаючи на своє етнічне, “кровне” походження), та тих, хто, прагнучи зберегти свої шляхетські привілеї, рішуче виокремлювався від селянства, а отже, мріяв зберегти status quo: панування шляхетської польської культури в Правобережній Україні та, більше того, відродження Речі Посполитої в кордонах “дорозборових”, тобто із включенням до її складу Правобережжя. Або ж навпаки – бажав подальшого посилення процесу зросійщення Правобережної України та успішного поборювання всіх польських претензій засобом спільного поєднання “антипольських” сил так званих “великороського та малороського племен”.

Звісно, що дискусія на шпальтах „Основи” була лише віддзеркаленням того напруження, що мало місце в суспільстві через складнощі осмислення та небажання погоджуватися зі змінами, які відбулися разом із реформою 1861 р. Зокрема, польська стара генерація – “обивательство” – занепокоєно намагалася приборкати малозрозумілі для неї, а тому й страхітливі, кроки “зрадливої” молоді. Відтак, саме за чисельними скаргами польських поміщиків на адресу російської адміністрації народилися слідчі справи, за якими влада у січні 1861 р. притягла до відповідальності Тадея та Йосипа Рильських разом із Володимиром Антоновичем [80], а у квітні 1861 р. – Бориса Познанського [15; 91].

Зрештою, застереження поляків щодо небезпечності “зближення хлопоманів з народом” (як вони писали у публіцистиці та в дописах владі) значною мірою обумовили справжню трансформацію в поглядах на ці ж процеси спочатку імперської влади, далі – щирих захисників та патріотів “неподільної імперії”, а згодом – всієї російської громадськості, яка „побачила” раптом в діях українців відверту загрозу розвитку “сепаратизму”. Тож, завдячуючи вже проімперсько-охоронній пильності російських чиновників та стурбованих патріотів імперії, у лютому 1862 р. з’явилася справа звинувачення Костя Михальчука [99]; у червні 1862 р. – справа Андрія Красовського [19; 140] та справа тотального закриття усіх недільних шкіл і читалень [100]; у липні 1862 р. – вдруге справа Бориса Познанського [101] (тепер вже за поданням не поляків, а російських патріотів); у вересні 1862 р. – справа Павла Чубинського та братів Синегубів [102]. Протягом того ж часу виникло також ряд слідчих справ проти діячів Чернігівської, Полтавської та Харківської громад [52; 54; 57; 58; 154; 177; 207; 304; 305; 416; 460], а в підсумку – 18 липня 1863 р. виданий був сумнозвісний Валуєвський циркуляр.

4.2 Діяльність українських націотворців в контексті польсько-російського протистояння в Українському Правобережжі

Польсько-російське протистояння станом на середину XIX ст. було вже досить давньою проблемою в Українському Правобережжі. Щоправда, жорсткі заходи, які проводилися імперською владою з часу Листопадового повстання 1830-31 рр., по суті, повністю були призупинені з приходом до влади Олександра II та вимушеного проголошення ним курсу реформ в політиці імперії. Ліберальні настрої в середовищі російської громадськості обумовили активне пожвавлення польського національного руху, який, природно, вийшов далеко за межі етнічних польських земель. Причому, до кінця 50-х років поляки поводитися досить чемно, натхненно сподіваючись на задоволення всіх своїх національних вимог з ласки прогресивного реформатора Олександра II. Однак перманентно зростаючі амбіції поляків щодалі більше та очевидніше почали переважувати рішучість та готовність російської влади до змін, тож вже на кінець 1860 р. радикально налаштовані національні лідери організували у Варшаві перші антиурядові маніфестації, а з початку 1861 р. такі виступи стали постійними. Зрештою, в умовах зростання польсько-російської конфронтації, польські патріоти навесні 1862 р. створили Центральний національний комітет і розпочали відверту підготовку до збройного повстання.

Такий перебіг подій безпосереднім чином стосувався українців, адже у вказаному протистоянні найбільш принциповим фактором його загострення та поглиблення було Українське Правобережжя, на яке кожна із антагоністичних сторін претендувала як на невід'ємно-законну частину свого „державного тіла”, а отже, і в українському селянстві Правобережжя як польська, так і російська освічена частина суспільства бачили „свій” народ. Тож поява тут (серед безмовного через свою майже суцільну неписьменність місцевого селянства) людей, які почали говорити від імені селян, які визнали їхню мову, культуру, світоглядні цінності своїми рідними, а себе назвали органічною частиною цього народу та проголосили готовність захищати його інтереси, сприяти його освіті та набуттю громадянської свідомості, тобто поява хлопоманів, – внесла суттєві корективи у польсько-російське взаємопоборювання. Безумовно, хлопомани-українофіли, які взяли на себе обов'язки української національної еліти, не були абсолютно винятковим, феноменальним явищем в українській історії. Але за обставин „приспаного” національного життя українців, яким воно стало в умовах Російської імперії, поява сили, що взялася консолідувати український люд до рівня набуття ним ознак нації, насправді давала якісно новий поштовх суспільно-політичному життю українського народу.

Про набуто власною політичною історією зрілість українців до повноцінного національного життя зазначав у статті „Україна”, що була опублікована у січневому за 1860 р. герценівському „Колоколі”, Микола Костомаров: „Більшість великоруської та польської публіки звикло не вважати нас окремим народом, не визнавати наявності у нас елементів самобутнього життя, які виробилися минулим, сумніваються щодо існування у нас власної народної мови й у можливості її літературного розвитку, та й загалом, ставлять наші особливості в ряд провінційних відтінків – то

російської, то польської національностей... Дякуємо імператору Олександру II і просимо тільки, щоб народ звільнився не лише за назвою, але щоб насправді користувався перед законом однаковими правами із дворянством: іншої свободи Україна, стійка в старих своїх переконаннях, не зрозуміє”[252, с. 499, 502; 225, с. 1, 12].

Останні слова М. Костомарова є досить символічними, оскільки новонароджена українська еліта дотримувалася протягом свого становлення цілком поміркованих поглядів, сподіваючись на реформаторські обіцянки російської влади, що були тоді суголосні із пануючими в середовищі російської громадськості ліберально-демократичними настроями, і тому головною метою власної діяльності українці проголосили виключно просвітницьку роботу в середовищі рідного простолюду. Більше того, сама поява української національно свідомої інтелігенції відбувалася через спротив польським національно-культурним претензіям на Правобережну Україну, а отже, за цією ознакою, імперська адміністрація оцінювала дії українців „союзницькою” силою в боротьбі з „польщиною”. А наголос українофілів на надзвичайній важливості надання освіти простолюду цілком узгоджувався із такими самими “переконаннями” влади. Тому й дозволено та підтримано було ініціативу недільного шкільництва.

Окрім недільних шкіл, в яких імперські чиновники незабаром почали розчаровуватися через неможливість проконтролювати в них зміст навчання, у владних колах постійно тривала дискусія щодо шляхів вирішення проблеми „правильної” просвіти простолюду. Зокрема, київський генерал-губернатор писав міністру внутрішніх справ у січні 1862 р.: ”В теперішньому часі, зі звільненням селян із кріпосної залежності в числі питань найбільшої важливості постало питання початкового навчання. Для ввіреного мені краю справа ця важлива ще й через особливі політичні умови: тут народна освіта має не лише здолати закостеніле невігластво, але й протидіяти претензіям поляків, релігійним та політичним. ...справу цю неможливо залишити на майбутнє і позбавляти суворого урядового нагляду, зважаючи на прагнення поляків та латинського духовенства взяти ініціативу в справі народної освіти і підпорядкувати її своєму впливу...”[113, арк. 2-2 зв.]

Вирішуючи саме цю політичну проблему, якраз і робилися поступки прагненням українських патріотів. Так, київський цивільний губернатор Павло Гессе у 1861 р. розпорядився навіть перекласти українською свою промову щодо введення уставних грамот, яку виголошував до волосних старшин [56; 223]. Таку ж практику впровадив чернігівський губернатор Сергій Голіцин, він послуговувався “Селянським положенням” перекладу П. Куліша [58, арк. 29]. Подібним чином Катеринославське губернське у селянських справах присутствіє розіслало по всіх волостях своєї губернії роз’яснення селянам про їхні нові права, згідно Положення 19 лютого 1861 р. також в українському перекладі [57, арк.10]. А на засіданні Західного комітету, що діяв при російському уряді, ще навіть у грудні 1862 р., тобто вже після заборони недільних шкіл та із появою в російській риторичній концепції „український сепаратизм”, все ж визнавали, що православне

духовенство, яке найближче контактує із народом, може бути надійним його вихователем, лише послуговуючись мовою народу. Тому з метою підвищення довіри народу доцільніше надавати йому освіту місцевою, зрозумілою народу мовою. Тоді ж таки Комітет постановив: „Якою мірою можливо і необхідно зобов'язати притч, щоб як навчання народу, так і звершення богослужіння велося місцевим нарідччям, із одночасним викладанням також російської мови, треба і можливо вирішити лише на місці” [138, арк.104 зв.]

В такому ж ракурсі пошуку доцільності задля спільної боротьби із полонізмом, а водночас задля вгамування ліберально налаштованої громадськості, владою було дозволено друк українського часопису „Основа”. Однак, прихильність до розвитку української мови як до одного із засобів боротьби із полонізмом, а водночас як до способу здобуття простолюдом освіти, досить швидко почала змінюватися в російському середовищі на цілком протилежні настрої. Підставою такої трансформації, значною мірою, стали україноцентричні, самоствердні публікації на сторінках „Основи”, а також різко критичні статті в російських виданнях, які засуджували розгляд „Основою” проблеми національно-культурної самобутності українців.

Відвертою та сміливою українською заявою прозвучала, щонайперше, стаття Миколи Костомарова „Дві русські народності”, де в самій уже назві проголошувалася окремішність українців. М. Костомаров розпочав статтю словами звернення до редактора: „Ваша „Основа” підіймає прапор руської народності, але відмінної від тієї руської, якій багатьма це звання присвоєно винятково. В її існуванні [іншої – руської народності – Ю.З.] не може бути сумніву, оскільки вона сама про себе заявляє. Тому ті, хто говорили руська народність і розуміли під цим щось одне, єдино-сутнє помилялися; вони мали б говорити руські народності” [193, с. 33]. Далі автор, ретроспективно оглядаючи історію формування двох народів, разом з тим розкрив відмінності, що їх характеризують: світоглядні, суспільно-правничі, сімейно-побутові тощо, оскільки, на його переконання, надзвичайно важливо пізнати духовну сутність кожного із народів, бо лише вона роз'яснить і визначить „чого належить нам сподіватися від літературного розвитку тієї руської народності, яка тепер вступає у свої права” [193, с. 34].

Зміст цієї статті, більшою чи меншою мірою, відверто або завуальовано став програмою всієї діяльності часопису „Основа”. Про це ж свідчить, приміром, редакційна стаття вересневого числа „Основи” за 1861 р.: „Визнаючи значення кожної народності в загальному житті людства, ми більш за все маємо прагнути зрозуміти *наші* [виділено в джерелі] національні особливості, *наші* природні, ні в кого не запозичені, джерела існування... Допоки людина не пізнає сама себе і не визначить ясно власних стосунків з іншими людьми, доти вона – істота безособова. Те ж саме можна сказати і про народи загалом” [150, с. 2].

Подібний ідейний зміст несли статті Миколи Костомарова „Правда москвичам про Русь” [197] та „Доповнення до правди москвичам про Русь” [194], стаття Пантелеймона Куліша „Відповідь московському „Дню” [202], а

також Павла Житецького „Руський патріотизм” [179]. Всі названі праці публікувалися вже як дискусійні відповіді російським патріотам, які підняли справжній лемент з появою найперших публікацій „Основи”.

Природно, що однією з головних проблем у суперечках була мова. Вже у другому числі „Основи”, в редакційній статті, аналізуючи публікацію катковської „Современной Летописи”, яка вихваляла галичан за їхню значно більшу прихильність до російської літературної мови у порівнянні із українськими літераторами, основ’яни писали: „Ні! З жодного огляду не доводиться українським літераторам брати приклад з галицьких. Постійна мрія руських Галичан – союз зі всією Руссю – для Українців не існує... Абсолютна централізація в мові була б пагубною перешкодою загальному благополуччю та освіченості; одноманітність породжує у нас [тобто, в Російській імперії – Ю.З.] потворність або юродство...”[218, с. 258].

Мовній проблемі було приділено значну увагу також у статті П. Житецького: “Для нас однаково смішними є шляхетський гонор поляків, що обзивають малоросійську мову хлопською, як і вельможна делікатність великоросів, що застосовують для цієї мети французький термін [йдеться про фр.: *patois*, тобто провінціалізм – Ю.З.] і стверджують, що малоросійська мова назавжди залишиться мовою простолюду, а не школи та освіченості. Але невже насправді російська мова має монополію? Питання про те, як і що візьме малоросійська література із російської науки та освіченості, має вирішитися практично і до того ж самим малоруським народом, а не трибуналом російських патріотів...”[179, с. 14, 18].

Гострота виборювання права рідної мови набула в „Основах” насправді націостверджуючого характеру, оскільки відверті суперечки із „співвітчизниками” – росіянами, само собою відкидали можливість будь-яких компромісів із поляками, і навпаки, читаючи, приміром, дискусійну відповідь Пантелеймона Куліша полякам, з-поміж рядків стає зрозуміло, що всі ці слова стосуються й росіян: ”Не кажіть нам, панове поляки, що ви як верства цивілізована... можете вести справу народну вперед, що ви як нащадки людей політичних, замініте нам брак понять громадянських, і т. д., і т. д. До часу, поки ми самі не прийдемо до переконань, схожих на ваші, ми для вас – або безжиттєва, апатична маса, або фанатично ворожий натовп. Ви любите свою мову, свої народні перекази. Дозвольте і нам зайнятися власною мовою і вивченням всього того, що з нами коли-небудь відбувалося...”[203, с. 70].

Звичайно, такі заяви українців викликали цілий шквал імперського спротиву росіян. Вже на початку 1862 р. спеціальний комітет, який було створено у Києві для розробки проекту статусу середніх та початкових навчальних закладів, одногolosно постановив надалі не послуговуватися поняттям “вітчизняна мова”, а всюди замінити його словами “русская” мова, щоб ніхто не мав підстав розуміти під ним мову місцеву [185, с. 258]. А наприкінці 1862 р. та впродовж 1863 р. встановився режим політичної ізоляції та нищення усіх здобутків українського руху. На межі істеричності, “взявши в коло” українське питання, заговорила російська літературна

громадськість.

Як зазначає сучасний російський дослідник Олексій Міллер, очолив цю “боротьбу” популярний публіцист середини ХІХ ст. Михайло Катков, який свою полемічну вдачу вибудував на тому, що “побачив” в українофільстві складову частину “польської інтриги” і, таким чином, відразу перевів його із розряду шкідливих “заблужденій” в розряд безпосередніх політичних небезпек [415, с. 108]. Розуміючи незручність площини, в яку намагалися помістити “українську загрозу”, зі словами виправдання в газеті “День” виступив тоді М. Костомаров. Він рішуче та аргументовано відкинув всі звинувачення щодо співробітництва українців із поляками, а водночас зауважив, що важливість або беззмістовність справи, якою займаються українські патріоти, має вирішитися самим життям, і це з’ясується швидко, “аби лише нам не перешкождали насиллям” [196, с. 19]. Однак цих пояснень та закликів вже ніхто не чув.

Показовою є реакція аноніма на вказану публікацію: “Костомаров жаліється на витівки, вірніше сказати – на протести проти нього “Московских Ведомостей”, “Киевского Телеграфа” і “Вестника” Говорского. Тільки? ...а “Современная Летопись”, “Русский Вестник”, “Русское Слово”, “Библиотека для чтения”, “Время”, газета “День” і окремі брошури про хохломанію хіба говорять на користь справи п. Костомарова?... А “Труды Киевской духовной академии”, “Руководство для сельских пастырей”, “Университетские (киевские) известия”, “Сион” – місцеві органи південно-західної Росії, подібні “Киевскому Телеграфу” і “Вестнику” Говорского, – хіба висловлюють співчуття справі Костомарова?...” [142, с. 3].

Отже, російська публіцистика впродовж 1862-63 рр. разом із розгортанням риторичної війни проти поляків (що відверто вели тоді боротьбу за власну державу), разом із формуванням в російській громадській свідомості тотального ставлення до понять „вітчизна” та „імперія” рішуче змінила воднораз ставлення до пронародних зусиль українофілів, трактуючи їхню національно-культурну роботу „загрозою сепаратизму”. Звісно, що протистояти тотальному наступу владних дій адміністрації імперії, яка діяла в “порозумінні” із „громадською думкою” патріотів “єдиної і неподільної”, за умови, що все це „транслявалося” практично всіма засобами масової інформації – було неможливо. Доказом того може слугувати проблема перекладу Біблії, що постала на початку 60-х рр.

У березні 1860 р. інспектор ніжинського ліцею, український письменник Пилип Морачевський надіслав для рецензії петербурзькому митрополиту Ісидору власний український переклад Євангелій „від Матвія” та „від Іоана”. У супровідному листі він аргументував своє прохання релігійно-виховним значенням вказаного перекладу для дванадцяти мільйонів українських православних християн [297, с. 296]. Реакція митрополита вже в середині вересня того ж року прозвучала, безапеляційно заперечуючи будь-яку можливість україномовного друку. Проте П. Морачевський завершив переклад усіх чотирьох Євангелій, а також Книги Діян Апостолів і надіслав свої тексти до Імператорської Академії наук. У

фондах Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського збереглися дбайливо виконані копії виписок із протоколів засідань Відділення “русскої” мови та словесності Академії наук за 1862-65 рр., на яких розглядалося питання україномовного перекладу Євангелій П. Морачевського. Прикметно, що рішення засідань вказаного Відділення ще у грудні 1862 р., а також у січні та лютому 1863 р. були цілком прихильними до праці П. Морачевського і навіть висловлювали клопотання перед Священним Синодом щодо дозволу на друк, але пізніше таке питання вже не розглядалося [48, арк. 1-2 зв.]

Заслуговує на увагу також експертна думка Академії наук, підготовлена на основі рефератів з цієї проблеми, поданих впродовж 1862-63 рр. академіками того ж відділення Ізмаїлом Срезневським, Олександром Востоковим та Олександром Нікітенком: „Євангелія, перекладені малоросійським наріччям паном Морачевським, вищого ступеня праця прекрасна і зі вчено-філологічного огляду і з огляду релігійно-морального. В першому сенсі, передусім, поставало питання: чи здатне малоросійське наріччя, на теперішньому рівні свого літературного розвитку і розробленості, навчати тим божественним, величним істинам, які містять у собі Євангелія? Питання цим перекладом, на нашу думку, вирішилося, як не може бути краще. Малоросійське наріччя блискуче витримало іспит такого змісту і усуває усякі сумніви, якими багато хто переймався щодо можливості висловлення піднесених ідей розуму, піднесених почуттів серця, не вульгаризуючи, не спрощуючи їх, не вдаючись до аналогій... Немає сумніву, що переклад Євангелія Морачевського повинен стати епохою в літературному оформленні малоросійського наріччя” [48, арк. 2 зв.-3]. (Переклад Пилипа Морачевського був заборонений до друку, однак поширювався у рукописному вигляді [428, с. 595-596]).

Зрозуміло, що всі висловлені академіками добрі слова на адресу якості україномовного перекладу Євангелій є незаангажованою думкою однієї із частин російської освіченої громадськості, і водночас вони засвідчують, що російська громадськість була далеко не одностайною в своїх поглядах. Тим більше, що в Російській імперії ще за Олександра I було перекладено або закуплено із-за кордону переклади Нового Заповіту та інших частин Святого Письма 41 мовою, в тому числі: російською, калмицькою, карельською, мордовською, монгольською, турецькою, вірменською і т. ін., лише не українською [298, с. 200; 530, с. 696-701]. Проте, останні слова „Думки Академії наук” у наведеній цитаті про те, що переклад Євангелія повинен стати епохою в літературному становленні української мови, з політичних міркувань можна цілком назвати “доносом” владі щодо можливої небезпечності наслідків появи україномовного Євангелія.

Зрештою, саме так влада і поставилася до проблеми перекладу Святого Письма. Зокрема, київський генерал-губернатор Микола Анненков, щойно вступивши на посаду по смерті князя Іларіона Васильчикова у грудні 1862 р., побачив в українському перекладі Біблії перспективу досить серйозної небезпеки для імперії. Про це він доповідав шефу жандармів і начальнику III Відділення князю Василю Долгорукову: “...бажання перекладу

малоросійською мовою не може бути виправданим ні потребою народу, ні властивостями мови і не можна не думати, що ця справа має щонайбільше характер політичний. До цього часу в літературі йде суперечка щодо того, чи є малоруське наріччя лише особливістю русскої мови, чи це мова самостійна. Досягши перекладу малоруським наріччям Святого Писання, прихильники малоросійської партії здобудуть, так би мовити, визнання самостійності малоруської мови і тоді, звичайно, на цьому не зупиняться, а спираючись на окремість мови, почнуть заявляти претензії на автономію Малоросії” [141, арк. 5-5 зв.].

Такій настороженості щодо української мови, а відтак несприйняттю владою імперії будь-яких дій українців, що мали національно-культурний зміст, прирівнянню їх до „польської небезпеки” передувала низка слідчо-судових справ впродовж 1862 р. Найбільш резонансною з них стала справа підполковника Андрія Красовського.

20 червня 1862 р. київський генерал-губернатор писав міністру внутрішніх справ, що через вперте небажання селян Канівського, Черкаського, Чигиринського, Звенигородського та Таращанського повітів підписувати уставні грамоти, він прийняв рішення відрядити із Києва до м. Богуслава Канівського повіту резервний батальйон Житомирського піхотного полку для „вразумлення” (писалося в листі) селян. Цей перехід військ було призначено на 19 червня, але 17 числа, після полудня, в таборі дислокації батальйону було помічено підполковника А. Красовського, котрий підкинув якусь листівку. З’ясувалося, це був заклик до солдат Житомирського полку відмовлятися виконувати накази, спрямовані на приборкання селян: „...наказ сікти своїх і стріляти в них за те, що вони хочуть Землі та Волі, навіть якщо він самого царя наказ, все ж він наказ окаянний. Виконувати його в жодному разі не слід. За це і Бог покарає і свої близькі люди проклянуть. Сто раз легше вміти померти так, як ваші товариші в Криму, ніж жити катом батька і матері, сестри і брата, катом рідної землі руської...” [140, арк. 1-4 зв.]

В процесі подальшого слідства в А. Красовського було вилучено значний перелік відверто антиурядових паперів, як-то: гімн визволення Польщі, портрет та біографія одного з лідерів польського визвольного руху Іоахіма Лелевеля, зошит із забороненими віршами Тараса Шевченка, сатиричні твори та пасквілі про царствующих осіб, про порядки в Росії, про ставлення українців до росіян [в оригіналі документу: русинів до москалів – Ю.З.], а ще – значна кількість записів українських пісень, віршів, листів українською мовою, власні портрети А. Красовського в українському національному одязі [140, арк. 1-4 зв.; 217. с. 279-284]. Усе це під час допитів було використано для звинувачення А. Красовського ні від чого не відмовлявся, спокійно визнаючи всі вказані речі за власність і пояснюючи, коли, що та за яких обставин набув. Окремим звинуваченням А.

Красовському ставилося те, що він і раніше неодноразово носив український одяг та був помічений у близькому спілкуванні із селянами [140, арк. 1; 217. с. 271].

Особливого значення, а водночас ще прискіпливішої уваги в очах влади, набула справа А. Красовського, коли йому під час перебування в казематі Київської цитаделі було підкинута лист-відповідь від солдат Житомирського полку. Цього листа А. Красовський після виголошення йому смертного вироку передав генералу Левковичу, зреагувавши в такий спосіб на пропозицію останнього просити про помилування. А. Красовський відмовився, сказавши, що вироком суду задоволений, а надихає його на те солдатський лист: "...Спасибі Вам, чесний, благородний страднику, за Вашу любов до бідного солдата і його брата, бідного селянина. Такі офіцери, а особливо полковники – рідкість... Честь і слава чесному і славному страждальцю підполковнику малоросійському. ...покійно дякуємо, Ваше Високоблагородіє, що і нас, селян, розумним словом не обійшли. Житомирці" [217, с. 277]. Зрештою, А. Красовського було засуджено каторгою та відправлено до м. Пермь [19, арк. 1-4; 140, арк. 17-25; 404, с. 36-56].

Природно, що таке колективне засвідчення солдат полку в своїй прихильності до "офіцера-відступника" не могло не зчинити справжній переполох серед представників імперської влади аж до найвищих її щаблів. Причому, лякливими, мабуть, були не так реальні наслідки саме цього прецеденту, як уява про можливий розвиток подій за подібних обставин. Той факт, що А. Красовський за переліком звинувачувальних підстав цілком відповідав типовому образу „хлопомана”, загострював увагу властей перед проблемою: наскільки просто хлопоманський рух, за своєю суттю, відомий до вказаних подій виключно як рух культурницький, може набути змісту і ваги цілком загрозливої, подібної тим "неприємностям", які вже мала влада у стосунках із поляками.

Нагадаємо, що саме з середини травня до середини червня 1862 р. у Санкт-Петербурзі тривали пожежі, які реакційна преса в очах громадськості Росії успішно пов'язала із ліберально-демократичним рухом, і суспільство в пришвидшеному темпі почало повертатися на усталені консервативно-провладні позиції [391, с. 155-157]. Тоді ж таки, за „височайшим повелінням” від 12 червня 1862 р. повсюдно закривалися всі недільні школи та народні читальні із звинуваченням, що зловмисники в деяких школах поширювали „шкідливі вчення, обурливі ідеї і спотворені поняття про право власності та безвір'я” [100, арк. 2]. Ці заходи російська громадськість також зустріла вже як цілком законні. Тоді ж повернулася звична практика репресивних розправ із „інакодумцями”. 19 червня було призупинено видання часописів „Современник” та „Русское слово” [391, с. 179-180]. У цьому ж часі почала стрімко „заходити зірка” впливовості та авторитету Олександра Герцена серед російської освіченої громадськості, а його місце все впевненіше займав реакційний монархіст Михайло Катков [379, с. 160-161]. Саме із червня 1862 р. бере свій відлік не лише зростаюча прискіпливість імперської влади до українського національного руху, але й розгортання заходів із його приборкання. Свого часу Федір Савченко висловив думку, що „першоджерелом появи в житті українському Валуєвського указу були не

„Основа”, не школи й абетки, навіть не українська мова й одяг та ходіння в народ „хлопоманів”, а ...можливість розповсюдження „хлопоманської” української пропаганди в армії через союз полковників Красовських з „хлопоманами” типу Антоновича й Чубинського” [453, с. 200-201].

У липні 1862 р. вдруге постала справа Бориса Познанського, ініційована священником, який доніс, що серед селян поширюються чутки про священні гайдамацькі ножі [26, арк. 17-20 зв.; 91, арк. 156 зв.; 278, с. 722-723] і, зокрема, такого ножа має Б. Познанський, якого слід підозрювати одним із головних бунтівників. Відрядженому на місце подій казенних справ стряпчому вдалося дізнатися, що в селі Дударях, в будинку поміщиці – вдови полковника Габель (у якої служив економічним розпорядником Б.

Познанський) бували також у різний час Йосип та Гадей Рильські, Альберт Трахтенберг, Володимир Антонович, Федір Панченко, підполковник Андрій Красовський, Каленик Шевченко. Підозрілими стряпчому здалися також сини пані Габель – Якуб та Віктор, які “ходять переважно в селянських свитах, розмовляють українською і цікавляться літературою, особливо творами Тараса Шевченка”. А сам “Познанський засвоїв собі побут селян у мові, одязі та способі життя такою мірою, що, не знаючи його походження, можна думати, ніби він народився селянином” [101, арк. 1-5, 11-11 зв.]

Враховуючи напруженість моменту „прозріння” російської адміністрації щодо ймовірних загроз „хлопоманського руху”, Борис Познанський, у якого збиралися усі найвідоміші українські активісти включно із щойно викритим на той час А. Красовським, не міг не потрапити в коло особливої уваги місцевої влади. Щоправда, звинувачення стосовно переховування гайдамацького ножа та підбурювання селян залишилися на рівні чуток, а щодо товариства, яке збиралося в с. Дударях, попри його підозрілість, ніяких певних заборонених дій встановити не вдалося. Навіть, більше того, мировий посередник дільниці, де жив Б. Познанський, заперечував його шкідливий вплив на селян, а стряпчий, котрий особисто перебував в с. Дударях, при введенні уставної грамоти переконався, що жодного невдоволення селяни не висловлювали [101, арк. 11 зв.-12].

Інакше склалася справа, за якою у вересні 1862 р. подібним чином, без якихось конкретних доказів, відстежувалася „хлопоманська” поведінка Павла Чубинського. Інформація збиралася із чуток, а також із свідчень поміщиків, станових приставів, земських справників та сільських старшин.

Звинувачувався підозрюваний в тому, що „розповідав народу якісь легенди про колишні вольності”, „носив малоросійський одяг”, „бував без усякої очевидної потреби в місцях проживання тимчасовозобов’язаних селян”, „спілкувався з молодими парубками” та разом „співали малоросійських пісень і танцювали” [102, арк. 1-4]. Зрештою, показовими є прикінцеві звинувачення, які доповідалися київському генерал-губернатору: „Поміщики Чучмарьов, Мельниковський і Книш пояснили, що пан Чубинський із описаних дій, а ще більше своїми вільними думками викликає у них серйозні побоювання, ніби він має на увазі якусь шкідливу ціль, але жодного факту вказати не можуть. Поширюються чутки, що метою його старань є

навіювання народу вчень соціалізму і комунізму” [102, арк. 6 зв.]

Рівень антиукраїнської істерії у владних колах другої половини 1862 р. був настільки значним, що самих лише вказаних “побоювань” та “чуток” виявилось достатньо, аби із суми зібраної інформації у вказаній справі загальним висновком проголосити: “...Чубинський, не дивлячись на відсутність фактів, безперечно, має за мету оманливо і антиурядово тлумачити народу його [тобто уряду – Ю.З.] положення, але виявити фактично це неможливо тому, що впливаючи на розум простого і легковірного народу, він користується прихильністю цього народу” [102, арк.

7]. Згодом до сказаного додалось ще одне нічим не вмотивоване звинувачення П. Чубинського у авторстві українського заклику до селян, який з’явився у Золотоніському повіті. Як наслідок, вже у жовтні, “виконуючи височайшу волю”, було прийняте рішення про заслання П. Чубинського в м. Пінегу Архангельської губернії, а 4 листопада 1862 р. арештований, в супроводі жандармів покинув м. Київ [102, арк. 9-9 зв., 12].

Отже, імперська влада, все успішніше завойовуючи прихильність громадської думки росіян, “пробуджуючи” у них почуття “патріотичного занепокоєння” через загрози єдності вітчизни-імперії, заручаючись підтримкою стурбованого галасу, який зчинився у пресі, впевнено почала переходити до рішучих репресивних заходів силового приборкання усіх “небезпек”. А український рух, “українофільство”, “хлопоманство” було прирівняно у цей час до “польської сепаратистської інтриги”.

Саме в такій суспільно-політичній атмосфері було припинено вихід “Основи”. Окремі дослідники цієї проблеми [391, с. 295-296; 415, с. 80] акцентували увагу на тому, що насправді жодних розпоряджень про закриття “Основи” урядом не робилося, а отже – внутрішні протиріччя в редакції цього часопису, відсутність певного фінансування видання, власне, відсутність меценатів (оскільки, зрозуміло, імперська влада, в жодному разі, таке видання підтримувати фінансово не могла), а також втрачений інтерес передплатників, число яких вже з кінця 1861 р. постійно та стабільно зменшувалося – були начебто визначальними причинами скорочення накладу аж до самозакриття “Основи” восени 1862 р. [327, с. 73-83].

Автор дисертаційного дослідження, присвяченого “Основи”, Спартак Айтов, зауважив, що значною мірою проблеми часопису обумовлювалися редакційними суперечками між В. Білозерським та П. Кулішем, а також досить значними протиріччями як особистого, так і стратегічного (щодо спрямування публікацій “Основи”) характеру [534, с. 55-56]. Саме на останній проблемі (редакційній стратегії часопису) слушно акцентував увагу Віктор Дудко [177, с. 157]. Серйозність проблеми конфлікту поколінь у долі “Основи” (та загалом в історії українського руху середини ХІХ ст.) підкреслив також Василь Ульяновський [478, с. 136].

Але! Чи міг нормально існувати українознавчий часопис в умовах “викриття” української “загрози”? Чи могли цікавитися, передплачувати або жертвувати на видання „Основи” заможні люди, коли у поліцейських рапортах її („Основу”) звинувачували у збуренні неспокою серед простолюду

? [11, арк. 1-11]. Вже наприкінці 1861 р. цензура стабільно затримувала вихід кожного чергового числа журналу [277, с. 195-196], а нападки на публікації „основ’ян” у ”популярних”, „авторитетних” проурядових виданнях формували враження „підозрілості” та антиурядовості [20], тож читати такі матеріали означало також наражатися на підозрілість з боку властей. У січні 1862 р. в канцелярії київського генерал-губернатора було заведено справу під назвою: “Справа про появу твору під назвою “Основа” і про спостереження за появою інших обурливих творів” [96].

За таких обставин В. Білозерський, на якого сучасники тих подій покладали найбільшу провину за припинення діяльності “Основи” [177, с. 157-158; 266, с. 137-140], усвідомлював, що він є редактором видання, яке дратує проурядові сили, а маючи досвід кирило-мефодіївського процесу, природно остерігався відповідальності. Тим більше, як стверджує сучасна дослідниця постаті В. Білозерського Наталя Барабаш, редактор „Основи” був дуже обережною людиною в політичних питаннях і мав переконання, що його часопис “зможе існувати лише тоді, коли об’єднає навколо себе всіх українців, зокрема українських поміщиків” [266, с. 136]. Тож відгуки російської громадськості, особливо з середини 1862 р., щодо українського руху лягли на Василя Білозерського важким тягарем усвідомлення своєї безпосередньої причетності до справи, яка із літературно-громадської перетворилася на “політичну”.

Загалом із становища, коли протягом 1859-61 рр. у російсько-польському протистоянні за прихильність українського селянина імперська влада погоджувалася із закликами „хлопоманів” підтримувати та розвивати “місцеву”, “народну”, тобто українську мову як засіб надання селянам грамотності „в російському дусі”, а самі хлопомани у тій урядовій політиці виступали союзниками в антипольській боротьбі, – з середини 1862 р. будь-які прояви прихильності до української культури оцінювалися вже сепаратистською загрозою єдності вітчизні-імперії. Кожен шляхтич чи дворянин, студент чи гімназист, поміщик чи чиновник, що дозволяв собі спілкування із селянами, носіння українського одягу, читання україномовної „Основи” чи поширення її разом з іншою українською літературою, а, тим більше, несанкціоноване владою навчання селян грамоти, викликав підозри неблагонадійності. Тож українці змушені були доводити, що право на власну ідентичність, отримання селянами грамоти їхньою рідною мовою та влаштування прийнятних поземельних відносин з поміщиками не означає замаху на устої імперії та її кордони. Проте ліберальна “великодушна поблажливність” щодо діяльності українських активістів, “хлопоманів” – як серед російської громадськості, так і в політиці самодержавства – залишилася наприкінці 1862 р. лише у спогадах.

Звичайно, український рух не обмежувався самим лише Українським Правобережжям, а отже, і репресії також не були локальними. У липні 1863 р. чернігівський губернатор Сергій Голіцин доповів у III Віділення про свої враження від перегляду листування чернігівських громадянців Івана Андрущенко та Степана Носа. Особливо відвертим свідченням про справжні

наміри українців, на його думку, був лист до згаданих чернігівців від полтавців-громадівців Дмитра Пильчикова та Віктора Лободи. Останні ще у березні 1862 р. писали, що російські часописи та уряд дивляться скося на пробудження національної свідомості України, але саме тепер на часі, підкреслювали вони, домагатися права на розповсюдження грамотності та книжок українською мовою. Тож С. Голіцин робив присуд: “Прагнення впровадити навчання малоросійською мовою має за мету нав’язати народу переконання про його якусь рішучу і цілковиту відмінність від великоросів, а також полегшити не навчання, а національний сепаратизм” [57, арк. 16].

Найчисельнішою і, мабуть, найактивнішою у своїй діяльності була Полтавська громада. За два роки лояльного ставлення влади до недільних шкіл вони були відкриті в усіх повітових містах і більшості містечок Полтавщини, загальним числом – 23 школи. А за твердженням дослідника історії полтавського земства Федора Щербини, у селах краю планувалося відкрити іще 276 недільних шкіл [52, арк. 1-2]. Саме на Полтавщині найкраще купувалися українські книжки, по кілька тисяч на рік. Лише навесні 1861 р. було продано 12 195 примірників так званих “кулішевих метеликів”, за якими полтавські хлібороби приходили за 50 верств [304, с. 13]. Готувалися також полтавці (з великими сподіваннями на отримання дозволу) до випуску своєї газети “Нива” [304, с. 18]. Один із найактивніших полтавських діячів – Олександр Кониський – розгорнув серед селян пропаганду із заохоченням їх до створення в сільських громадах позичкових кас [304, с. 19], аби незалежнити поліпшення добробуту українських селян, а також створити матеріальну базу для підтримки громадських справ – освіти, книгодрукування, медичної допомоги тощо.

У Харкові діяла відносно нечисельна, але радикально налаштована громада, що головним своїм покликанням також вбачала освітню та національно-виховну роботу серед простолюду. Своєрідним програмним свідченням пріоритетів харків’ян є їхній лист, адресований “галицькій молоді” у листопаді 1862 р. Усвідомлюючи свою відповідальність перед рідним народом, громадівці писали: “І от уже більше ста років, як ми, освічене українське дворянство, тюпаєм за Москвою, не озираючись назад і не знаючи, що сердешний наш народ давно махнув на нас рукою, як на перевертнів, як на пропащих для його людей... У народній школі українець не вивчиться як слід московській мові, а тільки привчиться нівечить свою рідну і починає дивитись на неї, як на мужицьку, недостойну уваги і шаноби... А занедбавши, занехавши народну мову, чоловік необхідно з таким же недбанням дивиться і на все, що складає його народність... І чи не краще ж замість того, щоб набивати народові голову усякою московською всячиною, розвивати в йому свої вродимі основи духовні, розширювати його кругозір посеред рідного життя, вияснити його положення і вагу, привчати дивитись на все, що породила духовна його влада, як на народну святиню...” [207, с. 184-185].

Таємне товариство харківських студентів існувало вже із 1856 р. (щоправда, воно виношувало більше ідеї загальноімперського соціального

перевороту, аніж задоволення національних потреб українців). Викриття владою та переслідування їхньої діяльності змусило близько 40 осіб впродовж 1857-1860 рр. перевестися для продовження навчання до Київського університету [478, с. 145]. Цікаво, що саме із переїздом харків'ян радянський дослідник А. Барабой пов'язував зародження руху недільного шкільництва (у Києві), а також ідею створення (у перспективі по всій Російській імперії) чисельних університетів, академій, училищ, публічних бібліотек, видання для народу часописів “місцевими наріччями” тощо [268, с. 246, 249].

Природно, що із піднесенням українського національного руху на зламі 50-х–60-х рр. у Харківській губернії, як і в Катеринославській, до речі, українська справа набула надзвичайного поширення і навіть певної моди. Український одяг, народні пісні, обговорення національних потреб стали прикметами громадського життя того часу, пригадував Григорій Залюбовський [183, с. 238-241]. Звісно, що антиукраїнські погроми 1862-63 рр. не минули і харківських громадянців [487, с. 9, 11].

Переслідування та репресії українського руху відбувалися в умовах ізоляції та обструкції, коли жодне із російських видань не надавало можливості українцям пояснити свою позицію та відповісти на чисельні закиди і звинувачення. Чи не єдиним виразним публічним виступом українців у другій половині 1862 р. був „Відгук із Києва”, передісторію появи якого досить детально дослідив Гнат Житецький [335, с. 98-99]. Цю заяву авторства Павла Чубинського, Володимира Антоновича, Павла Житецького, Віктора Торського та Івана Кас'яненка, підписану 21-ю особою українських громадянців [42, арк. 10; 219, с. 3] у серпні 1862 р., було надіслано для публікації в редакцію „Современной Летописи”. Звідти вона була передана до московської цензури, а остання переслала її міністру народної освіти Олександрові Головніну, який 28 вересня повернув її до Києва генерал-губернатору Іларіону Васильчикову для прийняття остаточного рішення.

Київський начальник краю відповідав двозначно. З огляду, що люди, які підписали заяву, зауважував І. Васильчиков, об'єдналися в громаду у державі, за законами якої жодне товариство не може розпочати діяльність без дозволу і без відома влади, друкувати їх виступ не зовсім доречно. Проте вони оголосили свої прізвища і викликають своїх обвинувачувачів на прилюдну дискусію, тому „було б корисно цю заяву надрукувати, бо літературна полеміка мусить допомогти уряду у цій справі – виявити мету та з'ясувати дух і напрямок тих осіб, що підписали статтю. Окрім того, голосна заява цих людей про їхні погляди і завдання діяльності повинна зупинити їх перед неблагонадійними вчинками через те, що на них звернута буде увага супротивників, яких прилюдно покликано на суд громадянства” [335, с. 98]. Зрештою, у листопадовому числі згаданого додатку до катковського „Русского Вестника” заява українців була опублікована [219, с. 3-6].

Київські громадянці виголосили, що вони є тими, кого місцева польська шляхта називає хлопоманами, а, за розумінням цієї ж шляхти, назвати кого-

небудь „другом хлопів” (тобто селян) означає найдошкульніше образити. Однак вони (громадівці) вбачають свій головний обов’язок саме в тому, щоб вжити усіх можливих заходів аби надати народові освіту, щоб він зумів усвідомити себе та свої потреби, умів відстоювати їх і, зрештою, своїм розвитком досягнув би того рівня громадянської свідомости, яка б відповідала рівню наданих йому законом прав. Головною тезою переконань громадівців було заявлено твердження, що „ні окрема особа, ні гурток, ні громада, ні навіть увесь так званий освічений прошарок суспільства не має жодного права накинути більшості народу, використовуючи його нерозвинутість та безмовність, будь-яку теорію, взяту а priori”, тому справжні друзі народу мають за обов’язок „допомагати народному розвитку, не пропонуючи йому ні політичних, ні соціальних тлумачень, терпляче чекати часу, коли сам народ зможе розмовляти з нами про справи, які зараз недосяжні для його розумового розвитку, а тому вони для нього загадкові, темні, не потрібні”[219, с. 3-4].

Відкидаючи усі підозри у політичному сепаратизмі як „безглуздому та наївному наклепі”, автори Відгуку водночас визнали себе сепаратистами в сенсі бажання розвитку української мови та письменництва. „Оце бажання насправді наше, але що в ньому бачать злочинного – ми не розуміємо... А перед безглуздим гомоном, перед зграєю нашіптувачів, перед несамовитим гнобленням ми за жодних обставин не наважуємося зрікатися наших думок і переконань”[219, с. 5-6].

Як і бажав князь І. Васильчиков, заява української молоді посприяла уряду у „викритті мети, з’ясуванні духу та напрямку тих осіб, які підписали статтю”. Щоправда, полеміки, яку він пророкував як засіб „викриття” громадівців, не вийшло, оскільки, після припинення видання „Основи” українці не мали більше можливості публікувати свої відповіді „патріотам” імперії, а, отже, 1863 р. став часом тотального переслідування та бруталного нищення всього українського. Поодинокі відповіді українців, які стали можливими лише закордоном, зокрема, у галицьких виданнях – у політичному часописі „Слово”, що виходив за редакцією Богдана Дідицького, та у літературно-політичному віснику „Мета”, редакції Ксенофонта Климовича детально та аргументовано дослідив у 20-х рр. ХХ ст. Кирило Студинський [472].

Зрештою, усі аргументи українців наприкінці 1862 – на початку 1863 р. про те, що вони відстоюють лише право народу на здобуття писемності рідною мовою і жодних політичних амбіцій не мають, а до того ж, що всі звинувачення їх у підсобництві польським інспіраціям є абсолютно безглуздою вигадкою, ні у владних колах, ні в середовищі російської громадськості вже не сприймалися. Окремі розсудливі та стримані голоси з виваженим аналізом суспільно-політичної ситуації в Росії цілковито поглиналися “ура-патріотичною” нетерплячістю. До розсудливості закликав, приміром, анонімний автор „Записки” (вона датована була жовтнем 1862 р.), в якій відстежувалися ближчі наслідки та перспективи впровадження земельної 1861 р. реформи в Українському Правобережжі.

Автор аргументовано передбачав, що реформування економічних стосунків без належних змін у суспільному житті законсервує існуючі проблеми соціальних та міжнаціональних протиріч, які є традиційними у цьому краї. До селянської реформи, говорилося в „Записці”, російський уряд виступав у Правобережній Україні як зовнішня репресивна сила, що змушує „руських селян” коритися „польським панам”. І тепер, підкоряючись силі, селяни приймають уставні грамоти, і реформа ніби то відбувається успішно, але чи може бути пасивна покора матеріальній силі гарантом міцності, впроваджуваного у такий спосіб порядку? Чи відповідатимуть результати такої реформи задуму перебудувати основи суспільного та політичного життя краю? „Чи не кинуто такими діями у народний ґрунт насіння глибокого відчуження цілого південно-руського народу від загальної вітчизни російської і чи не посіяна майбутня революція? Ідея царя і його правди сильно підірвана в народі, застосуванням різок і зброї там, де мала б діяти лише сила переконань, а із втратою народом цього ідеалу, де інші засоби морального зв'язку населення цього краю з Росією?” [123, арк. 34 зв.-35].

Отже, автор поставив проблему націоналізації свідомості селян Українського Правобережжя в „російському дусі”, аби селяни могли відчутти свою спорідненість із іншими землями „спільної вітчизни – Росії” та рештою російського народу. Тому потрібне „правильне” моральне виховання, але для цього в тутешньому краї немає умов, бо „дворянство антинаціональне [йдеться про антиросійськість польської шляхти – Ю.З.], бюрократія деморалізована, а духовенство православне невігласне” [123, арк. 42 зв.] На переконання анонімного автора „Записки”, лише хлопомани є тією силою, яка має майбутнє в краї. Натомість, шляхта, незаперечно, за логікою історичного розвитку, повинна позбавитися свого впливу, бо „ті принципи, на яких шляхта намагається утриматися в краї, втратили усяке значення і силу у життєвому русі політичних суспільств до прогресу” [123, арк. 54 зв.-55].

Звісно, що, говорячи про закономірність життєвого руху до прогресу, автор „Записки” брав до уваги досвід Західної Європи, де процеси націоналізації разом із формуванням громадянських суспільств успішно руйнували рештки застарілих моделей станової організації державного управління, ліквідуючи залишки політично-правових протиріч між всеспроможною правлячою аристократією та упослідженим простолюдом, створюючи тим самим модерні політичні нації: французів, англійців, італійців і т. д. Тож, за аналогією, дворянство-шляхта Російської імперії вже була неспроможна за нових умов повноцінно виконувати роль опори царя-самодержця в його управлінні, тим більше, що у Правобережжі цей стан склали поляки. Звільнивши селян із кріпацтва та надавши їм реформою 1861 р. права особистого підданства (тепер уже не поміщик „відповідав” та „опікувався” за „своїх” селян), важливо було надати селянам усвідомлення власної причетності до „вітчизни-імперії” та її царського престолу, виховати любов до символів Російської держави, викликати почуття імперського

патріотизму і у такий спосіб утвердити в їхній свідомості „русскість” походження, а відтак, витворилась би триєдина (велико-, мало-, біло-) „русская” нація, про яку так мріяли патріоти-монархісти.

Оскільки „хлопомани” своїм головним завданням діяльності проголосили надання селянам грамотності та підняття їхньої свідомості до рівня громадського усвідомлення, то автор “Записки” називає їх єдиною силою, що має майбутнє в краї. Доказом безпечності та корисності тих дій, які провадять хлопомани, на переконання аноніма, є „ненависть шляхти, з якою вони [тобто шляхтичі – Ю.З.] дивляться на них [хлопоманів – Ю.З.], як на зрадників і ренегатів, а якими є справжні бажання правовірної шляхти, це вже досить відомо із чисельних її заяв та демонстрацій” [123, арк. 55].

Проте російська адміністрація все більше утверджувалася в думці, що хлопомани, якщо і не є союзниками поляків, то так само не сприяють своєю діяльністю й проросійській, проімперській націоналізації свідомості селян Правобережної України. Про це цілком впевнено писав у березні 1863 р. київський генерал-губернатор Микола Анненков начальнику III Відділення імператорської канцелярії князю Василю Долгорукову: „Думка про федерацію з Польщею навряд чи може бути приписана прихильникам малоросійської партії, навпаки, вони прагнуть протидіяти латинсько-польській пропаганді. Але водночас малоросійська партія викликає серйозне занепокоєння і діяльність її має бути підпорядкована пильному нагляду, оскільки особливо тепер, як переконують свідчення, що надходять із різних джерел, польська і малоросійська партії, маючи розходження щодо кінцевої мети своїх прагнень, збігаються у засобах, бо поляки також почали у закликах своїх до простого народу нагадувати йому про минулу незалежність України, про козацтво...” [141, арк. 4-4зв.]

Саме М. Анненков, зауважує Олексій Міллер, активізував антиукраїнську пильність російської влади. Призначений у грудні 1862 р. на посаду київського генерал-губернатора після смерті князя Іларіона Васильчикова, Микола Анненков ініціював у листах до Василя Долгорукова ідею спровокувати у пресі полеміку, яка б посприяла уряду викрити українофілів, а згодом просив його прислати у Київ досвідченого, але невідомого тут агента, який міг би проникнути в їхнє середовище [415, с. 98-99].

Однак не менш істотний вплив, можна припустити, справили на посадових осіб імперії листи стурбованих патріотів – малоросів. Так, у березні 1863 р. В. Долгоруков отримав анонімного листа із гнівним протестом щодо українського перекладу Біблії. Написаний у формі доносу на українців та їхню просвітницьку діяльність, цей лист вимагав репресій. „Із праху Шевченка, – писав анонім, – виродилася ціла ватага самих запеклих сепаратистів, які ненавидять Росію. Тепер їхнє головне місце у Києві, але деякі з них склали групу навколо „Основи”, у якій майже кожна стаття пахне революцією та відокремленням Малоросії... Задум цих революціонерів розрахований на надзвичайно широкі результати – почавши із відокремлення мови, вони приміряються на від’єднання Малої Росії від Великої і федерацію

з Польщею... Якщо нині вдасться виклопотати переклад Святого Письма наївпольським наріччям малоросів, справа буде виграна... там вже до цього міцного каменя, не важко буде прилаштувати відокремлення мови, потім життя, потім і національності...” [104, арк. 2-3 зв.; 141, арк. 7-9 зв.] Як бачимо, анонім мислив категоріями всеохопної імперської політики: щоб утвердити інтереси вітчизни-імперії, неприпустимо на її теренах миритися ні з існуванням будь-якої іншої мови, ні з часописами, подібними “Основи”, ні з перекладами Біблії – все це розумілося загрозами недоторканій цілості імперії.

Одночасно київський генерал-губернатор М. Анненков отримав листа від ніжинського малороса-донощика Івана Кулжинського. Припадаючи до ніг адресата витіюватими похвалами та висловлюючи захоплення рішучості репресивних заходів російського начальника, І. Кулжинський писав: „...Після радісних чуток, що всюди поширюються про Ваші патріотичні дії із очищення ввіреного Вам краю від сепаратистських та зрадливих замірів хохломанів та поляків, я вже не тільки з глибокою довірою до Ваших громадянських звитяг, але і з найглибшою моєю вдячністю наслідуюсь писати Вам...” [104, арк. 4]. А далі він підказував, де іще з’явилися бодай найменші згадки в пресі щодо українських питань. Зокрема, „Книжный Вестник” передрукував із „Одесского Вестника” повідомлення, що нібито у Києві має видаватися „Народная Газета” малоросійською мовою; а „Сын Отечества” надрукував Проект положення про народні училища, де між іншим є „жахливе правило”, – зауважував І. Кулжинський: „В тих місцевостях, де рідна мова не є великоросською, навчання у народних училищах починати місцевим наріччям, а вже потім переходити до навчання російською мовою”; „Киевский Телеграф” надрукував листа Костомарова, де він заохочує до грошових пожертвувань на видання українських книжечок для народу; а Академія наук ухвалила переклад Євангелія... [104, арк. 4 зв.-5 зв.]

Усі ці кляузи самим вже фактом своєї появи розв’язували руки самодержавству. Настрої серед російської громадськості змінилися. Великодержавні амбіції освічених верств Росії виявилися значно сильнішими демократичних захоплень, навіяних європейськими політичними процесами. А отже, влада впевнилася – усе, що б вона не зробила в ім’я збереження єдиної і неподільної Російської імперії, тепер буде схвалене більшістю в російському суспільстві.

Тож бюрократія імперії задля „проімперської” (що тотожно – „проросійської”) націоналізації свідомості неосвічених мас на „своїх” окраїнах, тобто на етнічно неросійських землях, вдалася до найпростішого – репресій, спрямованих проти національних рухів, які загрожували міфічній гомогенності „єдиної і неподільної вітчизни”, а також підривали “святий” для імперії принцип самодержавного “єдиноначалія”. Бо зрозуміло, що ідея-міф „русской єдності” Великої, Малої та Білої Русі ніяк не могла узгодитися із існуванням самобутньої мовно-культурної окремішності українців. Це переконання остаточно „визріло”, як бачимо, у окремих стурбованих долею

імперії “патріотів” ще наприкінці 1862 р., а вже у 1863 р. воно стало державною політикою.

Наприкінці лютого (за старим стилем) 1863 р. заборонено було вшанування пам’яті Т. Шевченка [58, арк. 100-101]. 2 квітня 1863 р. начальник III Відділення Василь Долгоруков писав міністру внутрішніх справ Петру Валуєву про „необхідність уникати всього того, що могло б підтримувати теперішні прагнення малоросійської партії”, а разом з тим інформував адресата, що особисто із самодержцем погоджено недопустимість друку україномовного перекладу Святого Письма [141, арк. 1-2]. 5 червня, за тією ж адресою, В. Долгоруков вже запитував поради щодо того, чи мають заборони на україномовний друк Святого Письма стосуватися також друку перекладеної тією ж мовою Священної історії, на яку М. Костомаров збирає пожертвування; а водночас повідомляв, що своє глибоке занепокоєння вказаним фактом йому висловив обер-прокурор Священного Синоду [141, арк. 12-13].

Вказані запити шефа жандармів переконали Петра Валуєва в тому, що репресії проти окремих проявів так званого “українського сепаратизму” не є достатньо ефективними, потрібно діяти системно. Тож 18 липня він підписав сумновідомий циркуляр: “...ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може і наріччя їхнє, яким послуговується простолюд, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі...” [391, с. 302-303].

4.3 Український проект формування суспільства громадянського типу

Селянська реформа 1861 р. стала підставою, що дозволила українським патріотам-націотворцям легально заговорити про українських селян як самобутній народ із природним правом власного самовизначення, а, водночас, розпочати діяльність, що сприяла набуттю селянами усвідомлення особистих прав вільних людей. Адже реформа проголошувала свободу селян, отже, потенційно моделювалася соціальна система „рівності” всіх підданих перед спільним сувереном – самодержцем. Тож тепер було важливо, аби селяни, усвідомивши свій новий статус, поводитися у стосунках зі своїми “вчорашніми” господарями, як належить поводитися вільним людям. Саме підняття свідомості народу через надання йому грамотності та елементарних знань стало головною темою діяльності активістів українського націотворення.

Найважливішими справами задля реалізації вказаної мети стали недільні школи, унормування українського правопису, друк букварів та художніх творів, адаптованих для читання селянами, домагання дозволу на видання україномовного перекладу Нового Заповіту, підготовленого Пилипом Морачевським, а також дозволу на навчання в початковій школі рідною мовою тощо. Знаковими українськими діячами у вказаному контексті є постаті Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша,

Володимира Антоновича, Тадея Рильського, Бориса Познанського, Павла Житецького та багатьох інших громадівців, а їхня спадщина засвідчує, що вони діяли як національні лідери – українські націотворці. Добровільно нехтуючи, або й, навіть, зрікаючись інтересів приватного життя, вони самовіддано присвячували усі свої сили та справи рідному народу, прагнучи піднести його освітню, культурну та правову свідомість. Однак піднесення загального рівня свідомості українського люду постає в діяльності українських націотворців не самоціллю, а засобом, реалізуючи який вони проектували ідейно-символічні засади майбутнього поступу України, а головною метою їхньої праці було вибудовування в Україні суспільних стосунків громадянського типу.

Володимир Антонович, якого польська шляхта звинувачувала у “зловмисному зближенні” із українськими селянами, пояснював у двадцятих числах лютого 1861 р. російській адміністрації, що поляки не зрозуміли змісту реформи, щойно проголошеної маніфестом 19 лютого, за якою встановилися громадянські стосунки, тож визнання студентами-шляхтичами селян „рівними собі”, дружньо-товариські взаємини з ними є цілком природними – „в житті треба виявляти християнську і братську любов до ближнього, а тому не можна допускати поганих стосунків із селянами, зневажати їх як особистостей” [80, арк. 236, 240]. А вже згодом, у першому числі „Основи” за 1862 р., у своїй знаменитій „Сповіді” він детально розтлумачив позицію нової української еліти – націотворців.

Реагуючи на звинувачення польського шляхтича Тадеуша Падалиці у відступництві, В. Антонович погодився і визнав себе відступником, але з гідністю констатував, що він відступився від ідеології шляхетської обраності та зверхності. Для польських шляхтичів, що живуть в Україні, писав він, є лише два шляхи: „або полюбити народ, серед якого вони живуть, проїнятися його інтересами... або ж, якщо для цього не вистачить моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом для того, щоб не додавати собою ще однієї дармоїдської особи, для того, щоб, нарешті, позбутися самому перед собою огидного докору в тому, що і я теж колоніст, теж плантатор...” [147, с. 93-94].

Отже, В. Антонович репрезентував політико-ідеологічну позицію новоявленої національної української еліти, яка щирим серцем сприйнявши реформу ліквідації кріпосного права, зневажувала шляхетські привілеї, а натомість шляхетно брала на себе добровільні зобов'язання прислужитися народу, виводячи його із пільми безграмотності та політико-правового невігластва. Одночасно українські націотворці у своїй діяльності виходили із апріорного ідейного переконання в тому, що український народ всією попередньою власною історією формувався як народ демократичних традицій та переконань. Микола Костомаров в одній із програмово-концептуальних праць – “Дві русські народності” – чітко проголосив ідею окремішності історії та політико-правової свідомості українців, а також зробив наголос саме на демократичності українського світогляду: “В природі південно-руській не було нічого насильницького, нівелюючого, не було

політики, не було холодного розрахунку та твердості на шляху до наміченої цілі” [193, с. 17].

Властивий південним русичам дух терпимості, відсутність національної зарозумілості, писав М. Костомаров, перейшов згодом в характер козацтва і зберігся до наших часів [193, с. 61]. Громада за південно-руським розумінням зовсім не те, що община по-великоруському. Громада – це добровільне зібрання людей, хто хоче – бере участь в ній, хто не хоче – виходить, так як було в Запорозжі: хто хотів – приходив, хто хотів – виходив звідти добровільно. За народним розумінням, кожен член громади є сам по собі незалежною особистістю, самобутньою особою; зобов’язання його до громади є тільки в сфері тих стосунків, котрі встановилися для взаємної безпеки і вигоди кожного члена громади, – тоді як, за великоруським поняттям, община є своєрідним відстороненим вираженням загальної волі, що поглинає особисту самобутність кожного [193, с. 73-74].

Демократичність українського народного світогляду остаточно викристалізувалася та утвердилася як іманентна риса суспільно-політичної культури українців у період козаччини. На цьому акцентувалася увага в усіх працях українофілів середини ХІХ ст., а водночас – гіперболізована романтизація козацьких традицій „братерства” у суспільних стосунках переносилася ними із сфери світоглядно-ідейних переконань у побутово-поведінкову сферу власного повсякденного життя. Найяскравішим зразком українофільського самозречення задля посвяти самого себе служінню рідному народові, саме у спосіб „братерського” розділення із народом усіх його радостей та випробувань, стало життя Бориса Познанського. Покинувши навчання у Київському університеті, у 1861 р. він оселився в селі Дударях Канівського повіту, одружився із сільською дівчиною і своє життя прагнув цілком „розчинити” у сільському побуті.

Стряпчий казенних справ Київської губернії, який розслідував у липні 1862 р. намову місцевого священика на Б. Познанського, доповідав, що „зв’язки його із людьми просякнуті демократичними ідеями; виявлення любові до простолюду і ненависть до панів” [101, арк. 15]. З’ясовано було також, що Б. Познанський постійно та послідовно „виявляв неприхильність до панів та просив не титулувати його таким іменем” [101, арк. 13]. Зрештою, стряпчий (про що він згодом рапортував), відвідуючи хату Б. Познанського та відчувши щирю гостинність господаря, почав йому співчувати як дворянину, який міг би за своїм розумом та характером бути успішнішим та більш корисним суспільству, а теперішні захоплення можуть зле відбитися і на його майбутніх дітях. На все це Б. Познанський з глибоким почуттям відповів: „Чи можна не любити цього великого, доброго, простого народу; не шкодую, що ввійшов у його середовище; буду працювати; в сільському простому житті небагато треба; а дітей, якщо будуть, зумію виховати” [101, арк. 15 зв. -16].

Такими ж рисами характеризували поведінку усіх хлопоманів. Київський земський справник ще у листопаді 1860 р. доповідав про них генерал-губернатору, називаючи „товариством комуністів”. Він стверджував,

що створили його студенти Київського університету і у його складі „більше ста осіб студентів, які навчаються, та таких, що вже закінчили навчання і проживають у різних місцях. Хто саме ці студенти я відкрити не встиг... Всі ці молоді люди особливо прагнуть прищепити ідеї комунізму простому народу, вони за будь-якої слушної нагоди навіюють селянам, що дворяни і селяни нічим не відрізняються за званням, бо всі рівні і все, хто що має, повинно бути спільним, що слуги не повинні називати своїх господарів *Panie*, тобто Барин, а просто *Wasie*, тобто Брат; їхня прислуга інакше не звертається до них як вказаним іменем...”[80, арк. 8-8 зв.]

„Пронародна” демократичність поведінки, що поєднувалася із безапеляційною зневагою усього „панського”, властива була, за переказами очевидців, також українофілу підполковнику Андрію Красовському, який „... одягався по-селянськи у свитку і гостроверху високу шапку, що її називають тарасовою; говорив малоросійською і часто роз’їжджав по Корсуню кіньми”[101, арк. 16].

Природу походження романтичної ідеї „безпанського українського суспільства”, що так сильно захопила свідомість новоявленої української інтелігенції, певною мірою пояснив Микола Костомаров у „Колоколі” публікацією статті „Україна”. Феномен демократичності української народної свідомості М. Костомаров безпосередньо пов’язував із козацьким минулим: „З часу козацтва починається нове життя нашого краю. Козацтво... було розсадником свободи і спротивом двоякому деспотизму: з однієї сторони – зовнішньому, напівдикому, східно-мусульманському деспотизму, а з іншої – внутрішньому, аристократизму, тонкому, цивілізованому, що розвивався у поляків, під впливом старих римських і папських понять до рівня потворності”[252, с. 499]. Річ Посполита, яку постійно турбували набіги орд, не могла обійтися без козацтва, а отже, вона мирилася з його існуванням в Україні, проте завжди хотіла, щоб число цих вільних людей було обмеженим. Натомість, український народ „хотів увесь користуватися правами вільних людей, всі бажали бути козаками і навіть самі реєстровці бажали своїм званням поділитися зі всіма. Народ не бажав мати над собою зверхників, народ бажав самоуправління, самосуду, рівноправного відбуття громадських повинностей і вільного обрання способу життя для кожного”[252, с. 500-501].

Ідеалізація „покозаченої свідомості” українців, тобто життєва потреба почуватися вільною людиною; товариська рівноправність у міжособистісних взаєминах; визначення старших над собою, неодмінно шляхом виборів, а не узурпації влади – усі ці традиційні для українських громадських стосунків риси відкидали будь-яку можливість примирення із становими традиціями. Українська свідомість однаково не сприймала як чуже: польський аристократичний республіканізм, який визнавав за людей лише „*dobrze urodzonu panowie*”, тобто „вдало (добре) народжених” – „кровну” аристократію; а ще більше – стану диференціацію в умовах російського самодержавного сатрапства, яке могло будь-кого підняти „з грязі в князі” і, навпаки – свавільно знищити кожного, хто виявляв би хоч якусь незгоду із

встановленим владою порядком.

Такі народні переконання українців, обумовили тактику дій українофілів, націотворців. Вони не бачили можливості „примирення” із тими представниками шляхти чи дворянства, які не ідентифікували самих себе “людьми одного племені” із українським народом. Власне, через відмову визнання польською шляхтою (за прикладом Володимира Антоновича) права за українцями жити власним самобутнім національно-культурним життям пояснював Тадей Рильський той антагонізм, що зберігався в суспільних стосунках Українського Правобережжя. Станові протиріччя поєдналися тут із національними, писав він, оскільки пани вважали себе поляками, а народ українцями, то їхнє “уявлення про перевагу станову перейшло у переконання про перевагу національну; думка про законність панування станового перейшла у думку полонізації” [243, с. 91-92]. Цю ж ідею розвинув Пантелеймон Куліш. Він писав, що замість того, аби самій злитися із українцями, шляхта, що мешкає на українських землях, хоче поєднати Україну з Польщею і ополячити нащадків козаків [203, с. 79-80].

Звісно, українофіли, змагаючись у публіцистичних дебатах із поляками, не могли собі дозволити бути настільки ж відвертими і з росіянами, проте настороженість останніх, що лише з’явилася наприкінці 1861 р., а через рік вже переросла у масове, суцільне побороювання всього українського, свідчить: росіяни за аналогією досвіду власної боротьби із польською націоналізацією – „полонізмом” у Правобережній Україні, сприйняли як таку ж небезпеку для інтересів імперії ще й українофільство. Таким чином, пронародні писання українофілів (власне, висловлювані ними ідеї демократизації суспільного життя) та їхня відверта боротьба із польською шляхтою почали сприйматися як загроза також і для російського дворянства; „зближення з народом” почало трактуватися російською адміністрацією як „загроза революції”.

Формуванню такого переконання у російської влади чи не найбільшою мірою докладала зусиль саме польська шляхта, а спонукав такі „намовляння” не стільки соціальний, скільки національний польський інтерес. Як писав Тадей Рильський, станово-шляхетський інтерес переріс, перевтілювався, трансформувався у шляхетсько-польський. Тож трикутник замкнувся: націоналізм (польський) породив націоналізми (російський та український). Водночас з тим, у контексті імперських порядків самодержавній адміністрації стало вочевидь зрозуміло, що націоналізм є найнебезпечнішою для імперії руйнуючою силою. Російські патріоти усвідомили, що на теренах імперії допустимою може бути лише „прорусская” – в тогочасній термінології, тобто – проросійська, а це тотожно – проімперська націоналізація. Вона повинна була реалізуватися через „виховання” народу у любові до царя та його імперії, а водночас носіями влади було усвідомлено, що жодного „добра” простолюд імперії не повинен отримати ні від поляків, ні від українофілів, ні від кого б то не було ще, а лише тільки з рук „турботливого”, „люблячого” та „справедливого” государя-батюшки.

За таких обставин стає зрозумілим, чому українофіли таке велике значення надавали освіті українського народу рідною мовою. Адже в такий спосіб, український люд гарантовано соціалізувався б (тобто, із сукупності безправних індивідуумів, замкнутих на самих собі, перетворювався б поступово в об'єднання особистостей свідомих власної причетності до суспільного життя та інтересів суспільства) в природному, рідному культурному середовищі. Інакше кажучи, український селянин із набуттям свідомості вільної людини із правами самодостатньої особистості, набував би, водночас, усвідомлення власної української ідентичності, проймався б “духом” українськості, на противагу полонізму та “проімперському” зросійщенню. Зрозуміло, що за умови тільки-но лише “виходу” селян із кріпацтва така культурницька робота була не лише достатньою, але й єдино доцільною. Отже, цілком щирими були слова українофілів, коли вони офіційно заявляли, що освітня праця серед рідного народу рідною мовою є єдиним їхнім бажанням, без жодних інших, тим паче, політичних – „сепаратистських” амбіцій, у яких так запекло звинувачували українофілів.

Такі скромно-стримані, на перший погляд, бажання українофілів, що обмежувалися виключно народно-просвітницькою метою у своїй діяльності були цілком обґрунтовано достатніми, з огляду на суспільно-політичні реалії, в яких перебували українці та Україна середини ХІХ ст. Українофіли, громадівці розуміли, що без грамотності та без елементарних освітніх знань селяни, які ще „тільки вчора” були “майном” своїх власників, залишатимуться й надалі інертними, боязкими, соціально неактивними, а відтак – ще довго та важко здобуватимуть землю у приватну власність, яка забезпечила б їм впевнене соціальне становище, економічну незалежність, а отже, обумовила б появу політичної свідомості та спонукала б долученню до суспільно-політичних процесів.

Саме такою логікою причинно-наслідкового значення просвітницької роботи серед селянських мас керувався, приміром, Пантелеймон Куліш. Він схвалював та морально підтримував освітні пріоритети в діяльності київських хлопоманів, про що свідчить його перлюстрований лист до Тадея Рильського [205]. Перлюстрація не зберегла точної дати написання чи отримання листа, вказано лише рік – 1862. П. Куліш нарікав, що представники офіційної влади „нічого не роблять для головної справи – для формування справжнього, чисельного суспільства власників. Нам не треба залишати його [селянство – Ю.З.] в цьому жалюгідному стані... Нехай він [уряд – Ю.З.] діє через бюрократію, а ми будемо діяти живим словом. Де нам вдається утвердити розуміння громадянських прав, де ми встигнемо гарантувати заробіток населення, всупереч прихованому законними формами грабунку, там з'явиться достаток, а із достатком і прагнення до вищої культури, яке тепер поступається турботам про хліб насущний [97, арк. 21-22].

Усвідомлення того, що просвітницька робота серед селянства буде тривалою та копіткою, жодним чином не викликало сумнівів щодо її доцільності та не провокувало пошуку якихось інших, швидших чи більш

радикальних форм та методів. Про це П. Куліш писав у березневому числі „Основи” того ж 1862 р.: “Я надто добре бачу, у якому малопривабливому стані перебуває питання, заради якого витратив я кращі роки життя. Якщо хочете знати правду, то я навіть і не сподіваюся дожити до нового, кращого стану; але я глибоко переконаний, що в ньому [у вирішенні цього питання – Ю.З.] полягає майбутнє благо багатьох чесних людей, і у досягненні цього блага розраховую на силу речей, на суспільну моральність, на дух і вимоги часу, але зовсім не на які б то не було „енергійні та талановиті особистості” [201, с. 42].

П. Куліш був впевнений, що громадянські стосунки є неодмінно обов’язковою перспективою суспільно-політичного поступу українського народу. Причому, вони утверджуватимуться у відповідності із логікою закономірності поступу світової історії і базуватимуться неодмінно на національній основі. Тому здобуття українськими селянами грамоти рідною мовою, як один із обов’язкових та першочергових атрибутів націоналізації їхньої свідомості в „українському дусі”, було таким важливим і принциповим питанням для українофілів.

Отже, українофіли розуміли, що набуття українськими селянами власного національного самоусвідомлення, поява у них почуття людської гідності та самоповаги, а відтак – політичної та громадянської активності – це справи дещо віддаленої перспективи. Водночас вони були цілком переконаними, що час самобутнього, вільного та незалежного життя українського народу неодмінно прийде, українство звільниться від пут накинutoї йому імперією системи гноблення та витворить власну, притаманну українській національно-культурній ідентичності систему громадянських стосунків.

Громадянське суспільство, де всі рівні перед законом, де влада обирається вільним волевиявленням усієї громади і є цій же громаді підзвітною, де кожен член громади – вільна особистість, що переймається інтересами та проблемами життя усієї громади – усі ці прикмети бажаної українцями 60-х років XIX ст. перспективи були надзвичайно подібними до досвіду „стихійної” демократії козацького минулого України, оспіваного, опоетизованого ідеалу „братерства” в суспільних стосунках. Причому ці ідеали козацького минулого були не якоюсь романтичною мрією – спогадом „втраченого раю” із народного пісенно-думного епосу; цінності та традиції вільного козацького життя залишалися для українських селян актуальними критеріями поцінування життєвої дійсності навіть в умовах польського та російського панування в Україні [181; 232, с. 18-20]. Приміром, це констатували у XIX ст. українофіли-громадівці, які розчулюючись силою духу та незлобливостю українського народу (попри всі неправди, в яких йому довелося жити) шляхетно, аж до самозречення, прагнули йому прислужитися. Зокрема, у своїй відомій публічній заяві 1862 р кийівські громадівці писали: „Вивчаючи народ і ті моральні основи, що складають його побут та свідомість, ми обґрунтовано можемо зробити наступні висновки: 1) Наш народ значною мірою релігійний, і тому виховання його повинно опиратися

на повну повагу християнських істин... 2) Народ наш усвідомлює усю важливість поземельної власності, розуміє, що без неї сама свобода – мильний пузир, брехливе слово... Він не може відразу змінити свій погляд на людей, благополуччя яких створювалося коштом його гіркої долі, хоча у нього надто розвинуте почуття справедливості і любові до ближнього” [219, с. 4].

Безправ'я кріпосного життя не позбавило українське селянство високої моральності. Чесноти християнських заповідей цілком органічно поєднувалися в українській культурі із звичаєвими традиціями громадівського – колективного морального самоконтролю. Важко працюючи, навіть підневільно, українці шанували приватну власність, побожно остерігалися гріха зазіхання на чуже. Однак понад усе українці шанували особисту свободу та демократичність у взаєминах (“братерство” поміж людьми, яке проголошене Самим Господом головною життєвою настановою). Саме особиста Воля та Побратимство у стосунках між людьми складають для української свідомості зміст життєвої Справедливості та Господньої Правди. Ці ідеали надзвичайно широко, романтично та щемливо оспівано у піснях та думках, особливо козацької тематики, а також зафіксовано у чисельних пареміях [176; 250].

Ідеї Свободи та Людської гідності, а також ідеал Побратимства у суспільних взаєминах оспівував своєю творчістю й Тарас Шевченко. Поширення в Україні уже перших творів молодого поета супроводжувалося надзвичайним піднесенням та захопленням серед земляків усіх верств, кому лише доводилося чути слово Кобзаря. В умовах миколаєвського безпросвітнього сатрапства 40-х рр., в умовах всеосяжного чиновницько-бюрократичного панування, поезія Т. Шевченка відкривала цілком інший світ – Світлий, Людський, Життєтвердний. Слово про величне минуле козацьких часів, витончена лірика любовних переживань пробуджували розуми і серця українців не лише довершеною музикою рідного слова, але й змістом поезії, що вщерть була заповнена образами вільних людей, або сильних правдивістю боротьби за волю та людське щастя. Щонайбільше слово Кобзаря вражало правдивістю зображення людських переживань, правдивістю відтворення думок, жадань, емоцій, зусиль вільної своєю свідомістю людини. Саме силою справжніх людських почуттів та силою розкриття Правди життя поезія Т. Шевченка здійснювала у свідомості українців дива.

Прикметно, що першими поціновувачами та палкими прихильниками творчості поета були не селяни (до яких слово Кобзаря, за відомих обставин, ще довгий час не мало доступу), а саме представники заможних українських станів. Олександр Афанасьєв-Чужбинський писав, що хто знає тогочасне суспільство, той не може не здивуватися. Адже діти заможних родин змалечку, вже від годувальниці переходили на виховання або до іноземних няньок, або до таких, що розмовляли лише російською, і останні кожним українським виразом дорікали як проступком, що мав тягти за собою покарання. Однак поява в українському середовищі Кобзаря “вмить розігнала

апатію і викликала любов до рідного слова, яке вже було виштовхнуте тоді не лише з товариства вищого стану, але й навіть із розмови з селянами...” [259, с. 2-4].

Харківські громадівці щодо ролі Т. Шевченка в українському суспільному житті писали у 1862 р. від імені дворян-українофілів: “Тюпаючи далі за Москвою... ми од щирого серця глумились над своєю мовою, над своїм народом і тюпали далі... а Тарас догнав нас та й почав назад завертати – до народу, до покинутого, занеханого, обідраного і осміяного народу. От і почали наші додому повертати – перше потроху, а потім і густіш. Годі то тільки побачили ми, що у нашого народу душа широка, та ще до того чистіша і світліша нашої...” [207, с. 184].

Тож закономірно, коли Т. Шевченкове слово, завдяки праці українофілів, громадівців, хлопоманів, тобто зусиллями новонародженої української національної еліти, було донесене до мас українського простолюду, відбулося справжнє політичне єднання усіх верств українців навколо спільних, однаково усім зрозумілих та однаково цінних Істин, які підносив Т. Шевченко. Символічно пророчими стали слова Пантелеймона Куліша над гробом Т. Шевченка, що вирушав в останню путь із Петербурга на Чернечу гору: “З’явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без’язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою!” [338, с. 388]. Саме тому Т. Шевченко є національним пророком українців, адже його “духовна енергія поета-пророка”, пише І. Дзюба, перелилася й втілилася у нову “якість буття його народу” [318, с. 644]. Юліан Охримович щодо цього також наголошував: “Шевченко був передовсім поетом, він не полишив нам обдуману політичну програму, але його поезія відіграла в розвитку української політичної думки далеко більшу роль, ніж усяка писана програма” [434, с. 64].

Інакше кажучи, творчість Т. Шевченка відіграла роль національної консолідації усіх, кому його ідеї та проголошені ним цінності були рідними та жаданими. А зміст цих ідей та цінностей дозволяє стверджувати, що українці у своїх світоглядних переконаннях, в успадкованих на генетичному рівні традиціях та звичаях, в повсякденно-побутовій культурі поведінки зберігали на середину ХІХ ст. надзвичайно прогресивний, життєствердний потенціал задля формування вільних, відкритих, позбавлених будь-яких пережитків середньовічної диференціації громадянських взаємин. Ця реальність надихала тогочасну українську інтелігенцію – українофілів-націотворців, утверджуючи у переконанні, що їхня місія буде цілком вичерпана самою лише просвітницькою роботою; адже українство своєю історично-культурною традицією, свободолобством та християнською моральністю вже володіє надзвичайно цінними надбаннями для справедливої організації своїх суспільних стосунків у майбутньому, а тому допомогти треба лише в інтелектуальному розкріпаченні.

Водночас, романтична гіперболізація народної гідності та протиставлення її сваволі, самолюбству, егоїстичному індивідуалізму аристократії заклали основи нової – народницької історіографії, що виокремлювала та підносила історію народних мас, нехтуючи історією урядів, панівних верств, правлячих династій тощо. Однак ця віра у спроможність народу своїми внутрішніми силами вибудувати справедливе суспільство „братерських стосунків” породжувала певні крайнощі, проти яких чи не найпершим, ще у 1862 р., виступив Пантелеймон Куліш зі статтею „Українофілам”. Він визнавав, що процес українського націотворення зародився як романтичний порив „відкритих”, „чистих” сердець певних освічених людей, які шляхетно пройнялися християнським співчуттям до своїх упосліджених співвітчизників: „Українська ідея, заснована на глибоко демократичному началі, з’явилася через відчуття неправди у взаємних стосунках брата із братом. Євангельське вчення, обновились в чистих і гарячих українських серцях, заставило їх полюбити трудящих і обтяжених більше, ніж любили вони до того часу багатих і знатних друзів своїх, більше, ніж любили братів, сестер, батьків і матерів своїх. Відкинувши думку про власне благополуччя, зневаживши честолюбними планами, властивими молодому розуму, і погоджуючись на усі можливі лиха в середовищі тих, кого вони в душі своїй називали недолюдками, взялися ці спочатку нечисельні народолюбці за свою нову справу і почали її із вивчення простого народу українського, його мови, вдачі, звичаїв і його історії” [251, с. 8; 38, арк. 1-1 зв.].

Романтики-народолюбці, зазначав П. Куліш, дивилися на окремих представників панівної верстви, котрі виявляли лояльність до українського руху, як на щось вповні закономірне, а водночас – різко засуджували сам панівний стан, усіяко звинувачуючи шляхетсько-дворянські кола у всіх бідах та шукаючи правдивої людяності виключно лише серед людей праці та серед тих, хто терпить нестатки. “Фатальні крайнощі!, – писав П. Куліш, – Вони були причиною односторонності розвитку наших літературних талантів, безплідної або малокорисної діяльності наших енергійних людей, ізольованості нашої громади народолюбців і, що гірше за все – відчуження від нас чисельних людей багатих і різнобічно обдарованих, котрі, пройнявшись повагою до нашої діяльності, надали б їй, справді, суспільного значення, виявили б солідарність і порятували б багатьох із нас від марної загибелі в боротьбі із нуждою та із несприятливими суспільними обставинами” [251, с. 10-11].

Відаючи належне природній високій гідності, людяності та здібностям нашого простолюду, що проявляються у народній культурі та мистецтві, П. Куліш продовжував розмірковувати: „Те правда, що жодна література не запозичила із простонародного середовища життя такі величні образи, сповнені людської гідності, як українська, жодна не зробила ідеали простонародних вірців настільки популярними серед читачів і слухачів. ...це свідчить найбезперечніше про природні чесноти українського простолюду і виправдовує глибоку любов до нього наших письменників... Але чи впливає

із всього цього, що література, яка зображує одну лише сторону життя – і до того ж в ідеальному її розумінні – йде вірним шляхом у своєму розвитку вперед?” [251, с. 11].

Таким чином, П. Куліш виступив проти принципу схематичності, яким хибували російські теоретики суспільних перетворень і який захоплював тепер українофілів. Українські крайнощі у схематизації полягали в тому, що, абсолютизуючи народ та вироблені ним ідеали, принципи, життєві традиції тощо, окремі наші народолюбці самі намагалися уподібнитися, підлаштуватися, „розчинитися” в цьому простонародному стилі, а одночасно з тим – засуджували та нехтували всім, що могло хоч якось поєднатися із „аристократизмом” чи „панством”. Ця тенденція виявлялася не лише у поведінковій позиції українофілів (коли вони прагнули культивувати одяг, манери, мову селян), але й стала, по суті, панівною засадою у формуванні української літератури. Однак в середовищі простолюду така поведінка лояльних до нього представників аристократичних кіл – „друзів народу”, людинолюбців досить часто сприймалася як дивацтво. Тож П. Куліш є досить переконливим, висловлюючи думку, що „головною причиною цього сумного явища є помилкове розуміння демократичності характеру українського народу. Зазвичай думають, що простий український народ відкидає ідею панства за якимось особливим філософським поглядом на життя, що властивий його [народній – Ю.З.] природі, тоді як його недовіра до панства і небажання йти одним шляхом із панами пояснюється подіями та обставинами цілком зовнішніми. ...не варто стверджувати з оракульською сміливістю, ніби він до того демократичний за своєю природою, що в ньому не може виникнути ніяка аристократія, без зовнішнього примусу” [251, с. 15].

За П. Кулішем, значно пліднішою була б позиція, коли б народолюбці поблажливо „не спускалися” до простоти народного життя, а навпаки – прагнули дати народу кращі зразки життєвого різноманіття в усій його повноті. Не обов’язково, писав П. Куліш, розривати стосунки із провідними верствами суспільства, аби прислужитися народу. Не треба забувати про природну зміну поколінь. Тож якщо із людей „нових переконань”, тобто із „народолюбців”, буде сформована колись нова місцева адміністрація, то, звісно, це буде значно вагоміша підстава очікувати на підтримку українського руху з пробудження національної самосвідомості народу, аніж коли б ці люди уподібнолися до народу у його простоті життя: „Для того, щоб поширювати в народі писемність і долати, помалу, його забобони, немає жодної потреби зневажати вдосконаленим цивілізацією побутом, ставати чорноробом та наслідувати простонародну натуру і звичаї в усіх деталях. Народ наш не проти того, аби вибратися із морального та матеріального бруду, в якому утримує його нужда і невігластво... Одна біда, у нього немає перед очима розумних зразків простого і комфортного життя... А саме в такому середовищі могли б здійснитися законні прагнення нової України у відновленні своєї народності зі всіма її достоїнствами. До цього, якраз, із вищого за багатством та знатністю класу приєдналося б, якщо не побутом, то за симпатіями все істинно аристократичне, істинно найкраще” [251, с. 25].

Інакше кажучи, ідея справедливого, законного, демократичного, тобто, громадянського суспільства, культивована розумно, різнопланово, не вдаючись до крайнощів, неодмінно привабила б та притягнула на свій бік усі кращі, „істинно аристократичні” сили, каже П. Куліш, тобто „аристократів духу” – чесних, благородних, шляхетних людей. Отже, П. Куліш виходив із справжніх життєвих реалій і моделював розвиток подій, узгоджено із прагматичними людськими інтересами.

Цілком можна припустити, що за обставин природного розвитку подій, процес українського націотворення, який розгортався з орієнтиром на побудову суспільства „братерських стосунків”, тобто, організації суспільних відносин громадянського типу, безумовно, саморегулювався б та вдосконалювався, за теоретичними корегуваннями П. Куліша. Натомість, в суспільно-політичних реаліях Російської імперії саме з середини 1862 р. (року написання статті П. Кулішем) український рух було звинувачено у ворожості до імперських порядків та розпочато боротьбу з усім українським.

Як наслідок, аж до часу падіння Російської імперії усі діячі та прихильники процесу українського націотворення перебували у ролі ізгоїв, котрих переслідувала та засуджувала як російська влада, так і російська імперська громадська думка. А це, в свою чергу, законсервувало те становище, коли весь українофільський рух аж до початку ХХ ст. ідентифікувався виключно із культурницькою діяльністю на користь українського простолюду – вивчення його побуту, культури та сприяння йому в здобутті писемності і пробудженні власного національного самоусвідомлення. Натомість, поняття: українська аристократія, українське шляхетство, українські вчені, вчителі, лікарі, буржуазія, купецтво, банкіри тощо – надзвичайно складно було ідентифікувати із узагальненим поняттям – український народ, бо інакше як “неграмотні селяни” та “простакуваті провінціали” російська суспільна свідомість українців ніколи не трактувала. А офіційна політика імперії всіма можливими репресивними засобами повсякчас утверджувала це ж саме переконання (щодо сільської відсталості всього українського) як серед росіян, так і в середовищі самих українців. Зрештою, різнобічний тиск панівної російської думки, а також усталена в імперії національна політика – уніфікувати все, поширили й серед простолюду переконання, що для досягнення “чогось суспільно значимого”, треба чим швидше “розчинитися” у “культурному середовищі” російської “високої” цивілізації.

Отже, українська національна еліта середини ХІХ ст. вбачала своє головне покликання в тому, аби сприяти подоланню освітнього невігластва та формуванню правової свідомості серед усіх верств українців. Водночас, принципово важливим вони бачили потребу надання освіти українському люду його рідною мовою, що забезпечувало б націоналізацію (тобто, набуття усвідомлення власної національної належності) українців на ґрунті рідної, української культури, а відтак – склало б природний опір наступу колонізації та офіційно-імперському зросійщенню. Тож українська еліта у вказаному контексті виконувала історичну місію націотворців, а їхня діяльність цілком

обґрунтовано ідентифікується націотворчою.

Проектуючи суспільне життя українців на майбутнє, українські націотворці базували його на основі принципів громадянського суспільства, де немає місця становій диференціації, де усі перебувають у рівній відповідальності перед законами, а також усі є однаково причетними та однаково відповідальними за все, що відбувається в суспільному житті. Запорукою впевненості українофілів, хлопоманів, громадівців у можливості та закономірності вибудовування саме такого проекту суспільних стосунків в Україні слугував традиційний український громадівський устрій, що був усталено властивим для українського життя до самого часу впровадження (відновлення) в Україні кріпосного права. Проектуючи майбутнє України, вони слушно та закономірно ідеалізували усі ті особливості української самобутності, в тому числі із історичного минулого, котрі підтверджували демократичність українського світогляду, а відтак – “гарантували успіх” реалізації громадянського проекту. Саме це пояснює ідеалізацію українофілами устрою сільської громади, а також козацького товариства (в минулому), із проведенням безпосередніх зв’язків та аналогій поміж ними.

Таким чином, українські націотворці спромоглися створити певні засадничі символи, що органічно обґрунтовували справедливість та законність претензій українців у відстоюванні прав на збереження власної національної самобутності. Вигідна відмінність громадівських стосунків українських селян від общинного життя російських селян, дозволяла аргументовано ідеалізувати свободолюбивий світогляд українських селян. “Стихійна” демократичність козацького устрою, а тим більше – певні державотворчі успіхи козацтва, дозволяли стверджувати про спадкоємність поцінування свободи українцями наступних (після козацької епохи) поколінь.

Вінцем системи символів громадівського проекту нової України була постать Тараса Шевченка. Виходець із селянських низів – співець Свободи рідного народу, Т. Шевченко власною особою персоніфікував суть української народної духовності, українського світогляду, українського прагнення. Творчість Т. Шевченка, наскрізь пройнята ідеалами Свободи людини-особистості та Братерства у стосунках поміж людьми, гаряче була сприйнята українцями як пророцтво, а тому – “промовляла” до української еліти “вустами самого народу”, “виголошуючи”, тим самим, зміст ідеалів та прагнень українського народу.

Принципово важливим є те, що названі символи націотворчого, націоконсолідуєчого змісту, що “створювалися” українською елітою середини ХІХ ст., були не вигадкою, не штучною, абстрактною конструкцією певних “інтелектуалів”. Вони насправді опиралися на цілком очевидні реалії української дійсності, отже, потребували лише дієвої підтримки.

Український національний рух середини ХІХ ст. засвідчив, що процес українського націотворення розвивався цілком узгоджено та синхронно із подібного змісту процесами у європейських народів. Українська культурно-буттєва традиція та світоглядно-моральні цінності українців засвідчували

європейськість (тобто, громадянський тип) мислення та історичного поступу українського суспільства.

Активізація українського націотворення стала можливою в умовах ліберальної політики в Російській імперії та завдяки польсько-російським протистоянням у відстоюванні національно-державницьких претензій на Українське Правобережжя.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновки:

1. Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії засвідчив відсутність комплексної синтетичної праці з проблеми порівняльного співставлення польського, російського та українського проектів націотворення, що реалізувалися відповідними елітами в середині ХІХ ст.

2. Репрезентативність джерельної бази цього дослідження обумовлена паритетною представленістю автентичної інформації, що походить із середовищ різних рівнів соціальної структури середини ХІХ ст. та репрезентує протилежні, конкуруючі (польський, російський та український) національні проекти.

3. Джерелом активізації польського, російського та українського націотворчих процесів середини ХІХ ст. стали результати Кримської війни 1853-56 рр. та суспільно-політичні перетворення, які відбувалися впродовж 40-х – 60-х рр. ХІХ ст. у європейських країнах. Вони виявили невідповідність амбітних претензій Російської імперії відігравати роль наддержави та бути лідером у світових геополітичних процесах реаліям її економічної, політичної, адміністративно-організаційної відсталості. Поразка імперії у Кримській війні спровокувала справжній соціальний вибух серед освічених верств, що виявився у їхньому (громадянському за своїм змістом) невдоволенні політичними реаліями життя. Найбільше засуджувалася політика придушення будь-яких проявів та прагнень особи до політичної свободи, а також ігнорування владою усіх сигналів суспільства, що свідчили про бажання впливати на владу та брати участь у прийнятті політичних рішень. Додатковим каталізатором таких прагнень громадськості Російської імперії виступав зразок та досвід процесу формування громадянських суспільств у європейських країнах із відповідним перманентним зростанням активності та впливовості громадян-європейців на політику своїх урядів.

Масове незадоволення освічених верств (а щонайбільше – дворянства, котре було соціальною опорою самодержавства) політичним життям в імперії, і зокрема, самим механізмом реалізації правління, обумовило втрату авторитету самодержавної влади в очах соціально найактивніших та найвпливовіших підданих. Влада вимушено вдалася до ряду заходів і прийняття рішень задля уникнення подальшого поглиблення конфлікту й пом'якшення найбільш гостро принципів невдоволень, що створило в імперії атмосферу лібералізації самодержавної політики.

4. Освічена еліта на теренах так званих “західних країн” Російської імперії в умовах ліберальної політики 1856-62 рр. диференціювалася за національною ознакою, пов'язуючи власну ідентичність із польським, російським чи українським народом, і своїми діями активізувала процеси польського, російського та українського націотворень. Усвідомивши власну національну належність, еліта розгорнула діяльність із поширення такого ж національного усвідомлення серед широких верств польського, російського

та українського народів, націоналізуючи таким чином свідомість простолюду.

Процеси польського, російського та українського націотворень найгостріше перетнулися в Правобережжі України, оскільки кожна із вказаних національних еліт мала своє бачення політичної перспективи цього краю, що сформувало відповідні антагоністичні національні проекти з його політичного облаштування.

5. З'ясовано, що польський національний проект передбачав відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р., а отже, прагнув включити до складу відновленої держави усю територію Українського Правобережжя разом із “руським людом” як невід’ємною складовою “польського політичного народу”. Встановлено, що польська шляхта, яка уособлювала польську національну еліту (однаковою мірою представники аристократичної “білої” та демократичної “червоної” партій), виявилася неспроможною сформуванню модерну національну свідомість (націоналізувати свідомість) усієї польської спільноти, тобто представників усіх верств поляків, а тим більше українське населення Правобережжя, через прагнення зберегти консервативні традиції станової корпоративності. Націоконсолідуючі практичні дії польських націотворців: агітації, публічні й таємні заклики, організація масових всестанових маніфестацій тощо – не підтверджувалися реаліями повсякденного життя, коли шляхта, до якої належали активісти-націотворці, внутрішньо-станово диференціювалася та всіляко прагнула виокремитися з-поміж представників інших верств. Таким чином, спроби досягти модерної націоналізації свідомості вступали в протиріччя із реаліями збереження ієрархічно-станової структури польського суспільства.

6. Визначено зміст російського національного проекту, який базувався на трактуванні теренів України невід’ємною складовою споконвічно “русских земель”, а відтак українці (у російській версії іменування – малороси) вважалися одним із “племен” спільної “русской” єдності. В такому переконанні представники російських політичних течій “слов’янофілів” і “західників” були суголосні із адміністрацією самодержавства й, зрештою, ця одноставність в поглядах щодо політики на “південно-західних окраїнах” імперії сприяла національній “проімперській” консолідації росіян. Натомість, альтернативна думка російських демократичних сил, що відстоювали право окремих народів імперії на самовизначення, була поглинута псевдопатрістичними гаслами більшості.

7. Польсько-російське протистояння із взаємними претензіями на Правобережну Україну, в якому росіяни певний час трактували український національний рух “союзницькою силою” в боротьбі із “польщиною”, створило сприятливі умови для публічного та легального виступу представників української національної еліти із формулюваннями власного бачення українського національного майбутнього.

Доведено, що представники української національної еліти, зважаючи на реалії імперської суспільно-політичної дійсності, у своїй публічній

діяльності домагалися лише права самобутнього культурно-освітнього розвитку українського народу. Водночас непублічно (в приватному листуванні, в публікаціях нелегальних видань тощо) вони висловлювали сподівання, що вказаний розвиток сприятиме набуттю українським народом усвідомлення особистих громадянських прав та визрівання (у перспективі) в суспільній свідомості українців потреби політичного самовизначення.

8. Головними засобами “пробудження” українства до громадянської свідомості та громадянської активності творці українського проекту вбачали: проведення серед простолюду просвітницько-освітньої роботи, надання допомоги в отриманні селянами повноцінних прав вільних людей, а також сприяння в набутті ними економічної незалежності через можливість вільного особистого господарювання.

Значну увагу українські націотворці приділяли формуванню ідеального образу майбутнього України. Відтак було визначено систему ідеальних цінностей, іманентних українському народові, а з-поміж них найбільш характерними українськими ознаками було підкреслено громадівську, власне демократичну традицію в суспільних стосунках, цінування індивідуальної свободи й толерантність у міжособистісних взаєминах. Ці прикмети українського національного характеру впевнювали представників національної еліти в тому, що українство а ргіогі здатне прийняти найкращі європейські зразки громадянського життя.

9. Встановлено, що події польсько-російського протистояння в Українському Правобережжі середини ХІХ ст. спрямовувалися представниками національних еліт вказаних народів у русло міжнаціонального модерного конфлікту, задля чого лідери-організатори політичних подій активно апелювали до усіх верств суспільства зі сподіваннями мобілізувати на свою підтримку якомога більшу кількість прихильників. Польськими та російськими патріотами-націоналістами на теренах Правобережжя було застосовано технологію впливу на становлення національної свідомості (націоналізації свідомості) мас на свою користь, нав’язуючи простолюду почуття “нерозривності” та буцімто “органічної спорідненості” з польським чи з російським “політичним тілом”.

10. Технологія польського націотворення на теренах Правобережної України – гуртування усіх верств суспільства під гаслами спільних польських інтересів – жорстоко переслідувалася російською владою, а тому не мала бажаного поширення. Окрім того, вказані зусилля надзвичайно дисонували зі звичними повсякденними стосунками українських селян із польськими землевласниками, а отже, не мали очікуваного впливу на селян.

11. Технологія російського націотворення – гуртування усіх верств під гаслами вірності російському самодержавному престолу – серед українських селян була більш успішною, оскільки крім адміністративно-репресивної розправи зі всіма, хто наважувався мислити інакше, співпадала з традиційним та повсякчасним для українсько-польських стосунків в Правобережжі релігійним і соціальним конфліктом. До того ж сприятливим був “момент вдячності” царю з боку селян за їхнє “звільнення із неволі” (за

реформою 1861 р.), що поєднувався із невдоволенням умовами свободи, за яку (насправді, за землю) потрібно було ще сплатити кошти. Винуватцями такої несправедливості селяни вважали місцевих поміщиків, котрі нібито “приховували справжню, даровану царем волю”.

12. Доведено, що правлячий двір Російської імперії успішно скористався конфліктом із польською елітою за Українське Правобережжя, сформувавши у масовій свідомості росіян тотожне сприйняття понять “вітчизна” та “імперія”. Самодержавство набуло досвіду використання у своїй соціально спрямованій політиці віртуального образу “ворога”, що загрожує недоторканості кордонів імперії-вітчизни. Як наслідок, серед росіян усіх верств були розбурхані псевдопатріотичні почуття, що в подальшому трансформувалися у націоналістично-імперські амбіції.

13. Самодержавство не зруйнувало станових принципів в організації системи стосунків із підданими, але все ж зуміло гнучко, цілеспрямовано, короткотерміново, за вимогою обставин та на обмеженому просторі “своїх західних окраїн” перейти від династичних до націоналізуючих принципів легітимації своєї влади. До середини ХІХ ст. політична стабільність в Правобережній Україні забезпечувалася опертям правлячої династії на панівну польську шляхту, яка за надані їй станові привілеї виконувала роль “наглядача” за українськими народними масами. Однак з середини ХІХ ст. опорою власного панування самодержавство зробило антипольські настрої українського простолюду разом із “купівлею” лояльності цих самих мас засобом позбавлення їх кріпосної залежності від тієї ж таки польської шляхти.

14. Послугуючись націоналізмом як технологією мобілізації суспільних настроїв, влада Російської імперії зуміла ліквідувати в очах російської громадськості власний образ головного ворога народу, як сприймали самодержавство за підсумками Кримської війни. Водночас серед росіян було сформовано “відчуття ворожості” по відношенню до усіх, хто відмовлявся бути вірним “престолу та вітчизні”, що тотожно – інтересам імперії, а також щодо тих, хто не бажав покірно поділяти національно-культурну гомогенність “русскости”, претендуючи на право виявлення власної, відмінної від російської, національної самобутності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

а) неопубліковані

1. Держархів Вінницької області. Ф. 470 Вінницький повітовий суд, оп. 1. Спр. 1067 Дело по обвинению крестьян Зозули, Гречаника, Олейника и других в агитации крестьян к выступлению против уставных грамот, 165 арк.
2. Держархів Вінницької області. Ф. 470 Вінницький повітовий суд, оп. 1. Спр. 1070 Дело по обвинению крестьян Гаврилюка, Новицкой в хранении запрещенной литературы, призывающей к выступлению против русского правительства, 562 арк.
3. Держархів Вінницької області. Ф. 470 Вінницький повітовий суд, оп. 1. Спр. 1074 Дело по обвинению Горишевского, Дегурко, Паковича в содействии участникам Польского восстания, 91 арк.
4. Держархів Житомирської області. Ф. 1 Волинська духовна консисторія, оп. 16. Спр. 160 Дело о том, могут ли Священники не учить детей славянской грамоте, 6 арк.
5. Держархів Житомирської області. Ф. 18 Волинська палата кримінального суду, оп. 4. Спр. 283 Дело по обвинению Стебулеса Ивана в выступлении против царского правительства и призыве к участию в польском востании, 17 арк.
6. Держархів Житомирської області. Ф. 18 Волинська палата кримінального суду, оп. 4. Спр. 301 Дело по обвинению крестьянина Левандовского за участие в восстании, 28 арк.
7. Держархів Житомирської області. Ф. 71 Дирекція народних училищ, оп. 1. Спр. 1390 Дело об открытии воскресных школ в Волынской губернии, 73 арк.
8. Держархів Житомирської області. Ф. 71 Дирекція народних училищ, оп. 1. Спр. 1397 Переписка с Киевским учебным округом о введении польского языка в гимназиях и дворянских училищах, 45 арк.
9. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 3. Спр. 9569 Секретная переписка по вопросам: 1) открытия в Харькове политического кружка, в котором участвовали студенты Киевского университета Португалов, Тицинский, Шмулевич и др.; 2) о первоначальном народном обучении и организации сельских школ; 3) об усилении надзора полиции за лицами польского происхождения, вызывающих подозрения в политической неблагонадежности, 196 арк.
10. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 3. Спр. 9660 Дело об открытии воскресных школ для ремесленных учеников, 286 арк.
11. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 3. Спр. 9857 Дело о появлении произведения под названием "Основы", изданного студентами Киевского университета Антоновичем и Рыльским, 18 арк.
12. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 174. Спр. 358 О сельских школах Киевской губернии,

380 арк.

13. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 176. Спр. 52 О приглашении помещиков к пожертвованию для покупки букварей для сельских школ, 26 арк.

14. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 176. Спр. 199 Об учреждении секретного надзора за студентами университета Фадеем и Осипом Рыльскими, 39 арк.

15. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 176. Спр. 260 По рапорту начальника Каневской уездной полиции о неблагонадежности принявшего должность прикажчика в д. Дударях б. студента университета св. Владимира дворянина Бориса Познанского, 54 арк.

16. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 176. Спр. 458 О тюке с книгами, полученном протоиереем Радомысльского собора Гороновском, в котором оказались сочинения Кулиша, 6 арк.

17. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 177. Спр. 294 О подстрекательстве будтобы сыном помещика Розеслава Рыльского, Фадеем Рыльским, являющимся между простонародием под. названием Черного Максима, с Антоновичем, под названием Железняка, крестьян Сквирского уезда к неподписанию уставных грамот, 21 арк.

18. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 177. Спр. 374 Об отставном подпоручике Александровиче и губернском секретаре Кулише, приезжавших на могилу Шевченка, 9 арк.

19. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 177. Спр. 612 О преступнике Андрее Красовском, назначенному для ссылки в каторжную работу, 19 арк.

20. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 177. Спр. 653 О тайных обществах, одном – Славянском девяти судей, а другом под названием “Громада”. В дело это вошел редактор Вестника Юго-Западной России Говорский, 17 арк.

21. Держархів Київської області. Ф. 2 Канцелярія київського губернатора, оп. 177. Спр. 654 О предположении студентов университета св. Владимира сделать демонстрацию при отправлении в каторгу преступника Красовского, 32 арк.

22. Держархів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1. Спр. 3307 Предписание Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора, переписка с земскими исправниками, городничими о принятии мер против распространения нелегальной литературы, 104 арк.

23. Держархів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1. Спр. 3359 Переписка с министерством внутренних дел, генерал-губернатором, Подольской казенной палатой уголовного суда и др. о составлении польским дворянством губернии адреса на имя императора о

присоединении Подолии к Царству Польскому, о дворянских выборах, о порядке представления чиновников к наградам, формулярные списки и др., 185 арк.

24. Держархів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1. Спр. 3491 Переписка с управлением Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора, начальниками уездных полиций губернии об организации подвижных вооруженных отрядов с целью борьбы с восставшими поляками, 152 арк.

25. Держархів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1. Спр. 3495 Переписка с Киевским военным, Подольским и Волынским генерал-губернатором, уездными полициями, рапорты чиновника особых поручений о найденных в Могилевском уезде воззваний на польском языке, извещающих о прекращении действий революционных комитетов в Волыни, Подолии и Украине, и учреждении так называемого Народного правительства, 16 арк.

26. Держархів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1. Спр. 3748 Циркуляр Департамента полиции, переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором о возможности возвращения на Родину, в Подольскую губернию лицам, высланным за участие в польском восстании 1863 года, прошения их; о предании суду Е. Михальской за ношение запрещенного траурного платья и др. Копии донесения Каневского уездного предводителя дворянства о слухах, распространяемых в народе, после погребения тела Т.Г. Шевченко в Каневе, 452 арк.

27. Держархів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1. Спр. 8949 По обвинению и аресте помещика с. Корделевка Николая Качановского в хранении оружия и попытке к побегу в Молдавию, 83 арк.

28. Держархів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 2. Спр. 88 Об устройстве быта вольных людей, 65 арк.

29. Держархів Хмельницької області. Ф. 315 Подільська духовна консисторія, оп. 1. Спр. 721 Об участии духовенства в проведении реформы 1861 года, 223 арк.

30. Держархів Хмельницької області. Ф. 315 Подільська духовна консисторія, оп. 1. Спр. 820 О запрещении распространения воззвания к народу, изданного в Лондоне и призывающего к свержению существующего строя, 9 арк.

31. Держархів Хмельницької області. Ф. 315 Подільська духовна консисторія, оп. 1. Спр. 4909 О назначении и увольнении учителей и о работе сельских приходских школ по уездам епархии, 262 арк.

32. Держархів Хмельницької області. Ф. 315 Подільська духовна консисторія, оп. 1. Спр. 4955 О состоянии народного образования по уездам епархии за 1865 год, 63 арк.

33. Держархів Хмельницької області. Ф. 315 Подільська духовна консисторія, оп. 1. Спр. 8072 Клировые ведомости о церквах Винницкого

уезда, 593 арк.

34. Держархів Хмельницької області. Ф. 315 Подільська духовна консисторія, оп. 2. Спр. 147 Указание обер-прокурора св. Синода, рапорты благочинных округов о представлении ведомостей и ведомости о состоянии народного образования за январь месяц 1863 года по уездам епархии, 115 арк

35. Держархів Хмельницької області. Ф. 656 Штаб 9-ї піхотної дивізії, оп. 1. Спр. 1 О политических письмах, находившихся у помещицы с. Чепелей Софии Юрковской и о подговаривании крестьян экономом имения Кохановским к польскому восстанию, 18 арк.

36. Держархів Хмельницької області. Ф. 753 Завідуючий сільською вартою Заславського повіту Волинської губернії. 1863-1864 рр, оп. 1. Спр. 1 Приказы командующего войсками Киевского военного округа, циркуляры Волынского губернатора и предписание начальника Заславского и Острожского отрядов и Заславского уездного исправника о создании, организации, деятельности и роспуске сельской стражи в Заславском уезде, 54 арк.

37. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі: ІР НБУВ). Ф. І Літературні матеріали. Спр. 308 Ніс С.Д. Розділ 16. “Українці чи Русини” // Книжка ус.[яка] усячина, арк. 112-112 зв.

38. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 2335 Кулиш. Українофилам. (1862, августа 28. Хутор Мотроновка, под Борзною), 12 арк.

39. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 6836 Погодин М. [Без назви] (1839 г.), арк. 1-18.

40. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 6836 Погодин М. Второе донесение профессора Погодина министру народного просвещения о славянах. (1842 г.), арк. 19-45.

41. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 6836 Погодин М. Взгляд на Российскую политику нынешнего столетия, 46-97 арк.

42. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 11060 Отзыв из Киева, 10 арк.

43. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 11452 Из Киева в Санкт-Петербург Ставровскому // Дело о перлюстрации писем, арк. 15-15 зв.

44. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 11452 Письмо арестованного Н.С. Юрова из Житомира в редакцию “Киевского телеграфа”// Дело о перлюстрации писем, арк. 27-28.

45. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 11624 Мысли вслух об истекшем тридцатилетии России, 168 арк.

46. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 13904 Секретные письма кн. Василия Долгорукова гр. А.А. Закревскому по поводу текста речи, произнесенной Александром II губернскому и уездным предводителям дворянства в Москве 30 марта 1856 г. Слова Государя Императора, сказанные губернскому и уездным предводителям 30 марта 1856 г., 2 арк.

47. ІР НБУВ. Ф. І Літературні матеріали. Спр. 65535 Мысли статского советника Василия Назаревича г-на Каразина, относительно Европейских

произшествий, вначале XIX-го века / Переписал Василий Ломиковский с оригинального текста в 1835 году в Апреле месяце, 16 арк.

48. IP НБУВ. Ф. II Історичні матеріали. Спр. 3124 Выписки из протоколов Императорской Академии наук, Отделения Русского языка и Словесности, 6 арк.

49. IP НБУВ. Ф. II Історичні матеріали. Спр. 20521 Золота грамота українському народу, 1 арк.

50. IP НБУВ. Ф. II Історичні матеріали. Спр. 27493 Манифест 29 Января 1855 г., арк. 15.

51. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 16907–16908 Буда С. Перед польським повстанням 1863 р. (з архівних матеріалів), 1925р., 27 арк.

52. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 17136 Граховецький Дмитро. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1862 рр.), 35 арк.

53. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 17357-17358 Житецький Ігнатій. Київська громада за 60-х років, 69 арк.

54. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 17749 Миловидов Лев. Недільні школи 60-х рр. на Чернігівщині, 6 арк.

55. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 14753–14754 Рудницький Євген. До історії козакофільства, 4 арк.

56. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 17909-17911 Текст промови Київського губернатора до волосних старшин у 1861 р., 9 арк.

57. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 18445 Шевелів Б. Петиція українських громад до петербурзького комітету грамотності, 16 арк.

58. IP НБУВ. Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія Наук 1918–1934. Спр. 18452-18453 Шевелів Борис. Чернігівська українська громада 1860 рр. за неопублікованими паперами І. Андрущенко та С. Носа, 126 арк.

59. IP НБУВ. Ф. 160 Київська духовна академія 1819–1920. Спр. 265 Аксаков К. /Об отношениях между Россией и Западом/ (8 февраля 1854 г.), 12 арк.

60. IP НБУВ. Ф. 160 Київська духовна академія 1819–1920. Спр. 266 Восточный вопрос Т.Н. Грановского, 22 арк.

61. IP НБУВ. Ф. 160 Київська духовна академія 1819–1920. Спр. 270 Погодин М. Взгляд на Русскую политику в нынешнем столетии. (1854 г.), 16 арк.

62. IP НБУВ. Ф. 160 Київська духовна академія 1819–1920. Спр. 282 О древней и новой России в ея политическом и гражданском отношениях, 84 арк.

63. ІР НБУВ. Ф. 160 Київська духовна академія 1819–1920. Спр. 289 Попов А. Записка о войне с Турцией (1854 г.), 24 арк.
64. ІР НБУВ. Ф. 160 Київська духовна академія 1819–1920. Спр. 290 Записка о международном положении России и польском вопросе, 12 арк.
65. ІР НБУВ. Ф. 160 Київська духовна академія 1819–1920. Спр. 296 Дума Русского во второй половине 1855 г., 14 арк.
66. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК). Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 38. Спр. 881 Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г., 65 арк.
67. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 366. Спр. 333 Переписка с попечителем киевского учебного округа о мерах борьбы со студенческим движением в округе и антагонизме русских и польских студентов, 24 арк.
68. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 366. Спр. 364 О переводе попечителя киевского учебного округа Пирогова в другой округ, 17 арк.
69. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 369. Спр. 291 Переписка о принятии мер к запрещению распространения воззваний, 235 арк.
70. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 788 А. Спр. 141 Дело о существовании балагулов, 169 арк.
71. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 789 А. Спр. 177 Донесения чиновников особых поручений при генерал-губернаторе о настроении польского населения и помещиков в пограничных с Галицией районах, политической благонадежности служащих учреждений, о количестве и сборе урожая в Волынской губернии и по др. вопросам, 85 арк.
72. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 796. Спр. 34 Дело об аресте проживающих в Липовецком уезде Киевской губернии дворян Лозинских И., С. и Л., обвиняемых в хранении стихов антиправительственного содержания, 185 арк.
73. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 805. Спр. 473 О перлюстрации писем, 36 арк.
74. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 806. Спр. 196 Циркуляр Министерства внутренних дел с изложением содержания Манифеста Александра II об окончании Крымской войны 1853-56 гг. и послевоенного благоустройства России, 3 арк.
75. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 809. Спр. 53 Дело об открытии в Киевской, Подольской и Волынской губерниях сельских школ для обучения

крестьянских детей грамоте, 396 арк.

76. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 809. Спр. 61 Записка главного начальника III отделения Долгорукова о политическом состоянии Польши в 1858 г., 10 арк.

77. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 809. Спр. 134 Переписка с Министерством внутренних дел и подольским губернатором о решении дворянства Подольской губернии ввести гласное судопроизводство и суд присяжных, 45 арк.

78. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 809. Спр. 154 Сообщение попечителя Киевского учебного округа о ходатайстве студентов-поляков, обучающихся в Киевском университете, открыть на историко-филологическом факультете университета кафедры польского языка и литературы, 3 арк.

79. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 809. Спр. 179 Дело об открытии в г. Киеве воскресных ремесленных школ, основанных на общественных началах студентами Киевского университета, 154 арк.

80. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 810. Спр. 132 Переписка с III отделением, киевским губернатором, киевским, бердичевским и сквирским земскими исправниками о производстве обысков и аресте студентов Киевского университета Рыльских Ф. и И., Васильевского Г., Загурского И. и др., обвиняемых в проведении агитации среди крестьян Киевской губернии за отказ от выполнения барщины, освобождения их от крепостной зависимости и хранения нелегальной литературы, 351 арк.

81. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 810. Спр. 153 Рапорты радзивилловского полицейского чиновника, летичевского и новоград-волинского земских исправников о политическом настроении лиц польского происхождения, проживающих в Галиции, Летичевском уезде Подольской губернии и Новоград-Волинском уезде Волынской губернии, о распространении среди местного населения слухов об освобождении их от крепостной зависимости и по др. вопросам, 8 арк.

82. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 810. Спр. 182 Переписка с Министерством внутренних дел, киевским, подольским, волыньским губернаторами и Луцко-Житомирской римско-католической консисторией о разрешении ксендзам открывать при костелах в Киевской, Подольской и Волынской губерниях школы для обучения детей крестьян-католиков, 217 арк.

83. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 810. Спр. 184 Переписка с подольским губернатором и попечителем Киевского учебного округа о

рассмотрении представления содержателя мужской школы в м. Меджибоже Летичевского уезда Подольской губернии Дзенциола П. о разрешении преподавать польский язык в школе, 4 арк.

84. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 810. Спр. 187 Переписка с Киевским цензурным комитетом и попечителем Киевского учебного округа о разрешении студентам Киевского университета Шейковскому К. и Левицкому Ф. издавать еженедельную газету “Голос”, 6 арк.

85. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 25 Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о принятии мер к предотвращению распространения слухов в Киевской, Подольской и Волынской губерниях об освобождении крестьян от крепостной зависимости, восстановлении суверенитета Польши, о сборе денег дворянами для оказания помощи лицам возвращающимся с ссылки и эмиграции, 53 арк.

86. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 27 (Устав) общества для распространения грамотности в губерниях Киевского учебного округа, 6 арк.

87. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 35 Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о принятии мер к усилению наблюдения за политическим настроением населения в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, 324 арк.

88. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 50 Дело о перлюстрации писем, получаемых Киевской губернской почтовой конторой, 67 арк.

89. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 77 Переписка с Волынским губернатором о проверке сведений о намерении поляков, проживающих в г. Житомире Волынской губернии организовать нелегальное собрание у доктора Новицкого под видом пасхального обеда, 5 арк.

90. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 79 Переписка с Подольским губернатором о сборе сведений о политической благонадежности винницкого уездного предводителя дворянства Пеньковского, предложившем жителям еврейской национальности г. Винницы Подольской губернии объединиться с поляками в борьбе за независимость Польши, 41 арк.

91. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 91 Переписка с киевским гражданским губернатором и начальником Каневской уездной полиции об установлении надзора полиции за экономом имения в дер. Дудари Каневского уезда Киевской губернии Познанским Б., занимающимся толкованием крестьянам положения “Манифеста об отмене крепостного

права”, 79 арк.

92. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 95 Переписка с III отделением “С. Е. И. В. Канцелярии”, киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами о проверке сведений о намерении помещиков польской национальности в Киевской, Подольской и Волынской губерниях привлечь крестьян на сторону восстания против самодержавия, 6 арк.

93. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 117 Дело о сборе сведений и установлении наблюдения за помещиком Бердичевского уезда Киевской губернии Вележинским А., участвовавшим в панахиде по участникам демонстрации в г. Варшаве 15-27 февраля 1861 г., 16 арк.

94. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 186 Переписка с киевским губернатором и киевским полицмейстром об установлении наблюдения за протоиереем г. Радомышля Волынской губернии Гороновским А., получившим посылку с книгами на украинском языке, 17 арк.

95. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 811. Спр. 197 Переписка с наместником Царства Польского и киевским губернатором о высылке мещанок Скорчинских Л. и Н. из г. Киева в Царство Польское за ношение национальных костюмов и конфедераток, 39 арк.

96. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 812. Спр. 4 Переписка с Министерством внутренних дел, киевским и подольским губернаторами о распространении неустановленными лицами среди жителей Киевской и Подольской губерний листовок с призывом к выступлениям против царского самодержавия, 174 арк.

97. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 812. Спр. 28 Переписка с Почтовым департаментом, киевским и волынским губернаторами о перлюстрации писем, присланных из Царства Польского и Франции жителям польской национальности в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Копии писем, 72 арк.

98. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 812. Спр. 48 Переписка с волынским губернатором о студенте Киевского университета Средзинском Г., обучавшим крестьянских детей с. Холоневици Луцкого уезда Волынской губернии по книгам на украинском языке, 8 арк.

99. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 812. Спр. 56 Переписка с волынским губернатором о бывшем студенте Киевского университета Михальчукове К., обвиняемом в распространении среди крестьян с. Степковцы Житомирского уезда Волынской губернии книг на украинском языке, 12 арк.

100. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 812. Спр. 106 Переписка с Министерством внутренних дел, киевским, подольским и волынским губернаторами о проверке программ воскресных школ и читален и закрытии их в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки участников Киевской ежедневной бесплатной школы, Киево-Подольский мужской и Киево-Новостроенской воскресных школ, 81 арк.

101. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 812. Спр. 107 Дело об установлении надзора полиции за проживающим в дер. Дудари Каневского уезда Киевской губернии дворянином Познанским Б., рассказывающим крестьянам о гайдамаках, 29 арк.

102. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 812. Спр. 166 Переписка с Министерством внутренних дел, полтавским и киевским губернаторами о студентах Петербургского и Киевского университетов Чубинском П., Синегубе и др., обвиняемых в принадлежности к нелегальному обществу, 18 арк.

103. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 813. Спр. 661 По отзыву князя Долгорукова с письмом профессора Ставровского и статьею (реакция против ляхомании в Юго-Западной России), 29 арк.

104. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 813. Спр. 672 О политическом стремлении малороссиян, 8 арк.

105. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 814. Спр. 750 Обзор положения Юго-Западного края 1963-64 гг., представленный Западным комитетом, 12 арк.

106. ЦДІАК. Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора, оп. 815. Спр. 118 Обзор политического положения Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1859-1860 гг., представленных министру внутренних дел, 34 арк.

107. ЦДІАК. Ф. 707 Управління Київського навчального округу (1841-1882), оп. 261, 1842 г. Спр. 11 Об отзыве управляющего Подольской губернии барона Корфа относительно Каменец-Подольской гимназии, 5 арк.

108. ЦДІАК. Ф. 707 Управління Київського навчального округу (1841-1882), оп. 261, 1846 г. Спр. 5 Об ученике Винницкой гимназии Иосифе Ролле, 4 арк.

109. ЦДІАК. Ф. 707 Управління Київського навчального округу (1841-1882), оп. 261, 1858 г. Спр. 4 Об образовании между студентами университета св. Владимира тайном обществе под названием Пуристов, 22 арк.

110. ЦДІАК. Ф. 707 Управління Київського навчального округу (1841-1882), оп. 261, 1860 г. Спр. 6 О прекращении существующего в гимназиях

суда учеников над их учениками, 10 арк.

111. ЦДАК. Ф. 707 Управління Київського навчального округу (1841-1882), оп. 261, 1861 г. Спр. 7 О панихиде по убитых в Варшаве и о других проявлениях между студентами университета св. Владимира сочувствия Варшавским событиям, 54 арк.

112. ЦДАК. Ф. 707 Управління Київського навчального округу (1841-1882), оп. 261, 1861 г. Спр. 11 По разным предметам, 12 арк.

113. ЦДАК. Ф. 707 Управління Київського навчального округу (1841-1882), оп. 261, 1862 г. Спр. 6 О народных школах, 72 арк.

114. ЦДАК. Ф. 832 Антонович Володимир Боніфатійович – профессор Київського университету (1860-1942), оп. 1. Спр. 108 Автобиографические записки Владимира Антоновича. На укр. языке, 57 арк.

115. ЦДАК. Ф. 832 Антонович Володимир Боніфатійович – профессор Київського университету (1860-1942), оп. 1. Спр. 117 Комментарии Е.Н. Мельник-Антонович к подготавливаемой к изданию биографии В.Б. Антоновича. На укр. языке, 45 арк.

116. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, г. Санкт-Петербург (далі: ОР РНБ). Ф. 47 Барсуков Николай Платонович. Д.

68 Барсуков Николай Платонович. Жизнь и труды Погодина, книга 18, 337 л.

117. ОР РНБ. Ф. 78 Блудов Дмитрий Николаевич, Блудова Антонина Дмитриевна. Д. 29 Письма Костомарова к Блудовой, 1861 г., 14 л.

118. ОР РНБ. Ф. 208 Головнин Александр Васильевич. Д. 28 Записка неизвестного о волнениях в Польше (писано в апреле 1861), 56 л.

119. ОР РНБ. Ф. 208 Головнин Александр Васильевич. Д. 29 Записка неизвестного об управлении в Польше за Александра II, 29 л.

120. ОР РНБ. Ф. 208 Головнин Александр Васильевич. Д. 222 Головнин . Всеподданнейшая докладная записка о состоянии литературы и цензуры в России, 84 л.

121. ОР РНБ. Ф. 588. Погодин Михаил Петрович, оп. 1. Д. 6, 1) Взгляд на русскую политику в нынешнем столетии, 2 ноября 1854 г.; 2) Опасности России. О диверсиях и союзниках. Значение войны. Состояние народного духа, май 27, 1854; 3) Историко-политические статьи о Крымской войне, 1854 г., 18 л.

122. ОР РНБ. Ф. 588. Погодин Михаил Петрович, оп. 1. Д. 50 “Письмо М.П. Погодина к гр. А.Д. Б[лудовой] в 1854 г.”; “Второе донесение профессора Погодина господину министру народного просвещения о славянах 1842 г.”; “Первое донесение профессора Погодина о славянах министру народного просвещения 1839 г.” Писарские копии. Тетради, сшитые в обратном порядке. 1840-7 декабря 1853 г., 52 л.

123. ОР РНБ. Ф. 600 Ревизия сенатора А.А. Половцева Киевской и Черниговской губерний. 1880-1881 гг. Д. 606 Записка о состоянии Юго-Западного края России. (12 октября 1862 г.), 66 л.

124. ОР РНБ. Ф. 811 Филарет (Дроздов Василий Михайлович). Д. 1-2 Филарет, митрополит. Проект записки по отношению А. Ахматова об обязанностях приходского духовенства в связи с предстоящей отменой

крепостного права, 11 л.

125. ОР РНБ. Ф. 874 Шубинский Сергей Николаевич. Д. 71
Александр II. Речь Государственному совету 25 февраля 1855 г., 8 л.

126. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (далее: РГИА). Ф. 772 Главное управление цензуры Министерства народного просвещения, оп. 1. Д. 4503 Дело о предписании цензорам комитета в случае переиздания, вышедшей в 1857 г. на украинском языке “Грамматки”, исключения из нее страниц, проникнутых национальным украинским духом, 9 л.

127. РГИА. Ф. 772 Главное управление цензуры Министерства народного просвещения, оп. 1, часть 2. Д. 4565 Дело о запрещении нового издания книги архиепископа Георгия Кониского “История Русов или Малой России”, как проникнутой, по мнению Главного управления цензуры духом национальной исключительности, 12 л.

128. РГИА. Ф. 772 Главное управление цензуры Министерства народного просвещения, оп. 1, часть 2. Д. 4619 Дело об отказе в разрешении П.А. Кулешу издания (в Петербурге) “Южнорусского журнала словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства – “Хата”, в связи с его участием в Кирило-Мефодиевском братстве в 1847 г., 11 л.

129. РГИА. Ф. 733 Департамент народного просвещения МНП, оп. 70. Д. 1014 Дело о предоставлении Киевскому и Виленскому генерал-губернатору права увольнять чиновников всех ведомств, замеченных в “политической неблагонадежности”, 1861 г., 7 л.

130. РГИА. Ф. 733 Департамент народного просвещения МНП, оп. 70. Д. 1110 Дело о содействии распространению в Киеве журнала “Вестник Юго-Западной и Западной России”, намеченного к изданию наставником Киевской семинарии К.А. Говорским, 9 л.

131. РГИА. Ф. 796 Канцелярия Синода, оп. 205. Д. 353 Письмо М.В. (подпись неразборчива) В.М. Белозерскому о путях национального развития Украины и мерах улучшения в ней народного образования, 7 л.

132. РГИА. Ф. 796 Канцелярия Синода, оп. 205. Д. 438 Записка неустановленного лица “О гласности в литературе” о вредном направлении журналистики после Крымской войны, 30 л.

133. РГИА. Ф. 869 Милютины 1749–1916, оп. 1. Д. 568 Записка неустановленного лица о революционных событиях в Западном крае в 1863 г., 10 л.

134. РГИА. Ф. 908 Валуев Петр Александрович 1814–1890, оп. 1. Д. 109 Обзор положения губерний Киевской, Подольской и Волынской и действий членов местного управления в 1859 и 1860 г., 19 л.

135. РГИА. Ф. 908 Валуев Петр Александрович 1814–1890, оп. 1. Д. 110 Всеподданейшая записка Валуева о воскресных школах, 1860 г., 8 л.

136. РГИА. Ф. 908 Валуев Петр Александрович 1814–1890, оп. 1. Д. 185 Всеподданейшее представление Валуева и записка в Западный Комитет о средствах обрусения Западного края, 29 л.

137. РГИА. Ф. 1267 Западный комитет (1861–1868 гг.), оп. 1. Д. 6 Отчеты Киевского, Ковенского и Гродненского губернаторов за 1863 г., 263 л.
138. РГИА. Ф. 1267 Западный комитет (1861–1868 гг.), оп. 1. Д. 12 Журнал Комитета и приложения к ним заседания от 4 и 31 Декабря 1862 г., 159 л.
139. РГИА. Ф. 1282. Канцелярия Министра внутренних дел, оп. 1. Д. 21 Переписка с генерал-губернаторами, военными и гражданскими губернаторами Западных губерний о принятии мер к прекращению выпулнения поляков. Часть I июнь-август 1861 г., 98 л.
140. РГИА. Ф. 1282. Канцелярия Министра внутренних дел, оп. 1. Д. 85 Дело о привлечении к ответственности подполковника Красовского за распространение антиправительственных воззваний среди солдат Житомирского полка, прибывших для подавления крестьянских волнений в Каневском уезде, Киевской губернии, 29 л.
141. РГИА. Ф. 1282. Канцелярия Министра внутренних дел, оп. 1. Д. 166 Дело о принятии мер к борьбе с антиправительственной и украинофильской пропагандой в г. Киеве, 35 л.

б) опубліковані джерела

142. А.Д. По поводу письма г. Н. Костомарова к г. редактору и издателю газеты „День” (1863 г., № 29) // Вестник Юго-Западной и Западной России. Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. – 1863. – Том 1. – Июль. – Отдел III. – С. 1-6.
143. Аксаков И.С. Наше спасение от полонизма в народности / И.С. Аксаков // Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886. Статьи из “Дня”, “Москвы”, “Москвича” и “Руси” – М.: Типография М.Г. Волчанинова, 1886. – Т. III. – С. 93-99.
144. Аксаков И.С. Не война, а общественная сила России может решать о польском вопросе / И.С. Аксаков // Там само. – С. 100-106.
145. Антонович В. Мемуари / В. Антонович // Твори: повне видання. – К., 1932. – Т. 1. – С. 3-65.
146. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи, в VII книжке „Основы”: „Что об этом думать?” и письма г. Падалицы в X книжке // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори; [упоряд. Ольга Тодійчук, Василь Ульяновський]. – К.: Либідь, 1995. – С. 78-90.
147. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи, в VII книжке „Основы”: „Что об этом думать?” и письма г. Падалицы в X книжке // Основа. – 1862. – Січень. – Ч. XIII. – С. 83-96.
148. Антонович В. Что об этом думать? Письмо к редактору из Киева / В. Антонович // Основа. – 1861. – Июль. – Ч. XVI. – С. 7-13.
149. Балванович Я. О русском обществе Западного края (письмо к редактору “Дня”) / Яков Балванович // Вестник Юго-Западной и Западной России. Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. – 1863. –

Том 1. – Июль. – Отдел IV. – С. 79-89.

150. [Без назви], Редактор В. Белозерский // Основа. – 1861. – Сентябрь. – С. 2-7.

151. Богучарский В. Третье отделение собств. е. и. в. канцелярии о себе самом (Неизданный документ) / В. Богучарский // Вестник Европы. – 1917. – Март. – С. 85-125.

152. Валуев П.А. Дума русского (во второй половине 1855 г.) / П.А. Валуев // Русская старина. – 1891. – Май. – С. 349–359.

153. Витяги зі звіту подільського губернатора за 1867 рік // Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів; [автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок]. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – С. 9-24.

154. Возняк М. З життя Чернігівської громади в 1861-3 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського) / Михайло Возняк // Україна. – 1927. – Книга 6. – С. 114-124.

155. Воспоминания Б.С. Познанского // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 25-44; № 2. – С. 10-26; № 3. – С. 15-24; № 4. – С. 23-33; № 5 – С. 41-51.

156. Гердер И. Идеи о философии истории человечества // Иоганн Готфрид Гердер. Избранные сочинения; [составитель В.М. Жирмунский, переводы под редакц. В.М. Жирмунского и Н.А. Сигал]. – М.-Л.: Госуд. изд-во худож. литер-ры, 1959. – С. 227-273.

157. Гердер И. Письма для поощрения гуманности // Там само. – С. 285-301.

158. Герцен А. (Адресоложство) // Герцен А.С. Собрание сочинений: в 30 т.; [ред. коллегия В.П. Волгин (глав. ред.) и др.]. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – Т. XVII. – С. 258-259.

159. Герцен А. В вечность грядущему 1863 году // Там само. – М, 1959. – Т. XVII. – С. 290-297.

160. Герцен А. Виселицы и журналы // Там само. – М, 1959. – Т. XVII. – С. 235-237.

161. Герцен А. Еще вариация на старую тему (Письмо к...) // Там само. – М., 1957– Т. XII. – С. 423-436.

162. Герцен А. Нас упрекают // Там само. – М., 1958. – Т. XIII. – С. 361-363.

163. Герцен А. Письмо к Императору Александру второму // Там само. – М., 1957. – Т. XII. – С. 272-274.

164. Герцен А. Подлые! // Там само. – М, 1959. – Т. XVII. – С. 192-193.

165. Герцен А. По поводу студенческих избиений // Там само. – М., 1958. – Т. XV. – С. 195-199.

166. Герцен А. Прокламация “Земли и воли” // Там само. – М., 1959. – Т. XVII. – С. 90-91.

167. Герцен А. Россия и Польша. Ответы статьям, напечатанным в “Przeglądzie Rzeczy Polskich” // Там само. – М., 1958. – Т. XIV. – С. 7-59.

168. Герцен А. Русские немцы и немецкие русские // Там само. – М., 1958. – Т. XIV. – С. 148-189.
169. Герцен А. Русским офицерам в Польше // Там само. – М., 1959. – Т. XVI. – С. 251-257.
170. Герцен А. Русские офицеры в рядах инсургентов // Там само. – М., 1959. – Т. XVII. – С. 121-123.
171. Герцен А. Чего они так испугались? // Там само. – М., 1959. – Т. XVII. – С. 138-142.
172. Герцен А. RESURREXIT! // Там само. – М., 1959. – Т. XVII. – С. 25-27.
173. Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863–1866 // Русская старина. – 1882. – Ноябрь. – С. 386-432.
174. Гудзій М.К. Невидані листи П.О. Куліша до Аксакових / М.К. Гудзій // Радянське літературознавство. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – № 19. – С. 56-120.
175. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880); [видання друге] / Михайло Драгоманов. – К.: Друкарня акц. т-ва “П.Барський”, 1918. – 154 с.
176. Драгоманов М.П. Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. Частина перша / М.П. Драгоманов. – Женева: Печатня „Громади”, 1883. – Розділ перший. – 137 с.; Розділ другий. – 227 с.
177. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / Віктор Дудко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155-178;
178. Дудко В. Статті для журналу “Основа” (1861-1862), заборонені цензурою / Віктор Дудко // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 71-102.
179. Житецкий П. Русский патриотизм (Ответ „Дню”) / П. Житецкий // Основа. – 1862. – Березиль. – Ч. X. – С. 1-21.
180. Журнал заседаний Ученого комитета главного управления училищ. – СПб, 1863. – 568 с.
181. Записки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева о „козашине” 1855 года. Отгиск из журнала „Киевская Старина”. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1900. – 50 с.
182. З ідеології Кирило-Мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна. – 1914. – Книга перша. – С. 77-83.
183. Залюбовский Г. Отрывки из школьных воспоминаний 1852-1864 годов / Г. Залюбовский // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 25. – С. 238-241.
184. Замечания до Малой России принадлежащая, с предисловием действ. члена О. Бодянского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – Книга 1. – Частина 2. – С. 1-55.
185. Иванов А. О Малорусском литературном языке и обучении на нем / А. Иванов // Русский вестник. Журнал литературный и политический,

издаваемый М. Катковым. – 1863. – Май. – С. 244-267.

186. Из жизни К.Д. Кавелина во Франции и Германии в 1862–1864 гг. (По его переписке в это время) // Русская мысль. – 1899. – Книга XI. – С. 1-20.

187. Искандер. Россия и Польша // Колокол. – Лист 34. – 15 января 1859 // Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Вольная русская типография. 1857–1867. Лондон–Женева. Факсимильное издание. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – Выпуск второй: 1859. Лондон. – С. 273-276.

188. Кавелин К.Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры / К.Д. Кавелин; [составление, вступ. статья В.К. Кантора]. – М.: Изд-во “Правда”, 1989. – 665 с.

189. Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи; [выпуск первый] / М.Н. Катков. – М., 1887. – 662 с.

190. Кирило-Мефодіївське товариство: у трьох томах / [упорядники І.І. Глизь, М.І. Бутич, О.О. Франко; редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990.

Т. 1. – 1990. – 544 с.

191. Т. 2. – 1990. – 696 с.

192. Т. 3. – 1990. – 440 с.

193. Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору) / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Март. – Ч. XVIII. – С. 33-80.

194. Костомаров Н. Дополнение к правде Москвичам о Руси / Н. Костомаров // Основа. – 1862. – Січень. – Ч. VIII. – С. 58-62.

195. Костомаров Н. Ответ на выходки газеты (Краковской) „Czas” и журнала „Revue Contemporaine” / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Февраль. – Ч. VI. – С. 121-135.

196. Костомаров Н. Письмо к редактору / Николай Костомаров // День. – 1863. – № 29. – 20 июля. – С. 19.

197. Костомаров Н. Правда Москвичам о Руси / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Октябрь. – Ч. XI. – С. 1-15.

198. Костомаров Н. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи в „Revue Contemporaine”) / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Октябрь. – Ч. X. – С. 100-112.

199. Кошелев А. Какой исход для России из нынешнего ее положения? / А. Кошелев. – Лейпциг, 1862. – 83 с.

200. Кулиш П. Спогади про Т. Шевченка / Пантелеймон Кулиш; [передм . та приміт. Євг. Кирилюка]. – Харків-Київ: Держ. вид-во України, 1930. – 91 с.

201. Кулиш П. Ответ на письмо с Юга / П. Кулиш // Основа. – 1862. – Березиль. – Ч. XV. – С. 41-45.

202. Кулиш П. Ответ Московському „Дню” на помещенную им в №23 статейку г. Соковенка: О степени самостоятельности малорусской литературы / П. Кулиш // Основа. – 1862. – Березиль. – Ч. XIV. – С. 36-40.

203. Кулиш П. Полякам об Украинцах (Ответ на безыменное письмо) / П. Кулиш // Основа. – 1862. – Лютий. – Ч. VIII. – С. 67-86.

204. Лист Галагана до Юзефовича (1860 р.) // Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. – С. 351-357.
205. Лист Куліша Пантелеймона Рильському Тадесві / Шандра Валентина. “Заступимо шлях сваволі” // Україна. – 1990. – № 39. – С. 20.
206. Лист М.В. Юзефовича до В.М. Білозерського 1860 року // Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. – С. 357-363.
207. Лист харківської Громади до галицької молоді, 1862 р, листопад / Супрунюк Оксана. Харківська громада наприкінці 1862 р. // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 178-191.
208. Мадзіні Д. Роздуми про демократію в Європі / Джузеппе Мадзіні // Варварцев М. Джузеппе Мадзіні. Мадзінізм і Україна: [монографія]. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2005. – С. 271-285.
209. Мацціні Д. Обов'язки перед Країною / Джузеппе Мацціні // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид.; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 18-33. – (“Політичні ідеології”).
210. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1827. – 278 с.
211. Матеріяли до історії Кирило-Мефодіївського братства: Признання Кирило-Мефодіївців / [приладив до друку М. Грушевський]. – К., 1915. – 157 с.
212. Маркс К. Промова на польському мітингу в Лондоні 22. І. 1867 р. / Карл Маркс // Маркс Карл, Енгельс Фрідріх. Твори [в 30-ти т.; перекл. з 2-го рос. вид.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 16. – С. 200-202.
213. Михальчук К.П. Из украинского былого / К.П. Михальчук // Украинская жизнь. – 1914. – № 5-6. – С. 13-20; № 8-10. – С. 70-85.
214. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: материалы исследования; [собранные д. чл. П.П. Чубинским]. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 215-291.
215. Никитенко А.В. Дневник: в трех томах; [под. общ. редакц. Н.Л. Бродского, Ф.В. Гладкова и др.]/ А.В. Никитенко. – Госуд-е изд-во художеств. литер-ры, 1955.
Т. 2: 1858-1865. – 1955. – 780 с.
216. Нынешнее состояние России и заграничные русские деятели. – Berlin, 1862. – Гл. II и III. – 60 с.
217. Общественно-политическое движение на Украине в 1856 – 1862 гг. : Сборник документов; [редакц. коллегия В. Королук, Г. Марахов, С. Пилькевич, Ф. Шевченко, Э. Халич]. – К.: Вид-во Акад. наук Української РСР, 1963. – 387 с.
218. Ответ Современной Летописи Русского Вестника // Основа. – 1861 . – Февраль. – Ч. XXII. – С. 256-259.
219. Отзыв из Киева // Современная Летопись. – 1862. – № 46. – С. 3-6.
220. О цензуре в России. Письмо Ф.И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета // Русский архив. – 1873. – №4. – С. 607-631.

221. Пан Падалица до пана Владымыра Антоновича // Основа. – 1861. – Октябрь. – Ч. XX. – С. 136-141.
222. Пантелеев Л.Ф. Воспоминания; [под общ. ред. С.Н. Голубова, Н.К. Гудзия и др.] / Лонгин Федорович Пантелеев. – Государ-е издат-во художеств. литер-ры, 1958. – 848 с.
223. Пашина О. Промова кївського губернатора Гессе до волосних старшин у російському й українському тексті / О. Пашина // Україна. – 1927. – Книга 6. – С. 111-114.
224. Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому // Киевская старина. – 1898. – Июнь. – С. 366-394.
225. Письмо Н.И. Костомарова к издателю „Колокола”; [с предисловием М. Драгоманова]. – Женева: Типография «Громады», 1885. – IX, 13 с.
226. Погодин М.П. Письма и статьи о политике России в отношении славянских народов и Западной Европы. – Париж-Берлин-Лондон, 1860. – Часть IV. – Тетрадь I. – 158 с.
227. 1860. – Часть IV. – Тетрадь II. – 152 с.
228. 1861. – Часть IV. – Тетрадь III. – 126 с.
229. 1861. – Часть IV. – Тетрадь IV. – 151 с.
230. Погодин М.П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831-1867 / М.П. Погодин. – М.: В типогр. газеты “Русский”, 1867 . – 241 с.
231. Погодин М.П. Сочинения. – Т. IV: Историко-политические письма и записки впродолжении Крымской войны. 1853-1856 / М.П. Погодин. – М.: Типография В.М. Фриш, 1874. – 358, 16 с.
232. Познанский Б.С. Воспоминания / Б.С. Познанский. – М.: Издание “Украинской жизни”, б.р. – 68 с.
233. Полвека русской жизни. Воспоминания А.И. Дельвига. 1820–1870; [редакц. и вступ. статья С.Я. Штрайха. Предислов. Д.О. Заславского]: в 2-х т. – М.-Л.: АКАДЕМІА, 1930.
- Т. 1. – 1930. – 592 с.
234. Т. 2. – 1930. – 600 с.
235. Полное собрание законов Российской империи: Собрание второе. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Е И В канцелярии, 1856. Том XXX. – Отделение I: 1855, Январь–Декабрь. – 1856. – 778 с.
236. Том XXXV. – Отделение I: 1860, Январь–Июль. – 1862. – 960 с.
237. Польша и Украина // Будущность – 1861. – № 25. – 31 Декабря. – С . 198-200.
238. Приходы и церкви Подольской епархии; [под редакцией священника Евфимия Сецинского] // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Выпуск девятый. – Каменец-Подольск , 1901. – XXIII, 1064, 175 с.
239. Программа журнала // Будущность. – 1860. – № 1. – 15 Сентября.– С. 1-2.

240. Прокламации 60-х годов // Былое. Журнал, издаваемый за границую под редакцией В.Л. Бурцева. – Ростов на-Дону, 1906. – Выпуск II . – С. 125-138.

241. Ренан Е. Що таке нація ? / Ернест Ренан // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид.; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 253-263 – (“Політичні ідеології”).

242. “Россия под надзором”: отчеты III отделения. 1827–1869: Сборник документов; [сост. М.В. Сидорова и Е.И. Щербакова]. – М.: “Рос. фонд культуры”: “Российский Архив”, 2006. – 706 с.

243. Рыльский Ф. Несколько слов о дворянах Правого берега Днепра / Ф. Рыльский // Основа. – 1861. – Ноябрь и Декабрь. – Ч. XX. – С. 90-99.

244. Секретнейшее наставление Князю Александру Вяземскому Императрицы Екатерины Второй // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1858. – Книга 1. – Часть 5. – С. 101-104.

245. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности комитета Министров. – Том третий. – Спб., 1902.

Часть первая: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855, февраля 19–1881, марта 1), 358 с.;

246. Часть вторая: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855, февраля 19 – 1881, марта 1), 315 с.

247. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы; [составил Секретарь Подольского Губернского Статистического Комитета А. Демьяненко]. – Каменец-Подольский: В Типографии Губернского Управления, 1865. – 69 с.

248. Тютчева А.Ф. При дворе двух императоров: Воспоминания. Дневник. 1853–1882. [пер. с нем. и фр.; подг. текста Н. Поснова; предисл. С. Бахрушина] / А.Ф. Тютчева. – Тула: Приок. кн. изд-во, 1990. – 398 с.

249. Тютчев Ф.И. Россия и революция / Ф.И. Тютчев // Политические сочинения. – СПб.–Париж: YMCA-PRESS, 1976. – С. 32-50.

250. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / [упоряд., приміт. та вступна стаття М.М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

251. “Украинофилам”. (Невідомий твір П. Куліша) – Б. м., б. р. – 26 с.

252. Украина / Колокол. Лист 61. 15 января 1860 // Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Вольная русская типография. 1857–1867. Лондон–Женева. Факсимильное издание. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – Выпуск третий: 1860. Лондон. – С. 499-503.

253. Феоктистов Е. За кулисами политики и литературы (1848–1896). Воспоминания / Е. Феоктистов. – М.: Новости, 1991. – 464 с.

254. Фіхте Й. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Йоган Фіхте // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид.; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 10-17 – (“Політичні ідеології”).

255. Чернышевский Н.Г. Национальная бестактность / Н.Г. Чернышевский // Полное собрание сочинений: в 15 т. – М.: Гослитиздат,

1950. – Т. VII: Статьи и рецензии. 1860–1861. – С. 775-793.
256. Чернышевский Н.Г. Новые периодические издания. Основа, 1861, №1 / Н.Г. Чернышевский // Там само. – С. 934-948.
257. Чичерин Б.Н. Воспоминания / Б.Н. Чичерин. – М.: АСТ-Мн.: Харвест, 2001. – 336 с.
258. Чорный М. С правого берега Днепра / Максим Черный. // Основа. – 1861. – Февраль. – Ч. XVIII. – С. 239-244.
259. Чужбинский А. Воспоминания о Т.Г. Шевченке / А. Чужбинский. – СПб., 1861. – 39 с.
260. Шевченко Т. Щоденник // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: в десяти томах. – К.: Вид-во акад. наук Української РСР, 1951. Т. 5. – 1951. – С. 1-184.
261. Шр-ко А. А.А. Навроцкий // Киевская старина. – 1902. – Декабрь. – С. 351-381.
262. Times о нынешнем положении России // Современная летопись. – 1862. – Декабрь. – № 50. – С. 21.

2. Література

263. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; [перекл. з англ. Віктора Морозова]. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
264. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років / Марко Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28-49.
265. Антонович М. Українська Петербурзька Громада / Марко Антонович // Ювілейний збірник Української Вільної академії наук у Канаді / Редакц. коміс. М. Марунчак, М. Мандрика, А. Качор та ін. – Вінніпег: Видання УВАН, 1976. – С. 75-93.
266. Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ століть / Н.О. Барабаш. – К.: Вид-й дім “Стилос”, 2007. – 264 с.
267. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Юрій Барабаш. – К.: Вид-й дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. – 181 с.
268. Барабой А.З. Харьковско-киевское революционное тайное общество 1856-1860 гг. // Исторические записки. № 52 / Отв-й ред-р А.Л. Сидоров. – Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – С. 235-266.
269. Барриве Л. Освободительное движение в царствование Александра второго. Исторические очерки. – М.: Типогр-я Русского Товарищества, 1909. – 181 с.
270. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина: [в 22 кн.] / Николай Барсуков. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1905. Кн. 19. – 1905. – XI, 492 с.
271. Кн. 20. – 1906. – X, 402 с.
272. Басевич А.М. Иоахим Лелевель. Польский революционер, демократ, ученый / А.М. Басевич. – Соцекгиз, 1961. – 192 с.

273. Басовская Н.И. Освободительное движение во Франции в период Столетней войны / Н.И. Басовская // Вопросы истории. – 1987. – № 1. – С. 48-66.
274. Батюшков П. Подолия: Историческое описание / Помпей Батюшков. – СПб., 1891. – 328 с.
275. Бердяев Н. Алексей Степанович Хомяков / Николай Бердяев. – М., 1912. – 248 с.
276. Берманьский К.Л. “Конституционные” проекты царствования Александра II / К.Л. Берманьский // Вестник права. – 1905. – Книга 9. – Ноябрь. – С. 223-291.
277. Бернштейн М.Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. / М.Д. Бернштейн. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – 216 с.
278. Билык И. Тревога над свежей могилой Шевченка / И. Билык // Киевская старина. – 1886. – Апрель. – С. 708-728.
279. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; [перекл. на українську Зої Борисюк]. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
280. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр./ Даніель Бовуа; [з фанц. перекл. Зоя Борисюк]. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
281. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.)/ Даніель Бовуа // Пам’ять століть. – 2001. – № 5. – С. 42-70.
282. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа. – К.: Вид-во “Фенікс”, 1996. — 415 с.
283. Богданович М.И. Восточная война. 1853–1856 годов. В 4-х т. Изд-е второе / М.И. Богданович. – СПб., 1877.
Т. III. – 1877. – 425, 44 с.
284. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З.Є. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1976. – 139 с.
285. Бочковский И.П. Проф. Т.Г. Масарик об украинском вопросе / И.П. Бочковский // Украинская жизнь. – 1913. – №4. – С. 42-53.
286. Бочковський О. Вступ до націоналії. Репринт / О. Бочковський. – К.: Генеза, 1997. – 144 с.
287. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / Віктор Брехуненко. – К., 2005. – 367 с.
288. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1987. – 391 с.
289. Буда С. Перед польським повстанням 1863 р. (З архівних матеріалів) / Сергій Буда // Україна. – 1925. – Книга 5. – С. 132-139.
290. Будницкий О. О сословном и национальном вопросе в императорской России / О. Будницкий // Ab imperio. – 2001. – № 3. – С. 275-297.

291. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства / Анджей Валіцький; [перекл. з польськ. Володимир Моренець]. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
292. Валіцький А. Три патріотизми / Анджей Валіцький // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид.; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 566-599. – (“Політичні ідеології”).
293. Варварцев М. Джузеппе Мадзіні. Мадзінізм і Україна: [монографія] / Микола Варварцев. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2005. – 304 с.
294. Варзар І.М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія / І.М. Варзар. – К., 1995. – 52 с.
295. Варзар І.М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи нового та новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези / І.М. Варзар // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Серія 22. – Випуск 1. – С. 22-38
296. Вейдле В. Задача России / В. Вейдле. – Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1956. – 231 с.
297. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : [у 4 т., 5 кн.; репр. відтворення] / Іван Власовський. – К.: Либідь, 1998. Т. 3: XVIII–XX ст. – 1998. – 359 с.
298. Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860-1906) / Рикарда Вульпиус; [пер. с немец. Э. Каплуновской] // Ab imperio. – 2005. – № 2. – С. 191-224.
299. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид.; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 343-359. – (“Політичні ідеології”).
300. Гильфердинг А.Ф. Собрание сочинений: в 4 т. / А.Ф. Гильфердинг. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. Т. 2: Статьи по современным вопросам славянским. – 1868. – 494, VI с.
301. Гирич І. Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX століть / Ігор Гирич // Війни і мир, або “Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...” [за загальною редакцією Лариси Івщиної; видання друге стереотипне]. – К.: Вид-во ЗАТ “Українська прес-група”, 2007. С. 382-390.
302. Глембоцкий Х. Александр Гильфердинг и славянофильские проекты изменения национально-культурной идентичности на западных окраинах Российской империи / Хенрык Глембоцкий // Ab imperio. – 2005. – № 2. – С. 135-166.
303. Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) / Володимир Гнатюк // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: у 2-х т. – К., 1928. – Т. II. – С. 272-289.
304. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні / Михайло Гніп. – Держвидав України, 1930.– Книга перша: Полтавська громада. – 236 с.

305. Гніп М. До історії громадського руху 1860 р. / Михайло Гніп // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – Держвидав України, 1930.– Книга п'ята. – С. 170-182.
306. Годованій Є.Ф. Польська преса про Україну / Є.Ф. Годованій. – К., 1998. – 36 с.
307. Годованій Є.Ф. Суспільно-політичний рух 30–60-х рр. XIX ст. в Україні та його висвітлення на сторінках української преси / Є.Ф. Годованій. – К., 1999. – 35 с.
308. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Григорій Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
309. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX-XX ст./ Ярослав Грицак // Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) / за редакцією Ярослава Грицака, Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 98-129.
310. Грицак Ярослав. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
311. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2004. – 343 с.
312. Грушевський О. Історичні статті Костомарова в “Основі”/ Олександр Грушевський // Україна. – 1928. – Книга 1. – С. 73-90.
313. Гумплович Л. Национализм и интернационализм в XIX веке / Л. Гумплович; [пер. с нем. І. Я.]. – СПб, 1906. – 51 с.
314. Гуревич З. „Молода Україна”. До восьмидесятих роковин Кирило-Мефодіївського братства; [за редакцією М. Яворського] / З. Гуревич.– Харків: Державне видав-во України, 1928. – 117 с.
315. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Ернест Гелнер; [перекл. з англ. Георгія Касьянова]. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
316. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Ярослав Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації: матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р). – Львів, 1995. – С. 8-15.
317. Дебидур А. Дипломатическая история Европы: От Венского до Берлинского конгресса (1814–1878) / Антонэн Дебидур; [пер. с фр. В.О. Броуна]. – М.: Гос. изд-во иностр. литер., 1947. – Т. 2: Революция. – 544 с.
318. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К.: Видав-й дім Києво-Могилян-ка академія, 2008. – 718 с.
319. Доманицький В. Тарас Шевченко (Синтетично-націологічні студії його життя й творчості) / Віктор Доманицький. – Чикаго, 1961. – 116 с.
320. Допарт Б. Поетическое творчество Адама Мицкевича и формирование польского романтизма (в период до 1830 г.) / Богуслав Допарт

// *Studia Polonorossica*: К 80-летию Елены Захаровны Цыбенко. Сборник статей [отв. ред. В.А. Хорев]. – М.: Издат-во МГУ, 2003. – С. 55-64.

321. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Дмитро Дорошенко. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 168 с.

322. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д.І. Дорошенко. – К.: Вид-во „Українознавство”, 1996. – 256 с.

323. Драбкина Е. Национальный и колониальный вопрос в царской России / Елена Драбкина. – М.: Издат. Коммунистической академии, 1930. – 189 с.

324. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение / М. Драгоманов // Политические сочинения; [под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского]. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – Т. I: Центр и окраины. – С. 1-216.

325. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Политические сочинения; [под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского]. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – Т. 1: Центр и окраины. – С. 217-267.

326. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия / Михаил Драгоманов. – К., 1917. – 145 с.

327. Дудко В. Аудиторія журналу “Основа” (1861-1862): кількісний вимір / Віктор Дудко // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 73-85.

328. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.) / В.С. Дякин. – СПб., 1998. – 1000 с.

329. Эйдельман Н.Я. Герцен против самодержавия (секретная политическая история России XVIII–XIX вв. и вольная русская печать) / Н.Я. Эйдельман. – М.: Мысль, 1973. – 367 с.

330. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпритацій / В.Б. Євтух. – К.: Вид-й дім “Стилос”, 2004. – 243 с.

331. Євтух В. Якою має бути етнополітика Української держави? / В. Євтух // Віче. – 1992. – № 8. – С. 112-126.

332. Єсельчик С. Пробудження нації: до концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. / Сергій Єсельчик. – Мельбурн, 1994. – 123 с.

333. Єфремов С. Перед судом власної совісті: громадська і політична робота В. Антоновича / Сергій Єфремов. – К., 1924. – 14 с.

334. Еленев Ф. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь (Издано в пользу народных школ Западно-Русского края) / Федор Еленев. – СПб., 1863. – 83 с.

335. Житецький І. Київська громада за 60-х років / Ігнат Житецький // Україна. – 1928. – Книга 1. – С. 91-125.

336. Жур П. Труди і дні Кобзаря. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка; [вст. стаття М.М. Павлюка] / Петро Жур. – К.: Дніпро, 2003. – 520 с.

337. Жураківський Г. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської Громади / Г. Жураківський // Окремий відбиток з IV книги записок Київського Інституту Народної Освіти. – К., 1930. – С. 125-136.
338. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / Павло Зайцев. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 456 с.
339. Захарова Л.Г. Александр II // Российские самодержцы (1801-1917); [ред. А.Н. Боханов, Л.Г. Захарова]. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 159-214.
340. Земський Ю. Валуєвський циркуляр в контексті політичних процесів на Поділлі початку 60-х років XIX ст. / Юрій Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ-Хмельницький, 2002. – Т. 8 – Ч. 1 – С. 181-196.
341. Земський Ю. Внутрішні заходи в політиці Російської імперії та зовнішні чинники впливу – складові проімперських настроїв російської громадськості середини XIX ст. / Ю. Земський // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2011. – Випуск 19. – С. 106-113.
342. Земський Ю. Громадськість і влада: дві тактики дій у протистоянні поляків та російського царату початку 60-х рр. XIX ст. на Поділлі / Юрій Земський // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Кам’янець-Подільський–Київ–Нью-Йорк, 2007. – Том 3. – С. 115-120.
343. Земський Ю. Генеза модерного розуміння поняття “нація” в Західній Європі та її поширення в Україну / Ю. Земський // Університет. Історико-філософський журнал. – 2011. – № 4 (42). – С. 80-86.
344. Земський Ю. Деградація соціальної ваги православного духовенства України в умовах політики Російської імперії впродовж XIX ст. / Ю. Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2010. – Т. 20. – С. 183-196.
345. Земський Ю. Джерела походження та причини впровадження в політиці Російської імперії середини XIX ст. націоналізаційної технології / Ю. Земський // Історична пам’ять: Науковий збірник. – Полтава, 2011. – № 1 (25). С. 87-95.
346. Земський Ю. Лібералізм в Російській імперії середини XIX ст.: фактори обумовлення та специфіка утвердження / Ю. Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ-Хмельницький, 2008. – Т. 17. – С. 127-145.
347. Земський Ю. Націоналізація свідомості російської громадськості середини XIX ст.: провладний та громадянський проекти / Ю. Земський // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XII-XIII. – С. 95-103.
348. Земський Ю. Недільні школи в Українському Правобережжі середини XIX ст., як вияв націєформуючої свідомості їх засновників / Юрій Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ-Хмельницький, 2006. – Т. 14. – С. 178-194.
349. Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в Правобережній Україні середини XIX ст. / Ю. Земський // Гуманітарний

журнал. – 2009. – № 3/4. – С. 41-57.

350. Земський Ю. Особливості польсько-російсько-українського протистояння напередодні та під час Січневого повстання 1863 р. / Ю. Земський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Спецвипуск. – С. 83-89.

351. Земський Ю. Позиція священників та офіційної влади Російської імперії у русі тверезості середини ХІХ ст. на Поділлі / Юрій Земський // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. – Книга 1. – Львів: Логос. – С. 256-262.

352. Земський Ю. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в політиці владних структур Російської імперії середини ХІХ ст. / Юрій Земський // Історія релігій в Україні. Науковий збірник. – Львів.: Логос, 2008. – Книга 1. – С. 323-331.

353. Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів в Правобережній Україні / Ю. Земський // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 36-48.

354. Земський Ю. Складові польсько-шляхетських амбіцій в домаганнях Правобережної України напередодні повстання 1863-64 рр. / Ю. Земський // Гуманітарний журнал. – 2010. – № 1/2. – С. 15-24.

355. Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року / Юрій Земський // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур: Матеріали наукової конференції (Ізяслав-Острог, 21-22 грудня 2006 року). – Острог: Вид-во НаУ “Острозька академія”, 2006. – С. 259-265.

356. Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. ХІХ ст.: [монографічне дослідження] / Л.Г. Іванова. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с.

357. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Олег Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508.

358. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [перекл. з нім. Х. Назаревич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII, 360 с.

359. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / Андреас Каппелер // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48-56.

360. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия – Украина: история взаимоотношений; [ответ-е редакторы: А.И. Миллер, Б.И. Флоря, В.Ф. Репринцев]. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 125-144.

361. Карасев Л.В. Русская идея (символика и смысл) / Л.В. Карасев // Вопросы философии. – 1992. – №8. – С. 92–104.

362. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник / О.В. Картунов. – К., 1999. – 300 с.

363. Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник / О.В. Картунов. – К.: Університет економіки та права

“КРОК”, 2007. – 192 с.

364. Касперский Э. Дискурс свободы у Мицкевича / Эдвард Касперский // *Studia Polonorossica: К 80-летию Елены Захаровны Цыбенко. Сборник статей* [отв. ред. В.А. Хорев]. – М.: Издат-во МГУ, 2003. – С. 65-78.

365. Касьянов Г.В. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії / Г.В. Касьянов // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник*; [упорядн. В.В. Кравченко]. – Випуск 3. – Харків: “Майдан”, 2001. – С. 82-100.

366. Касьянов Г. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пост-радянський простір, 1990-ті рр.) / Георгій Касьянов // *Всеукраїнський науково-методологічний семінар [“Сучасна історіографія: проблеми методології та термінології”, (Київ, 17 червня 2004 р.)]*. – К., 2005. – С. 36-46.

367. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: [монографія] / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

368. Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення / Г.В. Касьянов. // *Український історичний журнал*. – 1998. – № 2. – С. 39-54.

369. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст.: у 2-х частинах / А.М. Катренко. – К., 1998.

Частина І: Перша половина ХІХ ст. – 1998. – 88 с.

Частина ІІ: 60–90-ті роки ХІХ ст. – 1999. – 190 с.

370. Катренко А.М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки ХІХ ст.) / А.М. Катренко, Я.А. Катренко. – К., 2003. – 180 с.

371. Келли А. Размышления о русском молчании: новый взгляд на старую дискуссию / Айлин Келли // *Ab imperio*. – 2000. – № 3/4. – С. 43-67.

372. Кимбэлл Э. Русское гражданское общество и политический кризис в эпоху великих реформ. 1859–1863 / Элан Кимбэлл // *Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник*; [под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 260-282.

373. Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш / Євген Кирилюк. – Харків-Київ: Держвидав України, 1929. – 96 с.

374. Кирчів Р.Ф. Україніка в польських альманахах доби романтизму / Р.Ф. Кирчів. – К.: Наукова думка, 1965 – 130 с.

375. Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р.Ф. Кирчів. – К.: Наукова думка, 1971. – 275 с.

376. Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут; [перекл. з англ. Софії Грачової за участі Олега Бобровського та за редакції Тараса Курила]. – К.: Критика, 2004. – 351 с.

377. Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство / Стефан Козак; [переклад з польської і редакція Миколи Лесюка]. – Івано-Франківськ: “Плай”, 2004. – 253 с.

378. Кониський О. Тарас Шевченко–Грушівський. Хроніка його життя / Олександр Кониський; [упоряд. В.Л. Смілянська]. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.

379. Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855–1881). Исторические очерки / А.А. Корнилов. – М.: Товарищество типографий А.И. Мамонтова, 1909. – 263 с.
380. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века / А.А. Корнилов. – Петроград: Издат-во “Огни”, 1915. – 93 с.
381. Коротеева В.В. Теории национализма в зарубежных социальных науках / В.В. Коротеева. – М.: Росс-й гос. гуманитар. ун-т, 1999. – 140 с.
382. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
383. Коцур А.П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти XIX–XX ст. / А.П. Коцур. – Чернівці, 2000. – 203 с.
384. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В.В. Кравченко. – Харків: Основа, 1996. – 296 с.
385. Кулжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе / И. Кулжинский. – К., 1863. – 32 с.
386. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Станислав Кутшеба; [пер. с польск. под редакц. и со вступит. стат. приват-доцента импер. Петерб. ун-та Н.В. Ястребова]. – СПб.: Изд-е А.С. Суворина, 1907. – 231 с.
387. Лангевіште Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Дітер Лангевіште; [перекл. з нім. Олекса Логвиненко]. – К.: Вид-во “К.І.С.”, 2008. – 240 с.
388. Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю.А. Левенець. – К.: “Стилос”, 2001. – 584 с.
389. Левкиевская Е.Е. Стереотип поляка в русской литературе XIX–XX веков / Е.Е. Левкиевская // *Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów*; [redakcja Roman Bodryk i Jerzy Faryno]. – Warszawa, 2000. – С. 251-261.
390. Лемке М. Очерки освободительного движения “шестидесятых годов” / Михаил Лемке. – СПб., 1908. – 510 с.
391. Лемке М. Эпоха цензурных реформ. 1859–1865 годов / М. Лемке. – СПб.: Типо-литография “Герольд”, 1904. – 512 с.
392. Ле Маршан Г. Становление европейских наций (до XIX в.) / Г. Ле Маршан // *Вопросы истории*. – 1989. – № 2. – С. 42-59.
393. Леонтович В.И. История либерализма в России: 1762-1914 / В.И. Леонтович; [под общей редакцией А.И. Солженицына]. – М.: Русский путь-Полиграфресурсы, 1995. – 549 с.
394. Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Доминик Ливен // *Ab imperio*. – 2005. – № 1. – С. 75-116.

395. Липатов А.В. Две проекции национального восприятия: Польша глазами Пушкина – Россия глазами Мицкевича (теоретические и исторические аспекты межнациональной перцепции) / А.В. Липатов // Россия в глазах славянского мира; [отв. ред. А.В. Липатов]. – М.: Институт славяноведения РАН, 2007. – С. 79-109.
396. Липский Я.Ю. Две родины, два патриотизма. Заметки о национальной мании величия и ксенофобии поляков / Ян Юзеф Липский // Новая Польша. – 2001. – № 2. – С. 19-21.
397. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (Методологічні завваги) / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе: в 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 11-27.
398. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна / М. Лозинський. – К.: Українське видавництво “Ранок”, 1907. – 99 с.
399. Лурье С.В. Национализм, этничность, культура. Категории науки и историческая практика / С.В. Лурье // Общественные науки и современность. – 1999. – № 4. – С. 101-111.
400. Ляковский В. Алексей Степанович Хомяков / В. Ляковский // Русский архив. – 1896. – № 11. – С. 337-349.
401. Магочий П.Р. Українське національне відродження: нова аналітична структура / П.Р. Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-121.
402. Макарова Е.А. Национальная мысль и национальное сознание в Англии // Национальная идея в Западной Европе в новое время / Е.А. Макарова, [отв. ред. В.С. Бондарчук]. – М.: ИКД “Зерцало-М”; издательский дом “Вече”, 2005. – С. 11-124.
403. Малинова О.Ю. Проблемы национальной идентичности и национальных прав в либеральной политической теории / О.Ю. Малинова // Политическая наука. – М., 2002. – № 4: Национализм: Новейшие исследования. – С. 74-99.
404. Марахов Г. Андрій Красовський – борець проти кріпосництва і самодержавства / Г. Марахов. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 80 с.
405. Марахов Г.И. Киевский университет в революционно-демократическом движении / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1984. – 128 с.
406. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г.И. Марахов. – К.: Издат-во Киев-го ун-та, 1967. – 258 с.
407. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60 -е годы XIX века / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.
408. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст). / В.В. Масненко – Київ-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
409. Матушевський Ф. В.Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії / Ф. Матушевський. – К.: Видав-во “ВІК”, 1909. – 44 с.
410. Мицюк О. Українські хлопомани / О. Мицюк. – Чернівці, 1933. – 80 с.

411. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між “французькою” та “британською” стратегією / О. Міллер // Схід–Захід. – 2001. – №4. – С. 174-221.
412. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое литер-ное обозрение, 2006. – 248 с.
413. Миллер А.И. Россия и русификация Украины в XIX веке / А.И. Миллер // Россия – Украина: история взаимоотношений; [ответ-е редакторы: А.И. Миллер, Б.И. Флоря, В.Ф. Репринцев]. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 145-156.
414. Миллер А.И. Укратинофильство / А.И. Миллер // Славяноведение. – 1998. – № 5. –С. 28-37.
415. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Издат-во “Алетейя”, 2000. – 260 с.;
416. Миловидов Л. Наступ реакції на школу в 1860-х роках / Л. Миловидов // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – Держ-не вид-во України, 1929. – Книга четверта. – С. 48-50.
417. Мильчина В. О национальной идее без дефиниций и анахронизмов (круглый стол “Национальная идея в России XIX в.”, РГГУ, 13 июня 2001 г.) // *Ab imperio*. – 2001. – № 3. – С. 451-466.
418. Михаил Чайковский и козакофильство // Киевская старина. – К., 1886. – Апрель – С. 763–777.
419. Міяковський В. Люди сорокових років. (Кирило-методіївці в їх листуванні) / Володимир Міяковський // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – Держ-не вид-во України, 1928. – Книга друга. – С. 33-98.
420. Міяковський В. Б.С. Познанський (Народник 60-х років) / В. Міяковський // Україна. – 1926. – Книга 1. – С. 72-93.
421. Міяковський В. З молодих років К. Михальчука / В. Міяковський // Україна – 1924. – Книга 4. – С. 98-107.
422. Міяковський В. Нові сторінки з біографії В.Б. Антоновича: Дворянський суд над хлопоманами. Політичні процеси і догляди поліції. Початок української громади / В. Міяковський // Україна. – 1924. – Книга 1-2. – С. 151-160.
423. Міяковський Володимир. Недруковане й забуте: громадські рухи дев’ятого сторіччя, новітня українська література / Володимир Міяковський; [редактор Марко Антонович]. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.
424. Мухарямов Н.В. В очередной раз о национализме и либерализме / Н.В. Мухарямов // *Ab imperio*. – 2000. – № 3/4 – С. 223-243.
425. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. – К.:ІПіЕНД, 2002 – 272 с.

426. Неведенский С. Катков и его время / С. Неведенский. – СПб., 1888. – 328 с.
427. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник / О. В. Нельга. – К.: Тандем, 1997. – 368 с.
428. Німчук В.В. Святе Письмо / В.В. Німчук // Українська мова. Енциклопедія; [редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.], (3-тє вид., зі змінами та допов-ми). – К.: Вид-во “Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана”, 2007. – С. 593-597.
429. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма: переиздание / В.Д. Новицкий. – М.: Изд. МГУ, 1991. – 254 с.
430. Нольде Б.Э. Юрий Самарин и его время / Б.Э. Нольде. – Париж: УМСА – Press, 1978. – 245 с.
431. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності / Микола Обушний. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 204 с.
432. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / І.І. Огієнко; [упорядн ., автор істор.-бібліограф. нарису та приміток М.С. Тимошик]. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.
433. Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз): Монографія / Ірина Онищенко. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 240 с.
434. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: (від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова) / Юліан Охримович. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1965. – XIV, 119 с.
435. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Ричард Пайпс, [перевод с англ. В. Козловского]. – М.: “Независимая газета”, 1993. – 421 с.
436. Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Марина Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. С. 49-82.
437. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю.А. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
438. Пивоваров Ю.С. Государство, русское государство, русская мысль / Ю.С. Пивоваров // Политическая наука. – М., 2000. – № 2: Государство в русской политической мысли. – С. 6-52.
439. Пивоваров Ю. Очерки истории русской общественно-политической мысли ХІХ – первой трети ХХ ст. / Ю.С. Пивоваров. – М., 1997. – 316 с.
440. Пивоваров Ю.С. Русская политика в ее историческом и культурном отношениях / Ю.С. Пивоваров. – М., 2006. – 168 с.
441. Пименова Л.А. Идея нации во Франции Старого порядка // Национальная идея в Западной Европе в новое время / Л.А. Пименова, [отв. ред. В.С. Бондарчук]. – М.: ИКД “Зерцало-М”; издательский дом “Вече”, 2005. – С. 125-157.
442. Пирсон Р. Привилегии, права и руссификация / Реймонд Пирсон // Ab imperio. – 2003. – № 3. – С. 35-56.

443. Погодин А.Л. Адам Мицкевич. Его жизнь и творчество: в 2-х т. / А.Л. Погодин. – М.: Издание В.М. Саблина, 1912.
Т. 2. – 1912. – С. 364 с.
444. Погодин А.Л. Главные течения польской политической мысли (1863-1907) / А.Л. Погодин. – СПб., 1907. – 662 с.
445. Погодин А. История польского народа в XIX веке / А. Погодин. – М.: Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова, 1915, – 328 с.
446. Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX в. Сборник статей / М.Н. Покровский. – М.: “Красная новь” Главполитпросвет, 1923. – 392 с.
447. Покровский М.Н. Крымская война / М.Н. Покровский // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 5-71.
448. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2-х т. / Карл Поппер. – К.: Основи, 1994.
Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники; [пер. з англ. О. Буценко]. – 1994. – 494 с.
449. Прицак О. Шевченко-пророк / Омелян Прицак. – К.: 1993. – 38 с.
450. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В.Г. Ревуненков. – Ленинград: Издат. Ленингр. ун-та, 1957. – 358 с.
451. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К., 2003. – 338 с.
452. Реєнт О.П. Україна XIX–XX ст. Роздуми та студії історика / О.П. Реєнт. – К., 2009. – 486 с.
453. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Харків-Київ, 1930. – 415 с.
454. Савченко Ф. Ненадруковані листи Куліша до Бодянського / Федір Савченко // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – Держ-не вид-во України, 1929. – Книга четверта. – С. 5-11.
455. Сакулин П.Н. Русская литература 60-х годов / П.Н. Сакулин // История России в XIX веке: Эпоха реформ. – М.: Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 402-477.
456. Сарбей В.Г. Становлення української нації / В.Г. Сарбей // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах; [відпов. редактор д.і.н., проф. В.Г. Сарбей]. – К, 1999. – Ч. I. – 1999. – С. 28-60.
457. Сарбей В.Г. Українське національне відродження. / В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1999. – 334 с. – (Серія “Україна кризь віки”).
458. Світленко С.І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст. Аналіз публікацій документальних джерел / С.І. Світленко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – 237 с.;
459. Світленко С.І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С.І. Світленко. –

Дніпропетровськ: Вид-во “Навчальна книга”, 1999. – 239 с.,

460. Світленко С. Народолобець Олександр Стронін / Сергій Світленко // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 143-155.

461. Сенгалевич Х. Золота Грамота / Хведір Сенгалевич // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – Держ-не вид-во України, 1927. – Книга перша. – С. 69-71.

462. Сербин Р. Київ – не Варшава. Погляд українофілів на студентське служіння народові у 1861-62 роках / Роман Сербин // Війни і мир, або “Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”; [за загальною редакцією Лариси Івшиної. Видання друге стереотипне]. – К.: Вид-во ЗАТ “Українська прес-група”, 2007. С. 391-396.

463. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації / Франк Сисин // Формування української нації: історія та інтерпретації: матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р). – Львів, 1995. – С. 23-43.

464. Сидоров А.А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк / А.А. Сидоров. – СПб.: Издание Н.П Карбасникова, 1903. – 254 с.

465. Сладкевич Н.Г. Очерки истории общественной мысли России в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. (Борьба общественных течений в годы первой революционной ситуации) / Н.Г. Сладкевич. – Л.: Изд. Ленинг. ун-та, 1962. – 286 с.

466. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт; [з англ. перекл. Петро Тарашук]. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

467. Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності / Девід Сондерс // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 21-32.

468. Спасович В.Д. Жизнь и политика маркиза Велепольского: Эпизод из истории русско-польского конфликта и вопроса / В.Д. Спасович. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1882. – 332 с.

469. Сталюнас Д. Границы в пограничье: Белорусы и этнолигвинстическая политика Российской империи на Западных окраинах в период Великих реформ / Дариус Сталюнас // *Ab imperio*. – 2003. – № 1. – С. 261–292.

470. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. / С. Стельмах. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 175 с.

471. Стешенко І. Українські шестидесятники / Іван Стешенко. – Б. м., б. р. – 45 с.

472. Студинський К. Епізоди боротьби за українство в 1863 р. / Кирило Студинський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: у 2-х томах. – К., 1928. – Т. II. – С. 498-523.

473. Суни Р. Империя как она есть: имперская Россия, “национальное” самосознание и теории империи / Рональд Суни // *Ab imperio*. – 2001. – № 1/2. – С. 9-72.

474. Татищев С. Император Александр II, его жизнь и царствование: в 2-х кн. / Сергей Татищев. – М.: Чарли, 1996.

- Кн. 1. – 1996. – 608 с.
475. Кн. 2. – 1996. – 672 с.
476. Твардовская В.А. Идеология пореформенного самодержавия (М.Н. Катков и его издания) / В.А. Твардовская. – М.: Наука, 1978. – 279 с.
477. Тэйлор А. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 / Алан Джон Персиваля Тэйлор; [пер. с англ. А.О. Зелениной и Д.Э. Куниной, вступ. стат. и редакц. М.Н. Машкина]. – М.: Изд-во иност. литер., 1958. – 644 с.
478. Ульяновський В. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами / Василь Ульяновський // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117-145; № 2. – С. 122-153.
479. Уманец Ф. Общественное воспитание в России / Ф. Уманец. – Dresden, 1867. – 211 с.
480. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / Ричард Уортман; [пер. с англ. И.А. Пильщикова]: в 2 т. – М.: ОГИ, 2004.
- Т. 2: От Александра II до отречения Николая II – 2004. – 797 с.
481. Фалькович С.М. Основные черты польского национального характера в представлениях русских (Эволюция стереотипа) / С.М. Фалькович // *Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów*; [redakcja Roman Bodryk i Jerzy Faryno]. – Warszawa, 2000. – С. 115-140.
482. Филевич И.П. И.С. Аксаков и польский вопрос / И.П. Филевич. – СПб., 1887. – 18 с.
483. Франко І. Адам Міцкевич до галицьких приятелів / Іван Франко // Зібрання творів: в 50 т. – К., 1986. – Т. 47. – С. 291-323.
484. Франко І. “Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші / Іван Франко // Зібрання творів. В 50 т. – К., 1892. – Т. 35. – С. 113-149.
485. Франко І. Наш погляд на польське питання / Іван Франко // Зібрання творів. У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 204-220.
486. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст. / Іван Франко // Зібрання творів. У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 191-240.
487. Франчук В. З оточення Олександра Потебні / Віра Франчук // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 6-16.
488. Хаванова О.В. Этничность, нация, “любовь к стране” в Европе раннего Нового времени / О.В. Хаванова // *Политическая наука*. – М., 2002. – № 4: Национализм: Новейшие исследования. – С. 5-26.
489. Хаген М. Империя, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского пространства / Марк фон Хаген // *Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей* (Библиотека журнала “Ab imperio”); [под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова и др.]. – Казань, 2004. – С. 127-162.
490. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789-1848 / Эрик Хобсбаум; [пер. с англ. Л.Д. Якуниной]. – Ростов н/Д.: Изд-во “Феникс”, 1999. – 480 с.

491. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. 1800–1917 / П.А. Хромов. – Государственное издательство политической литературы, 1950. – 551 с.
492. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Мирослав Хрох // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; [перев. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского]. – М.: Праксис, 2002. – С. 121-145.
493. Хрох М. Язык как инструмент гражданского равенства / Мирослав Хрох // *Ab imperio*. – 2005. – № 3. – С. 21-34.
494. Цьольнер Е. Історія Австрії / Еріх Цьольнер. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
495. Чернецький Є. Правобережна шляхта за Російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.): джерела, структура стану, роди / Євген Чернецький. – Біла Церква: Вид-ць Олександр Пшонківський, 2007. – 176 с.
496. Чернецький Є. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст. (Білоцерківщина, Васильківщина, Мотовилівщина, Рокитнянщина, Фастівщина) / Євген Чернецький. – Біла Церква: Мустанг, 1999. – 26 с.
497. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. / Н. В. Чехов. – М.: Книгоиздательство „Польза”, 1912. – 222 с.
498. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В.С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.
499. Шандра В.С. Генерал-губернарства в Україні: XIX – початок XX ст. / В.С. Шандра. – К., 2005. – 428 с.
500. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.С. Шандра. – К., 1999. – 142 с.
501. Шахматов А.А. Памяти К.П. Михальчука / А.А. Шахматов // Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 9-12.
502. Шевелів Б. Л.І. Глібов і тижневик “Черніговської Листок” у процесі С. Носа, І. Андрущенко та інш. 1863-1868 рр. / Борис Шевелів // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – Держ-не вид-во України, 1929. – Книга четверта. – С. 25-47.
503. Шевелів Б. Петиції українських громад до петербурзького комітету грамотности з р. 1862 / Борис Шевелів // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – Держ-не вид-во України, 1928 . – Книга третя. – С. 11-17.
504. Шпет Г.Г. Сочинения / Г.Г. Шпет. – М.: Издательство “Правда”, 1989. – 602 с.;
505. Щепотьєв В. Трівога над свіжою могилою Т. Шевченка / В. Щепотьєв // Україна. – 1925. – Книга 1–2. – С. 148-153.

506. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XX ст.) / Надія Щербак. – К., 2005. – 615 с.
507. Шульгин В.Я. Юго-Западный край в последнее 25-летие (1838–1863) / В.Я. Шульгин. – К., 1864. – 254 с.
508. Юзвенко В.А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст./ В.А. Юзвенко. – К.: Вид-во Акад. наук Української РСР, 1961 – 132 с.
509. Яковенко И.Г. Прошлое и настоящее России: имперский идеал и национальный интерес / И.Г. Яковенко // Полис. – 1997. – № 4. – С. 88-96.
510. Янов А. Русская идея и 2000-й год / А. Янов // Нева. – 1990. – № 9. – С. 143-164.
511. Янов А.Л. Патриотизм и национализм в России. 1825–1921 / А.Л. Янов. – М.: ИКЦ “Академкнига”, 2002. – 398 с.
512. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
513. Іванова Л.Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні /Л.Г. Іванова, Р.П. Іванченко. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – 351 с.
514. Катренко А.М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.) / А.М. Катренко, Я.А. Катренко. – К., 2003. – 180 с.
515. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид-во ТОСК, 2002 – 398 с.
516. Трофимчук М. Латинсько-український словник / М. Трофимчук, О. Трофимчук. – Львів: Видав-во ЛБА, 2001. – VIII, 694 с.
517. Котигоренко В. Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади / В. Котигоренко, О. Майборода, О.Нагорна, Л. Шкляр // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?. – К., 2002. – 280 с.
518. Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність / [Беренштейн О.Б., Зіневич Н.А., Зінич В.Т. та ін.; ред. В.І. Наулко]. – К.: Головна спеціалізов. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 423 с.
519. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / [Керівн. авт. кол. Ю. Шаповал]. – К., 1997. – 212 с.
520. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [За загал. ред. Ю.І. Римаренка]. – К., 2000. – 516 с.
521. Западные окраины Российской империи / [Бережная Л.А., Будницкий О.В., Долбилов М.Д. и др.]; науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.

522. Победоносцев: pro et contra / [вступ. стат., сост., примеч. С.Л. Фирсова]. – СПб.: РХГИ, 1996. – 576 с.
523. Поляки и русские в глазах друг друга / [отв. ред. В.А. Хореев]. – М.: Изд-во “Индрик”, 2000. – 272 с.
524. Россия и Черноморские проливы / [отв. ред. Л.Н. Нежинский, А.В. Игнатъев]. – М.: Международные отношения, 1999. – 557 с.
525. Націоналізм. Антологія / [упорядн. Олег Проценко, Василь Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2000. – 658 с.
526. Націоналізм: Антологія. 2-ге вид.; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – XLIV, 684 с.
527. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / [упорядн. Віктор Короткий, Василь Ульяновський]: у 3-х томах. – К.: Заповіт, 1997.
Т. 1. – 1997. – 448 с.
528. Т. 2. – 1997. – 448 с.
529. Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала “Украинская жизнь”: издание 2-е. – М.: Задруга, 1915. – 164 с.
530. Библейские общества в России // Энциклопедический словарь / Под редакц. И.Е. Андреевского. Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Эфрон (С.-Петербург). – СПб., 1891. – Т. 3А. – С. 696-708.
531. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін.. – К.: Довіра: Генза, 1996. – 942 с.
532. Шевченківський словник: у двох томах / [редакц. колегія І.Я. Айзеншток, В.А. Афанасьєв, М.П. Бажан та ін.]. – К.: Вища школа, 1976.
Т. 1. – 1976. – 415 с.
533. Т. 2. – 1977. – 410 с.
534. Айтов С.Ш. Українська історіографія та журнал “Основа” в контексті культурно-національного відродження України: дисертація на здобуття наук-го ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 / Айтов Спартак Шавлович. – Дніпропетровськ, 2001. – 208 с.
535. Грицак Я.Й. Формування модерної української нації: історіографія та фсторіософія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06. “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Грицак Ярослав Йосипович. – К., 1996. – 43 с.
536. Bem-Wiśniewska E. Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych (1530–1795) / Ewa Bem-Wiśniewska. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1998. – 217 s.
537. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Lwow, 1900.
Т. 1. – 1900. – 380 s.
538. Borek P. Obraz Ukrainy w Polskich pamiętnikach końca XVIII i XX wieku. Rekonesans / Piotr Borek // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 190-річчю

з дня народження Юліуша Словацького. – Кременець, 2000. – С. 81-100.

539. Brodowska H. Świadomość chłopów pokolenia powstania styczniowego / Helena Brodowska // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska – Sectio F: Historia*. – Lublin, 1993. – Vol. XLVIII. – S. 19-27.

540. Dubiecki M. Młodzież polska w uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863 / Maryan Dubiecki. – Kijow, 1909. – 88 s.

541. Dubiecki M. Z przeszłości (1861-1862) / Maryan Dubiecki. – Kijow, 1910. – 236 s.

542. Głębocki H. Irredenta polska a „kresy” imperium. Powstanie Styczniowe (1863-1864) a ewolucja polityki imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain” / Henryk Głębocki // *Rosja i Europa wschodnia: imperiologia stosowana*; [red., ed. Andrzej Nowak]. – Kraków, 2006. – S. 306-350.

543. Karpiński W. Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu / Wojciech Karpiński. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 192 s.

544. Kasperski E. Ukraina jako symbol wolności w poezji romantycznej / Edward Kasperski // *Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 190-річчю з дня народження Юліуша Словацького*. – Кременець, 2000. – С. 3-20.

545. Kieniewicz S. Sprawa Włociańska w Powstaniu Styczniowym / Stefan Kieniewicz. – Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich, 1953. – XVIII+411 s.

546. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine / Bohdan Krawchenko. – London: Macmillan, 1985. – 286 p.

547. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów / W. Lipiński – Kraków, 1909 – 148 s.

548. Łepkowski T. Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764-1870 / Tadeusz Łepkowski; [posłowiem opatrzył Jerzy Jedlicki]. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2003. – 313 s.

549. Nowak A. Ab imperio: Nowe spojrzenia na historie Rosji / Andrzej Nowak // *Przegląd wschodni*. – 2003. – T. VIII. – № 3 (31). – S. 605-630.

550. Nowak W. Terror wobec ludności cywilnej Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych stosowany przez oddziały i żandarmerię powstańczą w latach 1863-1864 / Waław Nowak // *Powstanie Styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja*; [pod redakcją Wiesława Cabana, Wiktorii Śliwowskiej]. – Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. – S. 41-54.

551. Piątkowski L. Kwestia polska w publicystyce rosyjskiej doby powstania styczniowego / Leszek Piątkowski // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska – Sectio F: Historia*. – Lublin, 1993. – Vol. XLVIII. – S. 41-58.

552. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture: 1750-1850 / David Saunders. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. – 386 s.

553. Sobczak J. Nowe tendencje współczesnej historiografii Rosyjskiej / Jan Sobczak // *Polska i jej wschodni sąsiedzi*; [pod redakcją Andrzeja Andrusiewicza]. – Rzeszów: Wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej, 1997. – S. 93-121.

554. Szporluk R. *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* / Roman Szporluk. – Oxford: Oxford University Press, 1988. – 380 p.
555. Tazbir J. *Kultura szlachecka w Polsce* / Janusz Tazbir. – Warszawa, 1978. – 236 s.
556. Tazbir J. *Polska na zakrętach dziejów* / Janusz Tazbir. – Warszawa: Wydawnictwo Sic, 1997. – 381 s.
557. Toporczyk J. *Powstanie 1863–1864 r.* / Jan Toporczyk. – Warszawa, 1907. – 30 s.
558. Wolski L. *Powstanie polskie z roku 1863, z komentarzem mackiawela* / Dr. Ludwik Wolski. – Lwow, 1867. – 45 s.
559. Яноўская В. *Католицкі клір і паўстанне 1863-1864 гг. у Расійскай імперыі: гістарыяграфія* / Валянціна Яноўская // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. – Львів: Логос, 2005. – Книга 1. – С. 614.
560. Eisler J. *Polska: Dzieje polityczne ostatnich dwustu lat* / Jerzy Eisler, Andrzej Szwarz, Paweł Wieczorkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne I Pedagogiczne, 1997. – 276 s.
561. Łossowski P. *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu Styczniowym* / Piotr Łossowski, Zygmunt Młynarski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – 246 s.
562. *Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem*; [wyboru dokonali Jerzy Juchnowski, Wojciech Kalicki i Janusz Tomaszewski]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999. – 263 s.
563. *Powstanie Narodowe 1863 i 1864 r. przez Bolesława Limanowskiego*. Wydanie drugie, uzupełnione i poprawione. – Lwów, 1900. – 139 s.
564. *Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na całość dziejów porobiorowych i sprawę włościańską*. Opowiedział K. Wojnar. – Kraków, 1901. – 48 s.
565. *Powstanie w Polsce przez Hr. Montalemberta czl. akademii francuzkiej*. – Kraków, 1863. – 40 s.